

GEREBEN FERENC

BOLDOGULT OLVASÓKOROMBAN

Írások a magyar olvasáskultúráról

L'Harmattan

BOLDOGULT
OLVASÓKOROMBAN

Írások a magyar olvasáskultúráról

Ars Sociologica

SOROZATSZERKESZTŐ: HIDAS ZOLTÁN

BOLDOGULT OLVASÓKOROMBAN

Írások a magyar olvasáskultúráról

GEREBEN FERENC

L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2019

A kötet megjelenését a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Magyartanárom, *Cziráki László OSB* emlékének ajánlom,
és mindazoknak, akik fél évszázados olvasáskutatási tevékenységemet
bármilyen módon segítették.

TARTALOM

Előhang	9
Lépjünk vissza száz évet...	
Levél NEMECSEK ERNŐnek	15
Könyv és nagyezüst. Boka János, <i>alias</i> Keresztési István zászlós a Nagy Háborúban	17
Olvasó voltam én is...	
Az olvasáskutató olvasástörténete kisgyermekkortól a nagypapakorig	29
Olvasónaplómból	53
Olvasáskultúránk a rendszerváltozás sodrában	
„Véleményem szerint...”	69
Az ún. Máté-effektus az olvasás- és könyvtárszociológiában	71
Olvasáskultúránk az ezredfordulón	83
Könyv a lelke mindennek. Jánosi Vali beszélgetése Gereben Ferenc olvasáskutatóval	99
„Nyelvében él a nemzet!” Identitástudat és olvasás – határon innen és túl	
Az anyanyelv szerepe a határon túli magyarság azonosságtudatában	105
Identitás és olvasáskultúra	123
Változások a határon túli magyarság olvasási szokásaiban	129
Hogyan olvasunk – határon innen és túl?	371
Engedjétek hozzám a verseket!	
Engedjétek hozzám a verseket!	145
Radnóti Miklós: <i>Razglednicák</i> . A négy Razglednica elemzése	147
Pilinszky: <i>Négy soros</i> . A vers egy lehetséges olvasata	165
Olvasás „felsőfokon”? Benyomások az egyetemisták olvasáskultúrájáról	171
Mi kell átvinni a túlsó partra? Nagy László <i>Ki viszi át a szerelmet</i> című versének értékszociológiai elemzése	179

Értékek vonzásában

Kultúra és lelkiállapot	189
Értékrendi változások a rendszerváltozás időszakában.	
Az olvasás értékkörnyezete	193
Az olvasási-művelődési szokások és a vallásosság	207

Egy új világ küszöbén

Kellenek-e manapság a klasszikusok? (A nemzeti kánon változásairól)	227
Hagyományos és/vagy digitális olvasásmód – interjúk tükrében	235

Összegzés

Fél évszázad a magyar olvasáskultúra szolgálatában. Lázár Kovács Ákos beszélgetése Gereben Ferencsel	273
A szerző fontosabb publikációi	285

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézete, ahová húsz évvel ezelőtt szegődtem el tanárnak, és amellyel máig alkotó kapcsolatban vagyok, felkért, hogy rövidebb írásaimból állítsak össze egy kötetet. Örömmel éltem a lehetőséggel, hisz vannak folyóiratokban, alacsony példányszámú konferencia-kötetekben stb. megbújt, mára már nehezen elérhető tanulmányaim és más dolgozataim, amelyekre egy kis szerénytelenséggel – a könyvre való felkéréssel megerősítve – úgy tekinthetek, hogy talán megérdemlik az aktuális hozzáférhetőséget. Már csak azért is, hogy kiderüljön belőlük, hogyan láttuk, milyenek tapasztaltuk régebbi idők magyar olvasáskultúráját, határokon innen és túl.

Ugyanakkor eszembe jutott az ismétlődő élmény: ha könyvtárosok középkorú nemzedékeivel vagy hajdani pázmányos hallgatóimmal találkozom, egykori kötelező irodalmuk szerzőjeként üdvözölnek engem. Ezt persze kedves bóknaak szánják, de én kiérzem belőle az olvasásszociológiai és az identitásipológiai táblázatokkal való kényszerű bíbelődés, valamint a vizsgadrukk kellemetlen élményét is, és ez kissé befelhőzi hiú örömeimet. Ezért elhatároztam, hogy ha már „rövidebb írásaim” egybegyűjtésére kaptam lehetőséget, nemcsak táblázatokkal telített – mégoly fontos témáról írott – tanulmányokat sorolok be ebbe a kötetbe, hanem más műfajokat: „könnyedebb” tárca- vagy esszészzerű írásokat, verselemzéseket, olvasónaplóba írt feljegyzéseket, sőt velem készült interjúkat is. Elvégre mindig is „humán” szociológusnak tartottam magam, akitől nem áll távol az irodalom.

Életkoromból adódik, hogy eléggé régóta (1965 óta) teszek közzé rövidebb-hosszabb szakmai jellegű írásokat. Úgy gondoltam azonban, hogy nem készítem az olvasót szellemi „régészkedésre”: szakmai fejlődéstörténetem (ha volt ilyen) egész pályámra kiterjedő nyomon követésére. (Ezt a magam dolgának tekintem, elszámolásképpen.) Arra törekedtem, hogy a beválogatott régebbi írásoknak is legyen valamelyes, a mából is érzékelhető (akár közvetett) relevanciája. Ezért a kötetbe csak egy igazán régi (1969-es megjelenésű), és két nyolcvanas évekből származó írást vettem fel; a közlemények zöme az ezredforduló után jelent meg; és van olyan írás is, amely napokkal a kézirat lezárása előtt, kifejezetten e kötet számára készült.

Nem akarom itt az előszóban elvenni a *tartalomjegyzék* szerepét, ezért a kötet szerkezetéről külön nem szólnék, már csak azért sem, mert az egyes fejezetek, illetve írások között is még találkozhat az olvasó szerzői megjegyzésekkel. Anynyit azonban előre bocsáthatok, hogy a szerkesztővel együtt a különböző műfajok változatos felvonultatására törekedtünk.

Meg kell még jegyezmem, hogy a korábbi írásaimat nem tekintettem „kanonizált” szövegeknek: kisebb stiláris javításokat eszközöltem rajtuk, sőt terjedelmi okokból kihagyásokkal, összevonásokkal is élnem kellett. (Ez utóbbiakra megjegyzésekben utalok.) De ez a kreatív szövegkezelés nem jelentette azt, hogy a régi írásokat mai tudásommal rendre átírtam volna: ha mai énem vitázni akar a régivel, vagy újabb információt akar fűzni a régebben mondottakhoz, azt az alapszövegtől elkülönítve (pl. lábjegyzetben) teszi.

Apropó lábjegyzetek és egyéb hivatkozások: az itt következő írások sokféle helyen jelentek meg, és ezeknek a folyóiratoknak, illetve konferenciaköteteknek általában eltért a hivatkozásokkal, jegyzetekkel kapcsolatos elvárásuk. Mivel ez a kötet nem monográfia, minden dolgozat esetében meghagytuk az eredeti hivatkozási rendszert.

Remélem, nem tűnik szerénytelenségnek, ha azt mondom, hogy fél évszázados publikációs tevékenységet egy ilyen kötet természetesen nem tud maradéktalanul reprezentálni. Az itt található rövidebb írások nem egy gondolata később könyvekbe szerveződött, és szép számmal akadtak nem az olvasással (vagy olvasmányokkal) foglalkozó dolgozataim is, amelyek azonban szerves részét képezték szellemi világomnak, és olvasáskutatói tevékenységemre is hatottak. Ha az olvasót érdeklődési köröm szélesebb spektruma is érdekli, vagy egy-egy tárgyalt témában bővebb eligazításra vágyik, akkor – a hivatkozott szakirodalmon kívül – a kötet végén található publikációs jegyzékbe is bepilanthat.

Valamit mondanom kell a kötet *címéről* is, amely (ki ne tudná?) *Boldogult úrfikoromban* című Krúdy-regényt parafrázeálja. Kiderülhet belőle, hogy Krúdy Gyula az egyik legkedvesebb (ha nem a legkedvesebb) íróm, ez a műve pedig a legkedvesebb regényem. Magyarázkodással nem szeretném megfosztani az olvasót Krúdy szóhasználatának varázsától, de annyit jeleznék, hogy a címadással nem csak az én saját letűnt olvasói világomra akartam utalni (mert ma már én sem ugyanúgy olvasok, mint régen!), hanem a mi nagy közös olvasói világunknak csendes alámerülésére, pontosabban korszakváltó átalakulására.

Előre is köszönöm korábbi olvasóim hűségét, ha ezt a kötetet is kézbe veszik. Újabb olvasóimnak pedig azt köszönöm, hogy kíváncsiak arra, hogy egy hagyományos értékeken felnőtt olvasó (és olvasáskutató) – a paradigmaváltás zajlásában – hogyan próbál szembenézni az új infokommunikációs technikák kihívásaival. Végül, de nem utolsó sorban köszönet illeti Hidas Zoltánt, a Szo-

ciológiai Intézet vezetőjét és könyvsorozatának szerkesztőjét, egyrészt a sorozatba való meghívásomért, másrészt inspiratív, támogató és figyelmes szerkesztői munkájáért.

Lectori salutem: a szerző
2018. szeptember

Lépünk vissza száz évet...

Levél NEMECSEK ERNŐnek _____

Abból az alkalomból, hogy 2007-ben emlékeztünk
A Pál utcai fiúk megjelenésének századik évfordulójára¹

Kedves Ernő!

Ugye nem neheztelsz rám azért, hogy tegezek? Holott – bár kenyérem javát már megettem – bőven öcséd lehetnék, hisz Te immár száz éve, hogy életre keltél egy könyv lapjain. Hiába: Te már örökre megmaradsz annak a kiskamasz-nak, amilyenek jó ötven évvel ezelőtt megismertelek *A Pál utcai fiúk*ban, ahogy hősi halált haltál a Grundért.

Kissé zavarban vagyok, amikor felteszem Neked a kérdést: vajon tudod-e, hogy önfeláldozásod ellenére a Grund végül is elveszett? Ezt a nagyon szomorú hírt meg kell tetéznem azzal, hogy regénybeli társaid és az ő leszármazóik az elmúlt száz év alatt sok más grundot is elveszítettek. Olyannyira belejöttünk a vesztésbe, hogy Ottlik Géza, a Te szerződ egy fiatalabb kollégája szerint: „talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak.” De azért azt is tudnod kell, hogy eddig – míg legyőzőink rendre elenyésztek – mi minden vereségünket túléltük, és áll még a Pál utca is! És a vörösingéseket mégis csak kizavarták a Fűvészkertből...

Kedves Ernő! Igazából azért írok Neked, hogy elmondjam: akárhogyan alakult is a Grund sorsa, a Te áldozatod nem volt hiábavaló – nevedet most már örökre csupa nagybetűvel írjuk! Mint ahogy azokét a fiúkét is, akik ott a Pál utca környékén – félszáz évvel utánad – szintén életüket adták a Grundért. Tudd meg, Ernő, hogy a Te történeted nemcsak az itthoni, hanem a környező országokban élő magyar olvasóknak is egyik legemlékezetesebb olvasmánya, és hogy híred – a több mint harminc nyelvre lefordított regény és a hat filmváltozat révén – az egész világon elterjedt! A Te példád ma is él és hat: azt üzeni minden embernek, hogy ami nagyon kedves nekünk, azért ki kell állnunk, még akkor is, ha ez „rövid távon” nem kifizetődő. Mert az élet enélkül csak szolgásgát...

¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum körkérésére („Mit üzen Nemeceknek?”) adott válasz némileg módosított változata a *Bécsi Napló* 2008/2. számában jelent meg. Ezt követően a *Fűzfa Balázs* által írt *11-ikes Irodalomtankönyvben* (Debrecen, Krónika Nova, 2009, 337. o.) a diákokhoz is eljutott.

Remélem, a következő száz évben is velünk maradsz, hogy unokáink unokáinak is kedves olvasmánya lehessél, és nem űz el semmiféle okoskodó tanügyi reform! Hiszen a jövőben is lesznek einstandoló pimaszok és megvédendő grun-dok – példáddal továbbra is adj erkölcsi erőt a gyengéknek és a jó ügyek védelmezőinek!

Több mint fél évszázados barátsággal üdvözöl:

Gereben Feri bátyád (vagy öcséd?)
tanár és olvasáskutató

Ha már időgépünk elröpített minket a 20. század elejére, maradjunk ott egy kicsit. A Pál utcai fiúk – ha regénybeli kiskamasz életkorukból és a könyv 1907-es megjelenési évéből (tehát nem a cselekmény idejéből) indulunk ki – épp az első világháború éveire váltak volna felnőtt férfivá és hadkötelessé. Játsszunk el a gondolattal, hogy Boka Jánost a valóságban Keresztesi Istvánnak hívták, aki valóságos személy volt, és leveleket írt a harctérről a bakfis Aranka „úrleánynak”, aki történetesen a nagyanyám volt. Az alábbiakban e megmaradt levelek, fényképek, valamint a hadi levél- és könyvtárak dokumentumai alapján megrajzolhatjuk egy művelt polgárfiúból lett kemény, de érző szívű katona szellemi portréját. (Feltételezhető, ilyen lett volna Boka János is, ha a könyv lapjai közül kilépve életre kell!)

Keresztesi Istvánt személyesen nem ismertem, beszélni sem beszéltem olyanal, aki ismerte volna. Minden róla szóló ismeretemet a véletlenül fellelt családi, és a szorgosan megkutatott nyilvános dokumentumtáraknak köszönhetem. S ha már sikerült őt úgyahogy megismernem, elhatároztam, kiemelem őt nagyanyám tucatnyi levélfírója, mi több: a Nagy Háború több százezer fiatal magyar harcosa közül, és egyedi, mégis tipikus sorsát megmutatom olvasóimnak is. Már csak azért is, hogy bizonyítást nyerjen: a könyvek az élet leghelyetlenebb helyzeteibe is vigaszt és értelmet tudnak varázsolni.

Könyv és nagyezüst. Boka János, *alias* Keresztesi István zászlós a Nagy Háborúban¹__

A budai hadilevéltár adatai szerint *Keresztesi Istvánt* 1915-ben sorozták be a magyar királyi 1. sz. budapesti gyalogezredbe. Kiképzés után a m. kir. 21. kolozsvári gyalogezredhez osztották be, és hadapródjelöltként 1915. szeptember 28-án vitték ki az orosz frontra², ahol mindjárt a dolgok sűrűjébe került. 1915. november 13-i keltezéssel tábori levelezőlapot írt a Zuglóban lakó 15 éves Kesztler Arankának (vagyis nagyanyámnak) a következő szöveggel:

„Kedves Aranka! Bocsásson meg, hogy ilyen sokáig nem adtam magamról életjelt, de eddig alig volt pár perc szabad időnk. Kemény harcaink voltak, de hála Istennek győztünk és semmi bajom nem történt...”

¹ „Most minden valamirevaló férfinak itt a helye”. (Egy első világháborús családi dokumentum-együttes vallomásai (1914–1918) című, 2017-ben a Gondolat Kiadónál megjelent könyvem alapján e kötet számára készült írás.

² Lásd: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (későbbiekben: HM HIM HL), I. világháborús legénységi kitüntetési javaslatok, 27046. sz., Keresztesi István.

Ami a lapon említett „kemény harcokat” illeti, Keresztesi egyáltalán nem túloz. Érdeemes utánanézni ezrede történetében³ az eseményeknek. Amikor szeptember végén a frontra érkezik, alakulata a tavaszi sikeres gorlicei áttörés utáni előrenyomulás epizódjaként éppen nagy orosz ellentámadásokat ver vissza, és november elején, a lapja keltezése előtti napokban ezrede „egész háborús működésének egyik legkimagaslóbb eseményét”⁴ éli át. Az ezrednek a mocsaras Studynka folyón való átkelés után Siemikowce falut kell visszafoglalnia. Az ütközet első napján, 20 kilométeres menet után, 24 (!) rohamot intéznek a falu ellen, a kézitusa – váltakozó sikerrel – éjszaka is folytatódik. Az I. zászlóalj (amelyben Keresztesi szakaszzparancsnoki beosztásban szolgál) a gyilkos tusakodás centrumában harcol. Többnap küzdelem után sikerül elfoglalniuk a falut, több ezer orosz foglyot ejtenek, de az ezred hatalmas veszteségeket szenved: 1665 harcosából 641 fő marad.⁵ A győzelem tehát pírruszi.

Majd a 21. sz. honvéd gyalogezred tevékenységi területén, a Dnyeszter–Strypa folyók vidékén a harcok átmenetileg elcsendesednek. Keresztesi 1915. december 2-án, viszonylagosan nyugodt körülmények között részletes tábori levelet ír, amelyben aprólékosan elmeséli, hogy a vele elszállásolt – ugyancsak szakaszzparancsnok – bajtársával hogyan készítették palacsintát. Majd így folytatja:

„Ugye nem élünk rosszul? Újságunk, könyveink vannak, van kártya is, nem igen unatkozunk. Az idő nagyon hideg, de még eddig nem fáztam meg, nincs semmi bajom.”

Hadapródként⁶ írt december 28-i tábori levele részletesebb bepillantást enged a katonák szabadidős elfoglaltságaiba.

„Kedves Aranka! Borzasztó macskazenében írom ezt a levelet, az egyik fiú szájharmónikázik, a másik hegedül (a húr telefondrótból van), a harmadik énekel, a negyedik táncol, mindenki beszél, kiabál: ne haragudjon tehát, ha pár hibát fog találni a levélben.”

Ezután a harctér fontos levéltémája következik: ő hány levelet írt, ebből mennyi igazolódott vissza stb. Ezután viszont beköszönt a „hiba”: a harctéri beszá-

³ Körmendi Géza: M. kir. Kolozsvári 21. Honvéd Gyalogezred. In vitéz Deseő Lajos ny. tábornok (szerk.): *Erdélyi ezredek a világháborúban*. Budapest. Ardó Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat. 1941. 89–106.

⁴ I.m. 100.

⁵ I.m. 102.

⁶ 1915. december 3-án hadapródkjelöltként hadapróddá léptetik elő. Lásd HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, I. világháborús légénységi kitüntetési javaslatok, 27046. sz., Keresztesi István.

molóból egyszer csak (minden átmenet nélkül) a Münchhausen báró- és Hány János-féle mesés nagyotmondások birodalmába lépünk át. Íme:

„Különben mostanában – sajnos – nincs jó étvágyam. Megvizsgáltattam magamat a doktorral, és megállapította, hogy egy negyvenkettes gránát maradt a gyomromban az ütközetben, nem is vettem észre. Aproó! Az ütközet! Bizony csodálatos dolgok történtek meg velem! Talán (!) el sem hiszi, ha leírom őket. A 34 roham alatt a szuronyom egészen elkopott, annyi muszit⁷ küldtem a másvilágra. Utoljára csak a nyele maradt! Térdig gázoltam a vérben! Elfogtam egy orosz vezérkari tizedest (sic!) a szárnysegédével együtt. Később azonban szabadon bocsátottam őket, mert adtak egy szép ezüst órát, amit egy francia követ adott Katalin cárnőnek. Ez az óra még ma is megvan. Ekkor jött egy nehéz gránát, és teljesen betemetett. Csak úgy tudtam kiszabadulni, hogy a puskámmal annyi lyukat lőttem fölfelé, míg egy nagy lyuk támadt, amelyen kimászhattam. Megpillantottam a tisztiszolgámat, éppen engem keresett. Körülnéztem, egészen körülfogtak kettőnket az oroszok, lehettek vagy ötvenezren. Én nem ijedtem meg, hirtelen belekapaszzkodtam egy arra repülő srapnellbe – és elrepültem előlük. Szerencsére a szolgám elkapta a bakancsom szíjját, így ő is megmenekült. Ekkorra már (...) este lett és lefeküdtem. Négy napig tartott ez az ütközet, még sok minden történt velem, amit majd élőszóval fogok elmesélni...”

A következő sor közepére talányosan odaírja: „(90 %?)” Talán ennyi a lódítás a történetben? Majd, mintha mi sem történt volna, még beszámol arról, hogy hamarosan egy továbbképző tanfolyamra megy a front mögé, karácsonyi beszámolót ígér, és boldog új évet kívánva minden családtagtól elköszön.

Ha úgy vesszük, erre a „Hány János-os”, „münchhausenes” kitérőre már a levél bevezetőjében utal, amikor elnézést kérve előre jelzi, hogy a levélben „pár hibát” fog véteni. De kinek-minek szól ez a hang? Tudjuk, hogy a közelmúltban valóban részt vett egy többnapos véres ütközetben, ahol közelharcra is sor került. Annak sajátos lélektani feldolgozásáról, a traumák levezetéséről van szó? Vagy a korabeli hőskultusz persziflázásáról? Vagy a fanyar humor az esetleg túl lelkes, harci hőstettekre áhítózó honleányi leveleknek szól? (Aranka levelei nem maradtak fenn, így ezt nem tudjuk ellenőrizni.) Ne zárjuk ki azt sem, hogy mindezek együttes hatása jelenik meg a fönti rendhagyó sorokban. Mindenesetre hozzá kell tennünk: humorérzék és bizonyos olvasottság (például Münchhausen báró kalandjainak ismerete) nélkül ez a furcsa levél nem íródhatott volna meg. Annyi biztos: Keresztési a *kreatív szövegírást* tanfolyam nélkül is elsajátította!

⁷ Muszkát, vagyis oroszot.

Ami a karácsonyi beszámolót illeti, a hadapród nem tartotta be az ígérését (legalábbis Aranka levélgyűjteményében nem találjuk nyomát). Következő alkalommal 1916. március 1-én egy rózsaszín Feldpostkorrespondenzkartén ír, amelyen „K.u.K. Mobiles Reservespital Nr. 1/12.” bélyegző olvasható, vagyis a feladó az „északi front” egyik tábori kórházából küldte (legalábbis ott bélyegezték le). A lap tartalma azonban egy szóval sem utal betegségre, és a hadilévélvtári nyilvántartásában sincs nyoma sebesülésnek. Keresztesi a lapon – urbánus nosztalgiával – Aranka bécsi kirándulásról küldött képeslapjára válaszol, frontéletéből a civilizációs és kulturális javakat hiányolva:

„Bizony én is kívánczok már valami városba. Már ötödik hónapja vagyok kint [mármint a harctéren], szeretnék már egy emeletes házat, szép autókat, mozi, színházat, zongorát látni, már egészen elfelejtettem, hogy milyenek ezek. Mostanában nagyon sokat szenvedünk az időjárástól, borzasztó hófúvások vannak, sokan megfagytak.”

Hogy esetleg ő is valami fagyással bajlódik-e, azt nem tudjuk meg, mert ezután már csak az üdvözetek és a búcsúzkodás következik.

Mindehhez azonban – néhány nappal előre ugorva az időben – hozzá kell tennünk, hogy 1916. március 7-én, szakaszparancsnokként, kitüntetésre terjesztették fel a következő indoklással: „A folyó hó 4-iki kézigránát harcban részt vett. Bátorságával jó példát mutatott. Több nyitott állásban lévő muszkát lelőtt, 30-at foglyul ejtett.”⁸ Ezredének története azt valószínűsíti, hogy erre a haditényre a Dnyeszter–Strypa folyók vidékén folyó állásharcok epizódjaként került sor.⁹ Végül örömmel állapíthatjuk meg, hogy ha Keresztesinek volt is valami baja, lapja írásakor már nagyon kifelé állhatott a szekere rúdja a kórházból, ha három napra rá ilyen hadi aktivitást tudott kifejteni!

Egy 1916. május 3-án lebélyegzett (keltezetlen) tábori lapjáról kiderül, hogy szabadságra készül, és az őt búcsúztató, vagy tízfős „murizó” társaság minden tagja aláírja a címzettnek szóló üdvözetet. A lapon jól látható, hogy a fiatal hadfiak most gyakorolják „felnöttes” aláírásukat. (Vajon közülük hánynak sikerült a *háború utáni* változatot is kialakítani?)

1916. május 24-én kelt következő küldeménye: egy Lembergét ábrázoló (színezett) képeslap, amelyen megjelenik a „K.u.k. Militärzensur” szögletes keretű piros bélyegzője is. A hadapród nyilván szabadságáról visszatérve fordul meg az előző évben visszafoglalt Lembergben, és sajnálkozik, hogy másnap már tovább kell utaznia az ezredéhez, és így a borús időben nem tud felvételeket

⁸ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár/I. világháborús legénységi kitüntetési javaslatok/27046. Keresztesi István. (A felterjesztés I. osztályú Ezüst Vitézségi Éremre szolt.)

⁹ Körmendy: i.m. 102.

készíteni. (Tehát fényképezni is szokott, ami akkor korántsem volt általános jelenség.) Valószínűleg az ő gépével készülhetett az a fotográfia, amelyet Aranka családi fényképalbuma¹⁰ őrzött meg „*Keresztesi Pista 1916. június 1.*” aláírással: ezen a táborigényes körülmények között készült képen hősünk zubbonyán egy kitüntetetés látható: a márciusi felterjesztés tehát valóban meghozta a „nagyezüstöt”!

Majd *1916. június 23-i* keltezéssel két kitépelt füzetlap négy oldalát írja tele Arankának. A levél elején rossz hangulatban találjuk, erről meglepő őszinteséggel számol be. A húsz éves fiatalember bevezetőként (kissé körülményesen) szabályos önjellemzést ad magáról:

„Egy, a harcokban félig megtört, fáradt, sokat szenvedő és gondolkodó (ami nálam egy, ti. ha gondolkodom, szenvedek és ha szenvedek, gondolkodom), melegszívű, néha-néha búskomor, de néha víg fiúnak a levele egy kedves ismerőséhez, aki – azt hiszem – szívesen olvassa végig a kissé elkeseredett zászlós¹¹ unalmas levelét a frontról.”

Azután tényleíró stílusra vált: „Nálunk most már 10 nap óta nyugalom van, nem tudom meddig fog tartani!? Azóta folyton az állások javításán és kiépítésén dolgozunk.”

Fontos tudnunk, hogy az orosz arcvonalon 1916. június 4-én megindult Bruszilov tábornok megrendítő erejű „gőzhengere”, nagy területi és főleg embervesztéseget okozva az osztrák–magyar csapatoknak.¹² Kb. tíz nap ebből az embert próbáló „élményből” Keresztesiéknek is kijuthatott, tán azért mondja magát „megtört és sokat szenvedő embernek”, és ezért kell kijavítani a fedezékeket is. A csapások és ellencsapások sorozata – természetesen frontszakaszokként változó intenzitással – lényegében az egész nyáron folytatódott, de ezek szerint levélírónk állásai (az ezredtörténet alapján valahol a Dnyeszter és a Strypa folyó összefolyásánál sejtjük őket)¹³ ez idő tájt viszonylag nyugalmasabb helyen voltak. (De az ezredtörténetből az is kiderül, hogy június 25-én, tehát a levél írása után két nappal, Dewietniknél az ezred kétnapos ütközetet vív, és csak az ötödik szuronytámadással sikerül kiverniük az oroszokat állásaikból.)¹⁴

¹⁰ A fényképalbumban a családi képek mellett a levélírók frontról küldött képei is helyet kaptak.

¹¹ Keresztesit – ahogy a korábban idézett hadilevéltári kimutatásból kiderül – a levél írása előtt néhány nappal (1916. június 15-én) léptették elő zászlóssá.

¹² Lásd Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest. Osiris Kiadó. 2014. 119–123.

¹³ Körmeny: i.m. 102.

¹⁴ Körmeny: i.m. 103.

Majd a levél részletes leírást ad Keresztési *fedezékéről*, amely akár egy világháborús emlékkiállítás múzeumi berendezéséhez is mintául szolgálhatna (mint ahogy a hadierkölc gyakorlati „működésének” bemutatásához is):

„Egy másfél méter széles, három és fél m. hosszú, 2 m. mély gödör, gerendákkal befödve, a közepéhez futóárok vezet. Van benne ágy, civil takarókkal leterítve, melyeket a közeli kiürített faluból zabrált a direkt erre a célra kiküldött járőröm. Az ágy egyszersmind szék is. Előtte van egy asztal (25×60 cm), amelyen most is írok. Itt szoktam írni, enni, olvasgatni. Itt írom a jelentéseimet, itt tanulmányozom a térképet. Van egy sparherd, szintén a zabráló osztag szerzeménye, ügyesen beépítve a fedezék falába. Köröskörül polcok, telerakva mindenfélével. Itt egy hátizsák, amott egy távcső, sajkák, tányérok, kenyér, világítópisztoly, hozzávaló töltények, rakéták, jelentési tömbök, térképek, srapnellhüvelyek és gránátszilánkok, muszka emlékek, kard, harmonika, fényképezőgép örült rendtelenségben. Az asztal előtt a földbe vágott ablak, előtte színes, tarka függöny. Az ablakmélyedésben van a telefonom, a revolverem és két srapnell hüvely, bennük egy-egy nagy csokor vadvirág. (...) Olyan jó itt lakni, csak akkor rossz, amikor jönnek a gránátok, meg az, hogy olyan egyedül vagyok. Nincsen senkim itten, akinek elmondhatnám bánatomat, keservemet...”

A továbbiakban azt írja, hogy a magány ellenszeréül naplót kezdett vezetni, majd elmeséli ennek a nyugalmasabb időszaknak egy napját, amelybe (az éjszakai ügyelet után) egy jókora alvás, séta, fényképezgetés és délutánonként az *olvasás* is belefér. Sőt, az olvasáskutató nagy öröme, aktuális olvasmányairól is beszámol:

„Cyrano, Romeo és Júlia, Hamlet, Kröger Tonio Thomas Manntól, Bródy Tanítványa,¹⁵ meg még egy pár francia regény.”

Zászlósunk civilben „technikusnak” mondja magát (ami itt feltehetőleg műegyetemi hallgatót jelent), polgári műveltséggel rendelkezik, aki nemcsak tartalmas (köztük kortárs!) könyveket olvas, hanem a kottához is ért. Aranka kérésére elküldi annak a nótának a szövegét és dallamát (hogy otthon Aranka is lejátszhassa zongorán), amelyet mindennap el szokott énekelni, mert annyira tetszik neki. (Közben panaszkodik, hogy ceruzával milyen nehéz kottát írni.)

¹⁵ Valószínűleg a *Tanítónő* című Bródy Sándor-műre akart utalni.

*Nem látlak én Téged többé...*¹⁶

*Nem látlak én téged többé soha, sohasem,
Nem látod Te sem, hogy érted könnyes a szemem.
Nevedet hiába mondom, könnyemet hiába ontom.
Harcok mezején, valahol tetőled távol, ahol majd senkise gyászol, ott halok meg én.*

*Nem lesz egy tenyérnyi jel sem
Pusztá síromon.
Elesett katonák teste
Lesz a vánkosom.
S ahová le fognak tenni,
Nem borul fölém ott senki,
Senki aki él;
Tavasza sem fakaszt rám zöldet,
Elhordja rólam a földet
Messze majd a szél.*

*Szeretném hát, hogy ha egyszer
Lennél még velem.
Öledbe ringatnám lágyan
Bánatos fejem.
Szeretnék ajkodon égni,
Még egyszer virrasztva élni,
Csak egy éjszakán...
Azután akármilyen érhet,
Gyönyörrel halok meg érted
Édesem, s hazám!*

Az édes-bús, ringató dallam¹⁷ sem feledtetheti, hogy a nóta mögött a tömeges katonahalál élménye áll, éppúgy, mint az egyszerűbb (de talán „súlyosabb”) doberdói népi katonadalok mögött. Szövegének, dallamának stílusával ez utóbbiak városias párjának tekinthető. Harmadik versszakából pedig kifejezett

¹⁶ A dal 2. és 3. versszakának sorbeosztásában az eredeti levelet követem, az 1. (eredetileg kottás) versszak esetében pedig a nagybetűvel jelzett sorkezdeteket. A műdalt a Nagy Háború Blog bejegyzése szerint Pápai Molnár Kálmán nótaszerző írta, aki maga is háborús sebesült volt. Lásd: https://nagyhaboru.blog.hu/2011/11/01/nem_latlak_en_teged_tobbe_1

¹⁷ Érdeemes meghallgatni az interneten a dal valamelyik előadói változatát, például Cseh Tamását.

erotika árad: a halál és a nász szecessziós szintézise. A dal megküldéséért cserébe a levélíró sűrűbben vár leveleket Arankától.

A levél egyik további bekezdése Aranka bátyjának szerencsés kimenetelű érettségi vizsgájához gratulál. (Amiből az is kiviláglik, hogy száz évvel ezelőtt egy érettségi milyen fontos családi-társasági esemény volt!) Végül egy fogolytörténettel zárul a levél:

„El is felejtettem megírni, a napokban fogott a szakaszom egy fiatal muszkát. A gyűrűjét (sraprnell-aluminium) nekem adta. A bicskája is itt maradt, más nem volt nála. Erősen megszorította a kezemet és cigarettát kért. Kapott is. Majdnem minden éjjel megyek a drótakadályok elé, egy kicsit kószálni. Amint látja, nagyon vigyázok magamra és nem vagyok vakmerő. Kezét csókolja: Pista”.

Ezután Keresztesi István elhallgat, hónapokig nem tudunk róla. Végül István bátyja, *Keresztesi Sándor* gyógyszerész zászlós 1916. október 19-én ír levelet Arankának, amely fivérééről fontos közlést tartalmaz:

„Pistától augusztus 3-án kaptunk egy táviratot július 17-ikéről keltevezve Kiewből ezzel a szöveggel: »Gefangen, gesund (sic!)¹⁸ Keresztesi Pista.« Azóta e hó 15-ig nem tudtunk róla semmit. Már aggódtunk, már féltünk! De a jó Isten végre megnyugtatott bennünket. Mai lapján írja Apa, hogy egy lapot kaptak Pistától. Tomskban (Szibéria) van, jól érzi magát. (...) Francia nyelvtant és valami számtan-könyvet kér!”

István tehát, aki június 23-án még maga ejtett foglyot, és azzal búcsúzott, hogy bár éjjelente a drótakadályok előtt „kószál”, nagyon vigyáz magára, úgy látszik, mégsem vigyázott eléggé: most ő került fogságba. Alakulata, a 21. honvéd gyalogezred a júniusi Bruszilov-offenzíva kivédésére Barysz, a hó végén Dzwietniki térségében vívott nagy csatákat,¹⁹ ő feltehetőleg ezek során esett fogságba, valamikor június végén vagy július elején. (Kijevi táviratát július 17-éről keltezte.) A fogságban sem tagadja meg magát: *könyveket* kér otthonról.

Keresztesinek az adott körülmények között mondhatni szerencséje volt: a nyugat-szibériai Tomszk fogolytáborainak ekkor már viszonylag jó híruk van: a semleges diplomaták és a vöröskeresztes delegációk kielégítő viszonyokról számolnak be. Hősünk valamikor 1916 augusztusában vagy szeptember első felében érkezhetett meg Tomszkba, ahol néhány héttel később egy vöröskeresztes hölgy és kísérete tett éppen látogatást, és alapvetően ők is elfogadható ál-

¹⁸ „Fogságba [estem], egészséges [vagyok]”.

¹⁹ Körmendy: i.m. 103.

lapotokról tettek jelentést.²⁰ A hadifogoly-krónikában Tomszk sűrűn szerepel, a Bruszilov-offenzíva foglyaival felduzzasztott tábor jelentős sport- és kulturális életet élt: sportpályákat építettek, tisztí színházat és három zenekart (ebből kettőt a magyar foglyok) működtettek.²¹ Feltehető, hogy az irodalom- és zenekedvelő István az elkövetkező időben bőven élt ezekkel a lehetőségekkel. Közvetve ezt támasztja alá Keresztesi Sándor 1916. november 23-án, a bukovi-nai frontról írt levele, amely újabb hírt ad fogságba esett öccséről:

„Azt írja [Keresztesi István], hogy jól van, nagyon el van foglalva, folyton tanul. Ismét kért német és francia könyveket. Mire hazajön, jól fog tudni németül és franciául! Milyen jó lessz (sic!) neki, nem megy kárba a sok idő, mint nálunk! Mert itt bizony nagyon bajos volna a tanulás!”

A „mire hazajön” kitétel optimista forgatókönyvet feltételez, a család minden bizonnyal ebben reménykedett és ezért fohászkodott. De vajon így történt-e? Aranka háborús levélgyűjteménye nyitva hagyja ezt a kérdést: a Keresztesi-fi-vérektől több levél vagy levelezőlap nem található a háború végére különben is nagyon meggyérülő albumban.

EPILÓGUS

A háború végén Szibériából hazatérni nem volt könnyű, de egy másik levélíró-nak, Aranka nagybátyjának például sikerült. Keresztesi István hazatérését is valószínűsíti, hogy kitüntetési felterjesztésének iratát a két háború között Bécsből valaki átkérte Budapestre,²² és ebben leginkább ő lehetett érdekelt. Még többet nyom a latban egy dokumentum, amely szomorú tényt közöl, de szélesebb összefüggésben mégis pozitív az üzenete: nagy bizonyossággal állíthatjuk ugyanis, hogy az OSZK gyűjteményében felleltük Keresztesi István 1978-ból(!) való *gyászjelentését*,²³ amely azt bizonyíthatja, hogy nem csak az

²⁰ Studenberg grófnő dicséri a dupla falú barakkokat, a kielégítő állapotban lévő (gyógyszertárral is rendelkező) tábori kórházat, de szóvá teszi, hogy a legénységi táborban 150 rokkantat is dolgoztatnak. És hogy egy kicsit realisabb képünk legyen ezekről a látogatásokról: az orosz őparancsnok a delegációnak panaszkodó foglyokat lecsukatta, és csak a grófnő tiltakozására engedte szabadon. Lásd: *Hadifogoly magyarok története*. II. kötet. *Az oroszországi hadifogság és a magyar hadifoglyok hazaszállításának története*. (Szerk.: Baja Benedek – dr. Lukinics Imre – Pilch Jenő – Zilahy Lajos) Budapest. Athenaeum. 1930. 224–225.

²¹ Uo. 253, 264, 531.

²² Erről dr. Számvéber Norbert őrnagy, a HM HIM HL Bécsi Kirendeltségének vezetője tájékoztatott 2016. június 7-én kelt elektronikus levelében.

²³ <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/133811#>

első, hanem a második világháborút is túlélte, és tisztos szakmai karrier után „aranydiplomás ny. főmérnökként” halt meg 82 éves korában.²⁴ Elmondhatjuk továbbá, hogy Keresztesi Istvánnak – a gyászjelentés szerint – 54 év boldog házasság adatott meg, és felesége és két lánya református szertartás szerint temettette el Budapesten, ahonnan 1915-ben bevonult katonának. A partecédulán feltüntetett rokonok sorában Keresztesi Sándor (az egykori gyógyszerész-zászlós) nevével azonban nem találkozunk, ő már 1917 nyarán sem szerepelt ezrede tisztis névsorában. Ő adott hírt annak idején öccse fogságba eséséről, róla viszont, száz év távlatából, már nem akad hírmondó.

Boka János (és a Boka Jánosok) elveszítették ugyan a Grundot, hatalmas veszteségek és csalódások érték őket, de aki nem vezett oda közülük és megőrizte harctereken és fogságokban edzett állhatatosságát, a kultúrába és az alkotó élet értelmességébe vetett hitét (és a diktatúrák sem emésztették el!), annak tartalmas, építő jellegű életpálya adatott. A Boka Jánosok építették újjá mindig az elveszettnek látszó országot, és végül átadták nekünk. Kérdés, hogy mi mit kezdünk vele...

²⁴ Ez 1896-os születési dátumot valószínűsít, Keresztesi hadilevéltári adatai ugyancsak erre utalnak. Amellett a szakmai orientáció is megegyezik, nem beszélve a névazonosságról!

Olvasó voltan én is...

Az olvasáskutató olvasástörténete.

A kisgyermekkortól a nagypapa korig¹ _____

Amikor az ember két olyan régi kedves kollégától, mint *Vajda Kornél* és *Mezey Laci*² kap baráti felkérést, hogy írjon élete olvasmányélményeiről, akkor persze azonnal igent mond. Vállalkozó kedvét még az is szítja, hogy a határidő nagyon is méltányos, és az ember a távolabbi jövőre sokkal szívesebben tesz vállalásokat, mint a következő hetekre, amelyek már menthetetlenül az aktuális tennivalók áldozatai. Azután, ahogy közeledik az első, majd a második határidő, az ember rájön arra, hogy egy ilyen távoli múltba visszatekintő, lelkiismeret-vizsgálattal felérő témának csak a szemeszter nyűgét letéve, a nyári szünidőben van esélye. És amikor az ember komolyan nekilát az előkészületeknek, emlékezetében és régi feljegyzéseiben matat, megdöbbenve észleli, hogy helyel-közzel fennmaradt olvasmánylistái az évek sorával hogyan soványodnak, és tematikájuk spektruma hogyan szűkül egyre inkább a tanított és kutatott témakörök szakirodalmára, akkor pedig rájön arra, hogy egykori *igen*-je egyfajta nyilvános életgyónásra való könnyelmű elígéréssel ért fel. És az olvasáskutató rádöbben helyzete fonák-ságára: immár négy évtizeddel ezelőtt olyan szerepbe csöppent bele, amely kötelességévé tette, hogy megkeresse és nyilvánossá tegye azokat az egyre szaporodó szeplőket, amelyeket a társadalom olvasói arculatán talált, miközben kimondatlanul abban hitt, hogy ez önmagában elegendő ahhoz, hogy az ő olvasói szénája is rendben legyen. (Hasonlít ez valamelyest arra a tévhitre, amikor a másokat gyógyító orvost magát egészségesnek hisszük.)

De ha már vállalta az ember az önvizsgálatot, vállalja fel a máig sugárzó nagy olvasmányélmények mellett a hiányérzetet, az eltékozolt lehetőségek sajnó érzését: azokat a bizonyos szeplőket is. Legyen mérce az elégedetlenségünk a következő generációknak, legyen intő jel és figyelmeztetés, hogy a behabzsolt információözön még nem műveltség, és hogy a pragmatikus, haszonelvű sikerélmény még nem boldogság!

Egy pszichológus – úgy vélem – az ember olvasmányélményeinek nyomon követéséből személyiségfejlődésének történetét is ki tudná olvasni. Mint ahogy mi, olvasáskutatók törekedtünk arra, hogy a társadalom széles köreiből gyűjtött

¹ Kissé rövidebb változata – hasonló címen – a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* című folyóirat 2006/10. számában jelent meg (38–55.).

² A *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* folyóirat akkori szerkesztői.

olvasmánylisták több évtizedes változásaiból a társadalmi értéktudat átrendeződéseire következtessünk. Ez utóbbi témával többször foglalkoztam magam is, és ez felment attól, hogy újból papírra vessem. Ami pedig az előző feladatot illeti, nem lévén pszichológus, szerényebb célt tűzök ki magam elé: a személyiség kulturális élveboncolása helyett én most inkább csak olyan emlékek és élmények – visszatekintő, ebből adódóan hiányos és bizonyára valamelyest torzító – sorozatával szolgálhatok, amelyek szoros kapcsolatban állnak könyvekkel, olvasmányokkal és olyan emberekkel, akiket személyesen ismerem azok közül, akiknek közük volt jelentős könyvekhez.

KISGYERMEKKOR

Kezdjük a ködbe vesző, régmúlt időkkel. 1942-ben születtem Szolnokon, (akkor még éppen) polgári családban. Ahogy a front közeledett, a tisztos polgári milióból menekülés, majd a szombathelyi nagyszülőknél háborús, több rokonnal való összezsúfolódás kerekedett, és az ötvenes évek elejétől – az „osztályidegen” minősítés következtében – hármas társbérletben (közös konyahasználattal stb.) éltük életünket. A szombathelyi nagycsaládot sajnálatosan megtizedelte és „átrétegezte” a háború: a hadifogságból szerencsésen visszatért tüzértiszt apámból favágó, majd harisnyakötő kisiparos; háztartásbeli (végzettsége szerint tanítónő) anyámból női szabó lett. Küzdelmes évek következtek súlyos anyagi gondokkal, politikai jellegű félelmekkel, és a tüdőgyulladás meg-megújuló rohamaival. Ugyanakkor a családi szolidaritás és a szeretet energiaközpontjai jól működtek, a fő szeretetközpont a velünk végig együtt élő nagyanyám volt. Az ő derűje, éneklőkedve és nagy lelke védelmező varázsgömböt teremtett körénk. A varázslás része volt a kiadós mesélés, főleg a sűrű betegségek idején. (Emlékszem, hogy nagyanyámnak már néha le-lehanyatlott a feje felolvasás közben, de én kíméletlenül behajtottam rajta a folytatást.) Egy nagy és vastag meséskönyvünk volt, „a világ legszebb meséi” típusú könyv lehetett, később testvéreim kezén elenyészett, így ma már nem tudom azonosítani. Még ma is emlékszem arra, hogy volt egy mese benne arról, miért sós a tenger vize. Azután más mesekönyvek, más történetek is fűderengenek emlékezetemben (a Grimm- és Andersen-alapmeséken kívül például a hunok irtózatossá méretű csatáiról), és ezek általános közegeként, mondhatni hatásuk emlékfoszlányaként valamilyen zsongító, különös érzés, amely manapság – nagyszülői mesemondások közepette – időnként újra felöltik egy-egy konkrét mese-szüzsé formáját.

Nagyanyám azonban nem csak könyvből mesélt: ő volt a családi történetek legbeszédesebb kútfője is. Voltak visszatérő, sokszor elmondott történetei, pl. arról, hogyan nézte végig – a várbeli Szentháromság-tér bérelt ablakából – Ká-

roly király koronázási szertartásának „kültéri” eseményeit (16 éves volt akkor); meg arról is, hogy a bejövő oroszok hajszál híján hogyan lőtték agyon nagyapámat. Történetek szóltak a 19. századi távolabbi rokonságról, így pl. a Hunyadi János keserűvizet fellelő és palackozó Saxlehnerokról, akik e vállalkozás eredményeképpen szépen meggazdagodtak. És persze visszatérő történetek siratták nagyon szeretett fiát (keresztapámat), aki fiatalon eltűnt a II. világháborúban. Szóval nagyanyám történetei tették a narratívák örök dolgát.

Anyám is hozzátette a maga részét gyermekkorom történeteihöz: ő általában történelmi eseményekről mesélt (ebben elvetélt pedagógus voltát is kiélhette). Volt egy albumunk, 50 magyar történelmi festmény reprodukciójával (az első Attila lakomáját, az utolsó a szegedi árvízet megszemlélő Ferenc Józsefet ábrázolta), és főleg ezeket oldotta fel elbeszélésekké. Apám történetei elmondatlanok maradtak. Amiről kizárólag ő beszélhetett volna (front- és fogságélmények), akkortájt a gyermekek számára (nehogy elfecsegyék az iskolában!) kerülendő témák voltak, s ahogy növekedtem, ő egyre kevesebbet tartózkodott odahaza, mert „rossz káder” lévén nem kapott Szombathelyen állást. Amikor pedig végre baráti környezetben dolgozhatott, ahol meg is becsülték és értelmét is látta a munkájának (Homoki Nagy István *Cimborák* című filmjének produkciójában kapott feladatot), a filmforgatás idején hónapokig nem jöhetett haza. És amikor történetei értő befogodójává válhattam volna, 14 éves koromban egy gyors betegség kiragadta őt közülünk, 1956 nyarán temettük el. Keveset hallhattam így az apai ág, a kecskeméti címisek családtörténeteiről is, ezeket sokkal később, írásos dokumentumok és rokoni elbeszélések alapján sikerült némileg pótolnom.

ISKOLÁSKOR ÉS HÁZIKÖNYVTÁR

1948-ban, változó és vészterhes történelmi korszakban lettem kisdíák, a frissen államosított szombathelyi Püspöki Iskolában. Osztálytársaim egy részének olvasókönyvében még esti ima szerepelt, a többiben már egy mozgalmi ének. Azután hamar eldőlt a küzdelem a mozgalmi indulók és a Sztálin-történetek (lásd „Acélos Szoszó” és társai) javára. Ebben a szöveggörnyezetben, az ún. kettős nevelés szorításában váltam olvasóvá. Volt az olvasmányainknak egy hivatalos vonulata, amely csak az iskolára (és a házi feladatokra) volt érvényes. Ettől teljesen függetlenül keltek életre és működtek bennünk azok a könyvek, amelyek a saját és néha a baráti házi könyvtárakból kerültek ki. A két világ gyökeresen eltért egymástól. Az én olvasmányaim (és baráti körömé) *Mackó úr utazásairól*, *Hüvelyk Matyiról*, majd cserkészekről szóltak, a Felvidék visszatéréséről, Buda visszafoglalásáról (*Donászy Ferenc: Buda hőse*); indiánokról (*May Károly és Cooper*); *Verne Gyula* kalandos történeteiről (4-5 legismertebb könyve megvolt

nekünk); és természetesen a magyar történelemről (*Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Gulácsy Irén és Herczeg Ferenc* könyvei). Olvasmányainkkal mondhatni teljesen kívül helyeztük magunkat a „létező sztálinizmus” világán. Azért mégsem teljesen: 8-9 évesek lehettünk, amikor Csaba barátommal (ő is „osztályidegen” családból származott) az iskolából hazamenet azt latolgattuk, hogy Sztálin kétféretes vagy annál magasabb lehet, mert hogy óriási, arról nem volt kétségünk.

Egy sajátos kettős világban éltünk: megadtuk a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené. S hogy a bibliai mondat szorosabb értelmére is kitérjek: nekünk, a „fordulat évében” iskolába került korosztálynak még két évig rendes tanóráként oktatták a hittant, de azt hiszem, másodikban már csak azért, mert minden szülő kérte. 1950 után egyre inkább fakultatív, majd tiltott státusba sodródott a hittan a maga tankönyveivel: a *Katekizmus*sal és a *Bibliai történetekkel* együtt. A szülők, akik továbbra is szorgalmazták gyermekeik hitbéli ismereteinek gyarapítását, többnyire megtalálták a módját ennek is: én felső tagozatos koromban (persze erről sem volt szabad beszélni az iskolában!) a szombathelyi papi öregotthonba jártam *Várkonyi Fidél* nevű kedves, öreg atyához, aki nemcsak hitbéli ismeretekre oktató, hanem rendszeres (és korántsem csak vallásos tematikájú) könyvkölcsönzőmmé vált. Még most is emlékszem egy könyvre, amely az *Utazások Nyugat-Európában* címet viselte, és egy utazás leírásába ágyazva az európai kultúra híres alkotásairól szólt. Például az ércből készült nürnbergi Szt. Sebaldus-síremlékről, amelynek – a szerző ironikus megjegyzésétől kísérve – az egyik látogatót csak a súlya érdekelte. (Ez a jelenet többször eszembe jut, tapasztalván korunk tömegturizmusának egyre harsányabb kommersz vonásait.) Az ilyen könyvek és – szakkörökben is csiszolt – közepes rajzkészségem együttesen élesztgették képzőművészeti-művészettörténeti érdeklődésemet, amely végigkísért az életemen. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy *Kovács Sándor* akkori szombathelyi megyéspüspöktől, akit családom még a háború előtti állomáshelyéről, Kecskemétről jó ismert, és akit gimnazista koromban (az ötvenes évek második felében) időnként meglátogattam, jórészt szintén képzőművészeti albumokat – nyugati kiadású igazi színes albumokat! – kaptam kölcsön.

Vissza kell térnem *családi könyvtárunkra*, amely az ötvenes évek első felében szinte kizárólagos olvasmányszállítóm volt. Állományát egy neobarokk szekrény tartalmazta. Tipikus maradványgyűjtemény volt, többszöri osztódáson, költözésen, menekülésen, bombázáson átmentve. A már említett gyerekkönyveken kívül megtalálhatók voltak benne dédszüleim gót betűs német nyelvű sorozatai (pl. *Schiller* művei és egy I. világháborúról szóló, nagyalakú sorozat, tele képekkel – ez utóbbit nagyon sokat forgattam); és magyar klasszikus sorozatok (*Jókai, Móra, Gárdonyi*) maradványpéldányai; a régebbi polgári lét státusszimbólumai: a *Herczeg Ferenc-* és *Gulácsy Irén-*sorozat, a *Petőfi-család* művei

díszkiadásban (Szendrey Júlia meglehetősen erotikus novellájára a szeretője által elhagyott huszárról máig emlékezem); egy halina-kötésű *Nyíró*-sorozat; a háborúban eltűnt nagybátyám könyvei, aki joghallgatóként érdeklődött a népi írók (*Veres Péter, Sinka István*) valamint *Karácsony Sándor* munkái iránt, de volt egy sorozat *Tóth Tihamér*-kötete is. A *Pesti Hírlap Lexikonja* mellett a selmebányai rokonság padlásáról korábban átmentett három régi kiadvány sötétlett kopott bőrkötésben: az egyik egy 1725-ös kiadású német nyelvű természettudományos mű volt, metszetekkel tarkítva; a másik viszont *Pápai Páriz Ferenctől* a *Dictionarium Hungaro-Latinum* 1781-ből, és egy 1849-es lipcsei kiadású Újszövetség. (Ez utóbbiak – restaurált formában – ma már az én könyvtáram díszai.) A magasabb polcokon egy – a Föld népeit bemutató – gazdagon illusztrált sorozat, és egy izgalmas (az emberi testet ismertető), ugyancsak illusztrált kiadvány lapult. Az I. világháború nemcsak németül, hanem magyarul is jelen volt a könyvszekrényben: emlékszem egy *Négylábú bajtársaink* című kiadványra, amely a háború állattörténeteit tartalmazta, és egy vastag, díszes kötetre, amely a hadifoglyoknak állított emléket.

Meglehetősen vegyes gyűjtemény volt a mi házikönyvtárunk, már ahogy 50–60 év távolából vissza tudok emlékezni rá. És volt még egy érdekes sajátossága: a háború és az ötvenes évek dereka között alig gyarapodott valamit, ugyanis nagyon kevés könyvet vettünk. (Elsősorban anyagi okokból, de az akkori könyvkínálat politikai irányzatossága miatt is.) Ha szüleim nagyritkán mégis vásároltak, azt inkább kéz alatt vették, illetve – az ötvenes évek közepe felé haladva – már könyvesboltban is. (Például a Diákkönyvtár-sorozat egyes köteteit, közülük a *Nagyenyedi két fűzfa* puhatáblás borítójára ma is emlékszem.) Kaptam néhány iskolai jutalomkönyvet is (pl. egy görög partizánfiúról szólót), de az állomány mégis inkább fogyott, mivel nagyon lelkes könyvkölcsönző voltam, és a kölcsönadott kötetek egy része nem talált vissza könyvszekrényünkbe. Ez az informális könyvforgalom akkor jelentős méretű volt a felnőttek körében is. És hozzá kell tenni még valamit, amivel nem akarom megbántani idősebb, az ötvenes évek első felében aktív könyvtáros kollégáimat: emlékszem, hogy felső tagozatos korunkban az osztályunkban volt egy olyanfajta csendes vélekedés, hogy könyvtárba járni nem ajánlatos, mert ott politikai jellegű agitációnak van kitéve az ember. Minden bizonnyal ez is közrejátszhatott abban, hogy 1955 táján osztályunkban tudtommal csak egyetlen könyvtárag volt, ő a szombathelyi megyei könyvtárba járt. Ebben az időben pedig már lehetett ismét jó könyveket kapni: ezt onnan vettem észre, hogy egy ismerős tanár házaspártól nagy örömmre több alkalommal is kaptam ajándék könyveket, az ifjúsági irodalom friss kiadású klasszikusait (*A Pál utcai fiúk, Tom Sawyer kalandjai, Don Quijote, Tamás bátya kunyhója* stb.). Akkortájt átélt egyik legnagyobb olvasmányélményem azonban baráti kölcsönzés útján jutott hoz-

zám: *Ransome* angol író még háború előtt kiadott *Fecskék és fruskák* című ifjúsági regénye (és folytatása, a *Fecskék és fruskák, a felfedezők* annak ellenére nagyon hatott rám, hogy nem éltünk víz mellett. (A regénysorozat később újból megjelent Magyarországon, és gyermekeimnek is kedvenc olvasmánya lett.)

Ugyancsak az ötvenes évek derekán volt egy sajátos könyvgyarapodási élményem. Meglehetősen zsúfolt szombathelyi életünknek volt egy pompás nyári ellenpontja: anyai nagyapám még a háború alatt épített egy családi nyaralót a kőszeghegyaljai kis faluban, Velemben. Bár ezt is államosították az ötvenes évek elején, de nagyanyámnak sikerült jogi úton visszaszereznie, és itt töltöttük minden nyarunkat. Ebben a világtól elzárt, határmenti faluban, az akkor még (az elvetélt bányakísérleteket leszámítva) szinte romlatlan természeti környezetben nagyon nagyokat olvastam. Itt is volt ugyanis néhány régi ifjúsági és felnőtt-könyvünk, például a *Hájas Muki a ládában*, amely egy kisfiú tengeri kalandjait meséli el az I. világháború idején; és érdekes módon itt voltak elhelyezve a Jókai-alapművek is. Itt éltem meg 12-13 éves korom körül az első igazi identitást érlelő Jókai-élményeimet *A kőszívű ember fiai*, az *Egy magyar nábob*, és a *Kárpáthy Zoltán* révén. (Érdekes, de *Az egri csillagok* konkrét olvasási helyére, idejére nem emlékszem, pedig tudom, hogy gyerekkoromban többször is olvastam, minden bizonnyal nem Velemben, hanem tanév közben Szombathelyen.) Egyszer kerestem valamit a velemi ház padlásán, és véletlenül – jól elrejtve – egy könyvcsomagot találtam: *Somogyvári Gyula* vagy négy-öt regényét (köztük az első világháborús „trilógiát” és az *És mégis élünk* címűt), valamint *Fekete Istvántól* a *Zselléreket*. Persze, elkezdtem falni őket, és hamar rájöttem, hogy miért voltak eldugva. Az idő tájt – ugyancsak a velemi házban – felfedeztem egy háború előtti, sárga borítójú ponyva-sorozatot, azt is felfaltam, és szinte egy életre jól is laktam vele: felnőtt koromra (és ezt nem a későbbi olvasáskutató „illemkódexe” mondatja velem) nem váltam lelkes krimi-olvasóvá: *Agatha Christie* klasszikus művein kívül a műfajnak viszonylag kevés képviselőjével ismerkedtem meg. (Az akkori ponyvák közül viszont máig emlékszem egyre, ez *Edgar Wallace* nagyon izgalmas kalandregénye volt: *Az utolsó emberig* volt a címe.) A falusi helyszín azonban nem csak az olvasás aziluma volt: 12 éves koromtól minden nyáron 10–15 napra fel kellett járnom az erdőre sarlóval fenyőcsemetéket tisztítani, egy kis pénzkereset végett. Ilyenkor munkatársaimnak, a falusi gyerekeknek és asszonyoknak, akik a sarlót jobban forgatták nálam, regényes történeteket meséltem az ebédszünetben, hogy bebizonyítsam: én is tudok hasznos dolgot művelni.

Kisdiák korom olvasmányai tehát egy olyan ellenvilágot jelentettek, amely lélektanilag, értékrendileg ellensúlyozta, bizonyos mértékig közömbösítette azt a másik, szovjetizált világot, amelyet az iskolai olvasókönyvek történeteinek és az iskolával együtt látogatott filmeknek a zöme (pl. az *Egy igaz ember*

című partizántörténet) képviselt. Ezek közül magánolvasmányként akkortájt csak *Gajdar: Timur és csapata* jutott el hozzám, a szovjet irodalom különböző fajsúlyú nevezetes szerzőivel (*Katajev, Fagyjev, Babajevszkij, Solohov, A. Tolsztoj stb.*) már később, egyetemre készülvén, illetve egyetemistaként ismerkedtem meg közelebről. Azt nem állítom, hogy az említett két világ határa az iskola és az otthon között húzódott, hiszen a felső tagozatban (1953 után) esetenként nagyon jó, régi vágású pedagógusoktól tanultuk a magyar történelmet, a *János vitézt*, majd a *Toldit*. Úttörő őrünket is Rákóczi Ferencről neveztük el, és úttörő munkaként nagy erőbedobással olvastuk a Rákóczi-szabadságharcról szóló regényeket (pl. *Szeretve mind a vérpadig*). Az iskola ugyan hivatalosan a hatalom szilárd bástyája volt: nagyszombat délután is – felsőbb utasításra – az iskolában gyűjtöttek össze minket, hogy a családdal ne vehessünk részt a feltámadási körmenetben. De az iskolában történt – 1953 márciusában – az a (következmény-nélküliségében szinte hihetetlen) eset is, hogy a szünetben osztályunk spontán módon megünnepelte Sztálin friss halálhírét. (Dobogva és füttyögve meneteltünk az osztályteremben, és ütemesen kiabáltuk: „meghalt Sztálin – meg-dög-lött!”) A két világ határa valójában a lelkekben húzódott, és egy adott pillanatban lelkünk intim, eltitkolt fele hirtelen túlcsoordult és nyilvánossá vált. Ennek volt klasszikus megnyilvánulása később az ötvenhatos forradalom is.

1955 decemberében,³ amikor mi, kiskamaszok is jobban kezdtünk figyelni a külvilág híreire. *Németh István*, szeretett fiatal magyar- és énektanárunk sugárzó arccal mesélte az osztálynak, hogy most jött Pestről, ahol részt vett Kodály új kórusművének, a *Zrínyi szózatának* bemutatóján, ahol a kórus refrénszerűen azt énekelte, hogy „ne bántsd a magyart!”, és a közönség állva ünnepelte a szerzőt. Ekkortájt, talán 1956 tavaszán történt az is, hogy a Kossuth Rádióban érdekes történetet hallottam, amely nagyon megragadott. Egy férfiről szólt, akit kiengedtek a börtönből és a felesége hűségesen várt rá. Ilyen börtön- (és fogság- és kitelepítés-) történeteket eddig csak otthon, szűk baráti körben hallottam. Jó pár évvel később, egyetemista koromban derült ki számomra, amikor megjelent *Déry Tibor Szerelem* című emblemikus novelláskötete, hogy a címadó elbeszélést hallhattam nyolcadikos koromban a rádióban.

1956 ősze nem az olvasmányok korszaka volt: a történelem kilépett a könyvek lapjai közül, és még egy vidéki fiú számára is világosan érzékelhetővé vált, hogy az utcára kiszabadult történelemnek micsoda sodrása és egész életre szóló hatása van.

³ Ez korrigált dátum: eredetileg 1956 tavaszára emlékeztem, de a megjelent cikket elküldtem akkor még élő énektanáromnak, aki feljegyzései alapján előre hozta az időpontot: a zeneművet Kodály Zoltán 73. születésnapja alkalmából, 1955. december 18-án mutatták be a Zeneakadémián.

PANNONHALMI DIÁKÉVEK

Gimnazista éveim lényegében a forradalom leverésének korszakára estek, de egy védett helyen, a Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban vészeltem át őket. Itt a külső, zord világ ellenvilágát egy kicsinyített univerzum, egy hegyre épült zárt világ képviselte: a gimnázium, a rendház és a papi szeretetotthon, és ezen intézmények több száz lakója. Tudvalevő, hogy Pannonhalmán van egy muzeális rendi könyvtár, az ötvenes évek második felében ez kb. 300 ezer kötetet számlált. A diákság számára a gimnázium épületében külön ifjúsági könyvtár működött, amelynek könyvtárosa *Cziráki László* bencés paptanár volt, aki egyúttal a mi osztályunknak volt magyartanára és osztályfőnöke. Jó tanár volt, aki precizitása mellett nemcsak eltűrte, hanem bátorította is az egyéni olvasatokat. Irodalmi vetélkedőivel, az önképzőkörrel, és az ugyancsak általa szerkesztett irodalmi faliújsággal nagy pártolója volt az irodalom és az olvasás ügyének – nemcsak osztályunkban, hanem az egész diákság körében. Bár nagyon eleven és változatos diákéletet éltünk, és meglehetősen sok szabadidős elfoglaltság közül választhattunk (a sporttól a nyelvtanulásig, a karénektől a könyvkötésig), az olvasás élenjáró tevékenységeink közé tartozott: esti szabadidőben, tanulási idő alatt (ha befejeztük az iskolai felkészülést), hétfvégén, lelki gyakorlatok alatt stb. sokat olvastunk. (Az utóbbi alkalmakkor a szentek életét, egyháztörténeti jellegű regényeket, vallásos ifjúsági könyveket – pl. *Kosztér atya* történeteit – illett leginkább olvasni. *Tóth Tihamér* lelki tanácsadó könyveit még otthonról ismertem, de a bencés atyák már nem preferálták látványosan.)

Abban az időben a gimnáziumi irodalomoktatás, és különösen a mi tanárunk, *László atya* megkövetelte olyan klasszikus irodalmi művek elejétől végig való elolvasását és elemzését, mint a *Szigeti veszedelem*, a *Zalán futása*, *Csongor és Tünde*, *A falu jegyzője* stb.; a versek részleges vagy teljes memorizálásáról nem beszélve. *László atyának* még két szokásáról szeretnék említést tenni: az egyik, hogy ha valamilyen (kollektív vagy egyéni) büntetést akart adni, akkor többnyire *Majakovszkij-verseket* tanultatott velünk. A másik: házi dolgozatként – fakultatív jelleggel – novellát, sőt verset is lehetett írni. (Például novellisztikusan lehetett feldolgozni *Kazinczy Ferenc* 1831-es útirajzát, amelyet pannonhalmi látogatásáról írt.) Irodalmi vetélkedőivel pedig bevezetett minket a könyvtári „kutatómunka” világába is, ugyanis az írásban adott feladatokat hosszas könyvtári adatnyomozás után lehetett megoldani. Eléggé számos pannonhalmi olvasmányélményemre két „nehézsúlyú” mű tette fel a koronát: *Babits* hosszú bevezetőjével *Dante Isteni színjátéka* és *Tolsztoj Háború és békéje*. Az utóbbi jórészt szabadtéri olvasói élményem volt: visszatérően a pannonhalmi bástya párkányán mélyedtem el benne. A sebesült Andrej herceg feletti ég számomra máig a Pannonhalma feletti felhőket jelenti.

Ezek a felhők akkoriban meglehetősen vészterhesek voltak. 1957 tavaszán, egy nagy házkutatás után vitték el a pufajkások igazgatóikat, és két évre börtönbe csukták. Azt is világosan tudtuk, hogy egyetemi felvételi esélyeink is lényegesen rosszabbak az állami gimnáziumok diákjaihoz képest. De a sötét fellegekkel lehetőleg nem foglalkoztunk, sok mással voltunk elfoglalva. Harmadikos korunkban (17 évesen) osztályunk bemutatta *Fritz Hochwälder* svájci-osztrák drámaíró ötfelvonásos tragédiáját, a *Szent kísérletet*, amely a dél-amerikai jezsuita állam 18. századi erőszakos megszüntetéséről szól. (A *Nagy Világ* egyik 1958-as számában jelent meg, ott fedezte fel az osztályfőnökünk.) Évtizedekkel később, amikor a darabról már sokkal kevesebbeknek jutott eszébe az eltiport ötvenhatos forradalom, a Thália Színház is bemutatta. Magának a színdarabnak és a bemutatóra való készülődésnek nagy pedagógiai-pszichológiai hatása volt az osztályközösségre, mivel – osztályfőnökünk és festőművész öccse segítségével – mi magunk állítottuk elő a díszleteket és a kellékek jelentős részét, mi kerestünk hozzá kísérőzenéket, és természetesen mi játszottuk az összes szerepet, vagyis izlésünk, kreativitásunk és csoportkohézióink – egy irodalmi alkotás és a közös cél jóvoltából – egyaránt pallérozódott és erősödött.

PANNONHALMA ÉS AZ EGYETEM KÖZÖTT

A boldog töltekezés éveit jelentő pannonhalmi diákéveket három nehéz esztendő követte, ennek megfelelő olvasmányokkal. Az első év volt talán a legnehezebb: az apám halála után pedagógusként elhelyezkedő édesanyámat az akkortájt újból fellángoló antiklerikális harc Vas megyei epizódjaként, 1959 nyarán fegyelmi úton elbocsátották állásából: „mert megállapítást nyert, hogy (...) gyermekét egyházi intézetben neveltette, ezzel annak adta tanújelét, hogy az egyházi nevelést alkalmasabbnak tartja az állami oktatásnál, ahol mint nevelő dolgozik.” Anyám háromgyerekes özvegyasszonyként nem mert dacolni a hatalommal: abban a (később hiúnak bizonyult) reményben, hogy így visszaveszik, kiíratott engem Pannonthalmáról, és így a negyedik osztályt a szombathelyi Nagy Lajos Gimnáziumban végeztem el. (Ahol szintén dúlt az antiklerikális harc: egyik osztálytársamat az írásbeli érettségi után csapták ki az iskolából, mert rendszeresen ministrált és megtudták róla, hogy pap akar lenni.) Az ottani fiúk (jórészüket még az általános iskolából ismertem) és a tanárok egy része (főleg az idősebbek) nagyon rendesek voltak hozzám, de nekem nagyon hiányoztak a pannonhalmi barátok és a tanárok, és erősen depresszív hangulatban éltem át azt az esztendőt. A kötelező és ajánlott 20. századi irodalmon kívül ezért szabadon választott olvasmányaim főleg *Gorkij Éjjeli*

menedékhelyéből, Tolsztojtól az *Iván Iljics halálából*, valamint Csehov, Dosztojevszkij és Turgenyev műveiből álltak (*Puskint* és *Lermontovot* még Pannonhalmán olvastam, az *Anyegint* különösen megszerettem). És még *József Attila* verseit bújtam minden mennyiségben. Akkor még nem hallottam a biblioterápiáról, de ma már tudom, hogy ez a könyvekkel való öngyógyítás korszaka volt számomra. De nemcsak a klasszikus (orosz) irodalmat hívtam segítségül, hanem *Passuth* László munkáit és néhány más művészi élettrajzregényt. Akkor még belső kulturális igényből fakadt a művészi életművek ilyenfajta tanulmányozása nálam, és a későbbi olvasáskutató (illetve még korábban a magyar szakos bölcsészhallgató) még nem ütötte rá szigorúan az ilyen olvasmányokra a „bestseller” bélyeget. A képzőművészetekkel más formában is foglalkoztam, egy tanárnőm sok művészettörténeti könyvet adott kölcsön, hisz az egyetemre először magyar–művészettörténet szakra jelentkeztem.

A jelesen sikerült érettségivel záródó nehéz korszak azonban nem tudott véget érni: az egyetemre – ismét a világnézeti harc jegyében – nem vettek fel. (A felvételi bizottság KISZ-es megbízottja az ideológiai kérdéseket is erősen feszegető felvételi vizsgát követően utánam jött a folyosóra, és közölte, hogy ide csak marxisták kerülhetnek be). Ezek a kisszerű gáncsok megerősítettek mind szakmai elhivatottságomban, mind pedig értékrendemben. Úgy éreztem, ha túllépni nem is tudok rajta, de felette állok a „mai kocsmán”. Miközben két évig a szombathelyi REMIX Rádiótechnikai Vállalat betanított munkása voltam (és minden harmadik héten éjszaka dolgoztam), a való világból igyekeztem átlépni egy másik, eszményekkel és esztétikummal telített virtuális világba. Ekkor olvastam *Kempis Tamástól* a *Krisztus követését*, *Schiller* verseit és drámáit, *Goethe Faustját*, pannonhalmi barátaim és a *Vigilia* révén hozzájutottam *Teilhard de Chardin* gondolataihoz, majd (de ez már a hatvanas évek közepén lehetett) nyugaton megjelent egy-két művéhez. Érettségim utáni nyáron a kabhegyi építőtáborban – nem kifejezetten adekvát verbális környezetben, de éppen annak meghaladása céljából – az *Anna Karenina* zsebemben elférő olcsókönyvtári kiadását olvastam, majd volt egy francia klasszikusokat preferáló korszakom is, amely azonban nem hagyott igazán mély nyomokat bennem. Leginkább *A. France-től* *A vörös liliom* tetszett, de amikor a hetvenes évek közepén – egy képzőművészeti érdeklődési periódusomban (a regény firenzei vonatkozásai miatt) – újraolvastam, hatása elmaradt az első olvasatétól. Abban az időben az olvasmányaimból kiírtam az erkölcsi tanulságokat, naplót vezettem. Rákaptam – pannonhalmi baráti összeköttetéssel – a *Vigiliára*, majd a fővárosi és megyei irodalmi-művészeti folyóiratokra is.

Ekkor már (Pannonhalmától kezdve) rendszeres könyvtárhasználó voltam, a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárba (és időnként a vasutas szakszervezet könyvtárába) jártam. A könyvek mellé mindkét helyen sok jó szót, tanácsot is

kaptam. Keresetem lévén, rendszeres könyvvásárló is lettem, és ekkor kezdtem kiépíteni – elsőként főleg irodalmi és irodalomtörténeti művekből – a saját házikönyvtáramat. Bekerültem egy akkor alakuló irodalmi körbe (*Benke Éva* későbbi főiskolai tanár volt a vezetője), amely fiatal tanárokból, könyvtárosokból, és a szocialista káderpolitika hozzám hasonló hajótöröttjeiből szerveződött. Voltaképpen irodalmi színpad voltunk (Radnóti Miklós nevét vettük fel), és tematikus műsorainkat magunk állítottuk össze. Értelmiségi műhelymunka folyt ebben a kis közösségben, a helyi írókkal (például *Gazdag Erzsivel*, a csendes szavú, kedves gyermekkönyv-szerzővel) is kapcsolatot tartottunk. Sokat tanultam a kör fiatal diplomásaitól, ekkor ismerkedtem meg a kortárs magyar költők (*Nagy László, Juhász Ferenc, Simon István, Váci Mihály, Weöres Sándor* stb.) verseivel. (*Illyés Gyulát* már a gimnáziumban tanultuk, de mélyebben – főleg az *Egy mondat...* és a *Kézfogások* című kötet hatására – egyetemista koromban fedeztem fel magamnak.) De nemcsak irodalmi olvasmányélményeket köszönhetek nekik, a kör könyvtáros tagjai az aktuális érdekesebb ismeretközlő művekre is felhívták a figyelmünket. Két kiadványra emlékezem ezek közül: *Agatha Fasset* Bartók Béla amerikai éveiről írt könyvére, valamint egy akkor nagy érdeklődést kiváltó, a jövő gazdasági-népesedési esélyeit latolgató műre (*Fritz Baade: Versenyfutás a 2000. évig*). Az irodalmi színpad sokat segített nekem pszichikailag is a monoton fizikai munka és a gyári légkör elviselésében, és az értelmiségi pályára való felkészülésben.

Volt még egy tényező, amely szintén megkönnyítette ennek az átmeneti periódusnak az elviselését, s ha már életgyónásba keveredtem, említessék meg ez is. Egy diákkori távszerelemről van szó, sűrű levelezéssel és – talán ma egy kicsit bizarrul hat – rendszeres olvasmány-ajánlásokkal, könyvekből kiírt részletekkel, s időnkénti könyvajándékokkal. (A kapcsolat meglehetősen tartósra sikeredett: házasság, két gyermek, és ma közösen és nagy örömmel viselt nagyszülői szerepkör lett belőle.) A minket körülvevő olvasmányok között volt kettő, amely kapcsolatunk emblematikus eleme lett: *Szerb Antal: Száz híres vers*, és: *Pablo Neruda: Száz szerelmes szonett*. Az irodalmon kívül más művészeti ágak is körénk fonódtak szövetségesül: rám párom zenei érdeklődése, aktív muzsikálása hatott ösztönzőleg, én pedig képzőművészetek iránti vonzalmamat igyekeztem átadni neki.

Az önvallomást még valamivel ki kell egészítenem: irodalmi érdeklődésem már gimnazista koromban, de leginkább ezekben az átmeneti (és majd a kora egyetemi) években aktív irodalmi munkálkodásban, főleg verselésben is megmutatkozott. Verseim annak idején meg-megjelentek a dunántúli sajtóban és folyóiratokban is. Egyik volt pannonhalmi osztálytársammal, aki szintén Szombathelyre sodródott fizikai munkára (miután őt se vették fel egyetemre), két-személyes irodalmi társaságot alapítottunk, és szabadidőnket egymás verseinek

megbeszélésére fordítottuk. Később egy harmadik osztálytárs beszervezésével „irodalmi triásszá” alakultunk. Akkor már fel-feltünedeztek a házak tetején a TV-antennák, de mi még évekig nem éltünk ennek az új tömegközlési eszköznek a lehetőségeivel.

Ami a Pannonhalma és az egyetem közötti három évet illeti, a fő nehézséget talán nem is az a tudat jelentette, hogy másodosztályú állampolgár vagyok, mert ezt a rossz érzést a kulturális értékek intenzív befogadásával kompenzálni lehetett. (A kultúra már csak ezért is nagyon fontos szerepet játszott az életünkben.) Az igazi nehézség abban a bizonytalanságban rejlett, hogy nem tudhatta az ember: bűnnek számító (származási, világnézeti) hátrányait „megbocsátja-e” valaha is a rendszer? (Anyámnak nem bocsátotta meg: soha életében nem taníthatott többé, utolsó fellebbezését a hetvenes években utasították el. Csak a rendszerváltozás után „rehabilitálták” egy kis nyugdíjkiegészítés folyósításával.) Évekig nem tudtam, hogy lehet-e belőlem az, amire minden örömmel készültem: bölcsészhallgató és humán értelmiségi. A REMIX-ben egy másfajta karrier lehetősége is felmerült: az utolsó hónapokban művezető lettem, és a gyár segítette volna műszaki vonalon való továbbtanulásomat, de ezzel nem kívántam élni.

EGYETEMI ÉVEK

Végül 1962-ben – miután egy véletlen (?) folytán „bűneim” nem váltak nyilvánossá a felvételi bizottság előtt – felvételt nyertem az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar–könyvtár szakára. Ez egy új fejezetet teremtett szakmai életemben, párkapcsolatomban (jövendőbelim budai lány volt), egész életemben – és természetesen olvasástörténetemben is.

Innentől kezdve „hivatásos” olvasóvá és olvastatóvá váltam, és jórészt olyan nyomvonalon – a magyar és könyvtár szakon megkövetelt olvasmánylisták, és az akkori értelmiségi presztizs olvasmányok mentén – haladtam, amely sok kollégám számára jól ismert, s ezért nem is szükséges részletesebb taglalása. Meg kell jegyezmem, hogy abban az időben meglehetősen komolyan vettük mindkét szak olvasmánylistáit, és bár már akkor is létezett a *Száz híres regény* korai változata, jobbára nem az eredeti olvasmányok helyett, hanem inkább a korábbi olvasmányélmények vizsga előtti felfrissítésére használtuk. (Hogy azért ne idealizáljam túlságosan a helyzetet, arra is volt példa, hogy a kollégiumi szobatársak között elosztottuk olvasásra a szovjet irodalom fontosabb regényeit, és vizsga előtt elmeséltük egymásnak.) Végül is elég jó, mondhatni életre szóló muníciót gyűjtöttünk össze a magyar és a világirodalom klasszikusaiból (beleértve a franciákat – elsősorban talán *Stendhalt* –, akiket ekkortájt kedvel-

tem meg igazán). És akiket nagyon megszerettünk a „roham-olvasások” és az egyetemi előadások hatására (vagy épp azért, mert nagyon elhallgatták őket), azok életművét még évekig olvastuk egyetem után is. (Én pl. leginkább *Krúdyt*, *Thomas Mannt* és *Németh Lászlót*, de több 19. és 20. századi költőt is, például *Berzsenyit*, az öreg *Aranyt*, *Babitsot* és *Radnótit*.)

„Hivatalos” szakjaim irodalma mellett még három témakörrel foglalkoztam behatóbban egyetemi éveim alatt. Az egyik a már többször emlegetett *művészettörténet* volt: rendszeresen látogattam *Dercsényi Dezső* és *Entz Géza* romantika- és gótika-szemesztereit, sőt *Aradi Nóra* modern művészetről szóló előadásait. A másik saját magam választotta témakör a *folklor* volt, amelynek rész-tárgyait (népmese, népdal, népballada) a néprajz tanszéken nemcsak elhallgattam, hanem jórészt le is vizsgáztam belőlük. Nagyon érdekelték a régi (népi gyökerű) eposzok, végigolvastam a két *Homéroszon* kívül a *Gilgamest*, a *Kelevalát*, a *Kalevipoégot*, az *Igor-éneket*. (És ha már a „nagy történeteknél”, és egyúttal az őszinte vallomásoknál tartunk, itt jegyzem meg, hogy fiatalon – nem „zanzásított” formában – az Ószövetségnek csak egy részét olvastam el: katolikus lelkemet túlságosan felborzolták az ott olvasottak. Az Újszövetséggel még Pannonhalmán sokkal behatóbb ismeretséget kötöttem.) A harmadik „hobby-téma” az *esztétika* volt, amelyet az egyetemen csak egy szemeszter erejéig (és rendkívül dogmatikus formában) tanítottak, az Eötvös Kollégiumban azonban idősebb diáktársunk, a filozófia szakos (később neves szociológussá vált) *Bertalan László* (sajnos már nincs közöttünk) több éven keresztül vezetett egy esztétika-szemináriumot, amelyhez tisztességesen hozzáolvastatott minket. (Ez a szeminárium még vizsgaidőszakban is működött, akkor általában *Hegel Esztétikáját* olvastuk bekezdésről bekezdésre.)

Az alábbiakban néhány etüddel szeretném illusztrálni olvasmányokhoz-írókhoz fűződő egyetemi élményeimet. Hadd szóljak elsőként *Pilinszky János*ról. Az egyik pannonhalmi barátom révén létrejött „vigiliás” kapcsolatomnak köszönhettem, hogy még egyetemi éveim előtt megismertem verseit. Mint szárnybontogató poeta kaptam a jó tanácsot versei tanulmányozására. E ténynek is része volt abban, hogy egyetemi éveim alatt – az önkritikai elem felülkerekedésével – abbahagytam a versírást, viszont *Pilinszky* művészetéről két tanulmány-zsengét is készítettem: az egyiket a *Négysoros* című versről, a másikat az addigi teljes *Pilinszky-életműről*. Az előbbit – többszöri csiszolás után – jóval később meg is jelentettem (*Új Forrás* 1981/3. sz.).⁴ Az utóbbival OTDK első díjat nyertem 1967 tavaszán, Pécsen. Ezt azért említem meg, mert *Pilinszky* a hatvanas években épp hogy csak „túrt” kategóriába tartozott, az egyetemen nem, csak *Czine Mihály* és *Kiss Ferenc* Eötvös Kollégium-beli szemináriumán foglal-

⁴ Az elemzés ebben a kötetben is olvasható.

koztunk vele. *Király István*, az akkori ELTE egyik legnagyobb hatású (és hatalmú) professzora, akihez műelemző szemináriumra jártam, enyhén szólva megütközött, hogy én Pilinszkyvel foglalkozom, és nem hívott többé magánbeszélgetésre, amit korábban többször is megtett. Pilinszkyt egyébként – az említett közvetítő révén – személyesen is megismerhettem. Többször találkoztunk a Kárpátia-ház (munkahelye, az *Új Ember* szerkesztősége) környéki preszszókban, egyszer Izabella utcai udvari lakásában is jártam nála. A lakás is olyan szerény volt, mint ő maga. Az Eötvös Kollégiumba is meghívtam a Czine-szeminárium vendégeként, el is jött. Kérdésünkre, hogy mit szól a szokásos „katolikus költő” besoroláshoz, valami olyat válaszolt, hogy jó katolikus szeretne lenni, többek szerint költő is, de mégsem tartja magát *katolikus költőnek* – mert ebben a „műfajban” szerinte Assisi Szent Ferenc volt az utolsó.

Legyen a 2. etűd témája a már eddig is többször emlegetett alma mater, az *Eötvös Kollégium* (régi-új hivatalos nevén: az Eötvös József Collegium). László atya, pannonhalmi magyartanárom is Eötvös-kollégista volt, és sokat mesélt ottani intellektuális élményeiről. Az ő személye volt a kapocs életem két fontos szellemi műhelye között. Mi akkoriban – megfelelő tanulmányi eredmények birtokában – második évtől lehettünk tagjai a Kollégiumnak, és ennek fejében – az egyetemi kötelezettségeinken túlmenő (a Kollégiumban megtartott) órákat is kellett vállalnunk. Ez elmaradt az Eötvös Collegium régi (1947 előtti) követelmény- és szolgáltatási rendszerétől, de mégis többet nyújtott, mint más kollégiumok.

No és a könyvtár! Egyetemi éveim során egyaránt látogatója voltam az Egyetemi Könyvtárnak és az OSzK-nak, de az elmélyült munka legjobb lehetőségét a Kollégium (akkor már az MTA Irodalomtudományi Intézettel közösen használt) könyvtára jelentette, este 10 óráig való nyitva tartásával, az éjszakára bizalmi alapon kikölcsönzött könyvekkel, és az olvasmányokhoz való közvetlen – könyvtáros nélküli – hozzáférési lehetőségével. A munkaasztalok a könyvespolcok között álltak, zárt részleg nem volt, a polcokról azt vettünk le, amit akartunk. A könyvtár próbáját az *Irodalmi Újság* teljes 1956-os évfolyamának megléte jelentette számunkra: az 56-os kötetbe be volt kötve a november 2-i szám is, benne *Illyés Gyula Egy mondatával*. Ezt mindjárt ki is másoltuk *Németh László*, *Füst Milán*, *Tamási Áron* stb. írásaival együtt, és szűk baráti körben terjesztettük. Emlékszem, hogy *Szabó Tibor* szobatársunktól (nyugalomba vonulásáig a Győri Tanítóképző Főiskola tanára volt)⁵ *Márai Sándor Halotti beszédének* legépelt példányát is megkaptuk. 1963-at írtunk akkor. Egy ilyen könyvtárban dolgozhatni akkor nagy ajándék volt a sorstól! De nem mindig a könyvtárban (és a tanulószobákban) olvastunk: feledhetetlen élmények fűznek a Kollégium kertjében, a

⁵ Megjegyzés 2018-ban: sajnos már jó néhány éve nincsen közöttünk.

lombos fák árnyékában olvasott *Thomas Mann* és *Krúdy*-regényekhez. Másfajta: intenzívebb, gazdagabb olvasat volt ez, mint évekkel később az újpaltai buszon olvasott, ugyancsak Manntól való *Királyi fenségé*. (A *Doktor Faustust* viszont velemi természeti környezetben olvastam már egyetem után, és úgy éreztem: a regény mélységének és összetettségének érzékenyebb appercepcióját jótékonyan elősegítette a természetbe való elvonultság.) Összefoglalóan is megállapíthatom, hogy számomra több évtized távlatából nézve azok a viszonylag ritka olvasási élmények a legemlékezetesebbek, amelyek csendes természeti környezetben születtek.

A Kollégium persze nemcsak olvasó- és tanulóhely volt, hanem az olvasmányok és a világ dolgainak megbeszélésére is szolgált. A sok éjszakába nyúló beszélgetés során egymás látókörét, szemléletét gazdagítottuk, vitatkoztunk, egymás verseit kritizáltuk. (Szemünk láttára vált költővé testvér-szobánk lakója, a polonista-történész *Kovács István*, és költőből kritikussá *Varga Lajos* szobatársunk, ma *Varga Lajos Márton* néven a *Népszabadság* kulturális rovatvezetője.)⁶ Az néhány hónap alatt kiderült, hogy a „hivatalosan” marxista és ateista bölcsészhallgatók jelentős része a valóságban nem felel meg ezeknek a hatalom által szorgalmazott kritériumoknak, és a mi Eötvös kollégiumi (1963–67-es) évfolyamunk (valamint a nálunk fiatalabb korosztályok) még az átlagosnál is kevésbé. Vagyis hogy a „fellazulás” időben előre haladva is egyre növekedett. Nem is olyan könnyű kérdés, hogy valójában *milyen eszmerendszer talaján álltunk*, hiszen a világpolitikai helyzet akkoriban nem hatott ösztönzőleg alternatív jövőképek és víziók részletesebb kidolgozására, *igen*-jeink jórészt a *nem*-ek fonákjaként rajzolódtak ki. Az egyértelmű volt, hogy szűkebb baráti körünkben idegenkedés volt tapasztalható a kommunista rendszerrel és annak uralkodó ideológiájával, valamint a Szovjetunió elnyomó hatalmával és internacionalizmusnak álcázott imperializmusával szemben. Tehát nem voltunk marxisták, de a mi körünkben is érzékelhető volt több-kevesebb plebejus attitűd. Nem ennek jegyében, hanem főleg pesti diaktársaink hatására mi is olvastuk *Lukács Györgyöt* (egyetemista éveinkben jelent meg az *Esztétika* magyarul), de jóval kisebb lelkesedéssel, mint azok a társaink, akik a marxizmus intellektuális „szalonképessé” tevőjét látták benne. Szabadságot óhajtó (de közeli megvalósulásában nem reménykedő) polgári és nemzeti demokraták voltunk, elutasítottuk a szocializmust, ugyanakkor nem tartottuk magunkat a kapitalizmus kimondott hívének sem. Amellett, hogy foglalkoztunk más népek, különösen a közép-európai térség történetével és kultúrájával, közös nevezőnk volt a nemzeti identitás fontossága, és egyre tudatosabbá vált körünkben az akkori nyilvánosság által teljesen elhallgatott, határainkon túl élő magyarok

⁶ Megjegyzés 2018-ban: *Varga Lajos Márton* 2017 nyarán elhunyt.

íránti érdeklődés. E témakörben legtöbbit *Kósa László* néprajzos szobatársunktól tanultunk (ma akadémikus, az ELTE professzora)⁷, aki már akkor módszeresen foglalkozott velük (egyik erdélyi gyűjtőútján le is tartóztatta a Securitate), és mi többiek is megjártuk Felföld vagy Erdély különböző tájait.) A fentiekén túlmenően – vagy mindezekkel együtt járó módon – többünk vallásgyakorlóként kötődött egy-egy történelmi egyházhoz. Így utólag visszatekintve, kamaszkori élményünk, az 1956-os forradalom kitörölhetetlen nyomot hagyott világvégyünkön és értékvilágunkon: főbb eszményeink a polgári demokratikus szabadságjogok, a nemzeti függetlenség, a harmadik úthoz közel álló társadalomkép (szorgalmas olvasói voltunk *Németh Lászlónak* és *Kodolányi János Zárt tárgyalásának* is), és a vallásos (vagy legalábbis deista) világnézet voltak. Talán ez utóbbi tartozott hozzá legkevésbé az általam jobban ismert kollégisták eszmei közös nevezőjéhez, annak ellenére, hogy akkoriban a Katolikus Egyházban nagy változások készülődtek: akkor zajlott a II. Vatikáni Zsinat. (Ennek kezdeti szakaszáról személyes beszámolómtól még a szombathelyi megyéspüspöktől hallhattam, a zsinat egyes dokumentumaihoz pedig a kispapként a pesti Központi Szemináriumban tanuló volt pannonhalmi osztálytársam, *Nagy József* révén jutottam hozzá. Ő volt teológiai-egyháztörténeti témakörben – a stenciles szemináriumi jegyzetektől a nyugaton megjelent kiadványokig – a fő olvasmány-ajánlóm és egyúttal beszerzőm.)⁸ Kollégista barátaimmal (főleg Kósával) bejártunk az Egyetemi Templom adventi és nagyböjti konferencia-beszédeire, és egy általa látogatott református gyülekezet rendezvényeire is. Kósa Laci volt az is, akinek a hatására kissé behatóbban megismerkedhettem a református teológiával és kultúrával, és családjunk régebbi protestáns hagyományai mellett a Kollégium adott végső lökést ahhoz, hogy egy életre elkötelezzem magam az ökumené gondolata mellett.

Valamivel főntebb említést tettem *Németh László* olvasásáról. A hatvanas években még ő is a „túrt” kategóriába tartozott, ezért az antikváriumokat végig böngésztük háború előtti tanulmánykötetei, valamint *Illyés Gyula*, *Kodolányi, Tamási Áron* stb. régi kiadványai után. (Az antikváriumok kincseinek felfedezésében Szabó Tibor szobatársam volt a legaktívabb, házikönyvtáram sok jeles darabját köszönhetem neki!) *Németh Lászlóra* visszatérve: egyik regényhősét, az Égető Eszter közösségi ügyekben fáradhatatlan Szilágyi tanár urát, illetve valódi nevén *Szathmáry Lajost* (feleségem barátnőjének édesapja lévén), személyesen ismertem. Budára költözött, idős korában is olyan aktív és derűs volt, mint regénybeli alteregója. Gyermeküket művésznek és pedagógusnak nevelte, s ő maga is vonósnegyesben házimuzsikált. A polgári kultúra zárvány-világába csöppentem bele, amikor egyszer egy ilyen házimuzsikás estén meglátogattuk

⁷ 2018-ban: *professor emeritusa*.

⁸ Ma már (2018-ban) ő is halott.

őket. (És a személyes példa varázsa, a kulturális minták kontinuitása melletti bizonyíték: barátánk – muzsikus gyermeke és annak barátai, valamint a szülők korosztályának részvételével – a kilencvenes években folytatta a házikoncertek hagyományát.) Tehát az a nemes ügyek mellett elkötelezett közösségi mentalitás, amelyre Németh László sok évtizeddel ezelőtt ráérezett és élő példa alapján regényalakká formált, szűk körben máig hatni tud. Megemlítem még egyetemista korom néhány „író-olvasó találkozáját”. *Féja Gézával*, a *Viharsarok* elolvasása után, először rokonaimnál találkoztam, de azután kollégiumi szobatársaimmal is felkerestük. Sajátos volt *Sánta Ferenchez* való viszonyunk: ő kollégiumunk könyvtárosa volt; a hatvanas években egymás után jelentek meg fő művei, s ezeket rendre el is olvastuk. (*A Hűsz óra* a bölcsészek sokszorosított folyóiratában, a *Tiszta Szívvel*-ben is nagy vitát robbantott ki.) Szinte naponta találkoztunk vele, de kölcsönös szemérmes tartózkodásunk miatt – sajnos – mégsem alakult ki közöttünk érdemibb kapcsolat. Az ötvenes éveiben elhunyt *Balázs József*hez viszont szoros szálak fűztek: ő fiatalabb kollégiumi diáktársunk volt, aki sűrűn belátogatott a szobánkba beszélgetni, és főleg filmes érdeklődésével tűnt ki. Minket is meglepett, amikor néhány évvel később, a hetvenes évek derekán jelentős regény-sorozattal jelentkezett, közülük a *Magyarok* máig emlékezetes számomra.

AZ OLVASÁSKUTATÁS ÉVTIZEDEI

1967-ben szereztem meg magyar-könyvtár szakos diplomámat, és véletlen körülmények folytán az év őszén egy olyan munkakörbe csöppentem bele, amelyet évekbe telt, amíg megkedveltem. A könyvszakmába kerültem, és teljesen újszerű feladatot kaptam: olvasás-, illetve könyvpiackutató lettem. Én magam teljesen más jellegű kutatásokat álmodtam magamnak: folklór-esztétikai szakdolgozatomat az eltűnt naiv eposzunk egy szüzséjének rekonstrukciójáról, a kun-rabolta, Szent László-kiszabadította magyar lány történetéről írtam, de nagyon érdekelt a 20. századi magyar költészet is. Ekkor azonban már családos ember voltam, s örülnöm kellett, hogy egyáltalán állást kaptam.

Mindazonáltal egy darabig még lázadoztam új hivatásom ellen, és nagy munkával tanulmányt kerékköttem egy egyetemi műelemző szemináriumra írt dolgozatomat, és 1969-ben az *Irodalomtörténet* című folyóiratban meg is jelent a *Radnóti Miklós Razglednicáiról* szóló elemzésem. A *Bori notesz* létrejöttének tragikus körülményei, és a benne lévő versek esztétikuma közötti drámai feszültség gimnazista korom óta foglalkoztatott, ezt írtam meg ebben a tanulmányban. (Ha az önvallomásba egy kis hiúság is befér, megemlítem, hogy ezt a fiatalkori munkámat a Radnóti-irodalom – beleértve *Ferencz Győző* 2005-ös

kitűnő monográfiáját – máig hivatkozva.)⁹ Az egyetemi évekkkel való tematikai és személyi kontinuitást segítette az a több évig működő, „hurál” fedőnevű asztaltársaság is, amely *Kiss Ferenc* kollégiumi tanárunk barátaiból (*Für Lajos, Kormos István, Száraz György stb.*) és belőlünk, a Pesten maradt kollégiumi tanítványokból állt, s meg-megjelentek köztünk erdélyi és felföldi magyar értelmiségiek is. A fő téma persze az irodalom volt, amely akkor a legfontosabb nemzeti-társadalmi törekvéseket is reprezentálta. Közben sikerült fölkerülnöm nyugati (ingyenes) könyvküldő szolgálatok címlistájára is, e forrásból főleg szociológiai jellegű könyveket kaptam.

Olvasáskutatási pályám a középiskolás fiatalok olvasási szokásainak vizsgálatával kezdődött 1967-ben, és a kortárs magyar irodalom olvasótáborának feltérképezésével folytatódott volna, ha ez utóbbi vizsgálat kutatási jelentését *Kardos György*, a Magvető Kiadó akkori nagy hatalmú, és sok tekintetben nagyon rugalmas igazgatója (mivel barátja, Berkesi András olvasottságáról nem az általa kívánt képet festette) meg nem vétőzza. Így az igazi folytatás évekkel később, az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ olvasáskutató műhelyében következett – szakmai, kulturális, politikai és emberi szempontból egyaránt termékenyítő és baráti légkörben. (Hogy néhány névvel is illusztráljam ezt a szellemi környezetet: *Nagy Attila* (aki nyugdíjba vonulásáig képviselte a kontinuitást), *Kamarás István, Katsányi Sándor*; és a kihagyhatatlan kolleginák, akik kohéziós energiáink fő letéteményesei voltak: *Bartos Éva, Havas Katalin*.) Itt nagyon szép és érdekes feladatot kaptam: országos reprezentatív olvasás- és könyvtárszociológiai felméréseket végeztem. Ezt a tematikát bővítettem ki – még a rendszerváltás előtt jóval – *Mezey László Miklós* kollégám segítségével a határon túli magyarok vizsgálatával, majd a rendszerváltás után, részben már a Teleki László Alapítványnál, legutóbb pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetében – szisztematikus határon túli kutatásokkal. Bár az ezredforduló éveiben – a Kerkai Egyházzsociológiai Intézet több projektjének vezetése révén megmerítkeztem az empirikus vallásszociológiában, a határon túli magyarság kutatása közben pedig a kisebbség- és értékszociológiában is, a művelődés- és olvasásszociológia szempontrendszerét (mint egy régi, jól bevált s immár elhagyhatatlan bútoradarabot) magammal cipeltem új kutatási területeimre is. Mindezen kutatások a szakmai nyilvánosság színe előtt folytak, s jelentős részt épp e folyóirat,¹⁰ illetve elődje, a *Könyvtáros* különböző számaiban láttak napvilágot, így hát ezekről több szó itt ne essék. (Hacsak ismét a hiúság kisördögének sűgására a *Könyvtárossal* kapcsolatban meg nem jegyzem még, hogy ebben a folyóiratban jelent meg – még egyetemista koromban – az első szakmai publikációm, 1965-ben.)

⁹ A tanulmány ebben a kötetben is szerepel.

¹⁰ A közlés eredeti helyéről, a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* című folyóiratról van szó.

A fennmaradó és egyben utolsó kérdés: *mi mindent* olvasott az olvasáskutató az elmúlt csaknem négy évtized alatt? Mivel 1970 és 1991 közötti jó két évtizedből tételes olvasmánylistáim maradtak, ködös emlékképeken kívül konkrét információkkal is szolgálhatok. De ezt sem vihetem túlzásba: a címekből válogatnom kell, lehetőleg úgy, hogy az olvasott különböző műfajok mind képviselve legyenek egy-két olvasmánnyal, de az idő múlásával bekövetkező arány-módosulásokat is valamelyest érzékeltetni illik. (Itt rá kell mutatnom egy újabb torzító tényezőre: mivel a listák általában elejétől végig elolvasott könyveket tartalmaznak, a felkerülésnél hátrányt szenvedtek a versek és a novellák, nem beszélve a drámakötetektől.) Egy kicsit úgy érzem magam, mint az orvos, aki önmagát operálja: megpróbálok az egykor lelki önmagamhoz ízesülő olvasmányokból valami elidegenített dolgot formálni, hogy vizsgálhassam: összeáll-e ezekből a listákból valamilyen tendencia?

Előjáróban meg kell jegyezmem, hogy főleg a saját érdeklődésből elolvasott szépirodalmi és általánosabb érdekű társadalomtudományi könyv olvasmányokat jegyeztem le eleve (vagyis az „öröm-olvasmányokat”); a szorosabb szakmai irodalmat és a periodikumokat (vagyis a munkaeszközöket) nem. Persze a szociológusnak fel kell vetnie, hogy egy olvasó „saját érdeklődése” nem választható el a kor olvasmánykínálatától, az olvasó környezetének, társadalmi rétegének csoportnormáitól, presztízs-szempontjaitól stb. Tessék tehát mindezt az alábbiakba bekalkulálni, és nem szabad nagyon csodálkozni, ha az alább megnevezett művek e cikk idősebb olvasóinak körében nemegyszer fognak olyan érzést kelteni, mintha saját egykori olvasmányaikról lenne szó.

Az olvasáskutatónak, aki hosszú ideig érzékelhetően törekedett humán értelmiségi mivoltának megőrzésére is, a listakészítés előtti évekből is vannak természetesen olvasmányélményei, még ha nincsenek is lejegyezve. Jól emlékszem, hogy az egyetem elvégzése után, a hatvanas évek végén érzékelhetően megpezsdült az irodalmi élet. (Persze nem csak az irodalom: gondoljunk itthon az „új gazdasági mechanizmusra”, külhonban pedig Prágára és Párizsra!) Olyan regények jelentek meg (az aczéli „tűrés” határait feszegetve), mint *Ottlik Géza: Iskola a határon*, és *Konrád György* első könyve, a *Népszabadság* által azonnal megtámadott *Látogató* – mindkettőt rövidesen megjelenése után elolvastam. Mindkettő azóta emblematikus, maradandó könyvvé vált, Ottlik könyvének a mohácsi csatavesztéssel kapcsolatos gondolatait pedig a történelmi tudat szociológiai elemzése során szoktam idézni.

Az 1970-es év nagy – immár lejegyzett – élménye számomra *Bulgakov: Mester és Margaritája* volt. (Még arra is emlékezem, hogy az Eötvös Kollégium Könyvtárában – ahová protekcióval még évekig visszajártam – *Dékány Endre* könyvtáros ajánlotta sokat sejtető arckifejezéssel ezt a könyvet.) De az 1970-es listán szerepelnek még: *Durell: Alexandria i négyes*; *Moravia: Unalom*; *Mészöly*

Miklós: *Pontos történetek útközben* stb. (vagyis az akkori értelmiségi „kötelező olvasmányok”), továbbá: *Thomas Manntól a Varázshegy, Németh Lászlótól a Gyász, Jókai Annától a Tartozik és követel, Nagy László és Bella István versei, Sánta Ferenc novelláskötete: Isten a szekéren*, és még mások mellett: *Vekerdi László Németh-monográfiája*. (Ez annak idején nagy port vert fel: zord hivatalos fogadtatása azt bizonyította, hogy Németh László még a hetvenes évek elején is csak a „türt” kategóriába tartozott). 1971-ben (*Kosztolányi Dezső, Füst Milán, Krúdy és Thomas Mann regényei* mellett) olyan újdonságok bukkannak fel, mint *Ajtmatovtól a számomra máig emlékezetes A versenyló halála és a Fehér hajó*, valamint *Sütő Andrástól a szintén feledhetetlen Anyám könnyű álmot ígér*. Az amerikai irodalmat *S. Bellow Herzogia* képviselte. 1972-ben – valószínűleg *Friedenthal: Goethe élete és kora* című művének hatására – *Goethétől a Költészet és valóság* került sorra, 1974-ben pedig (ez egy kicsit meglep: úgy emlékeztem, hogy már előbb!) *Thomas Manntól a József-tetralógia*. 1974–75-ben egymást követik *H. Perruchot*-nak a nagy impresszionista és posztimpresszionista festőkről írt, dokumentumokra támaszkodó, lebilincselő életrajzai. Ekkor olvastam *Ceramtól a szintén lebilincselő A régészet regényét* is, amely később a gyermekeimnek is kedvenc olvasmánya lett. Érzékelhető ekkori életszakaszomban – *Perruchot*-tól függetlenül – egy művészettörténeti érdeklődési hullám (*Vasari, Gombrich* stb.), de a kortárs irodalomhoz sem lettem teljesen hűtlen: *S. Lenz, Örkény, és Bor Ambrus: Útlevíkép háttérrel*. (Az utóbbi pikantériája, hogy Bor Ambrussal korábban együtt dolgoztam a könyvszakmában, és nekem bizalmasan elmesélte saját sikertelen beszerzési kísérletét – nem kis bátorsággal ezt írta meg a regényben. És láss csudát: meg is jelent!) A hetvenes évek közepén még volt egy *Déry*-korszakom (*Felelet, Befejezetlen mondat*), lezárult egyben a több évig tartó *Thomas Mann- és Krúdy*-korszak. Olvastam *Balzacot* is, *Mészöly Miklóst* is (*Saulus*). Élmenyszerű volt a közép-európai szemmel Nyugat-Európa kultúrkincseit sorra vevő esszégyűjtemény 1976-ban (*Z. Herbert: Barbár a kertben*). Ugyancsak 1976-ban volt a „görögkorszakom”: görögországi útikészülődésünknek számos olvasmány (mitológia, művészet- és művelődéstörténet, útleírások: *Szabó Magda, Szöllösy Klára, R. Graves, Hesziódosz, Kazantzakis* stb.) is része volt. 1977-ben hozzájutottam – kulturális dugáruként – *Márai Sándor Föld, föld* című könyvéhez; arra is emlékszem, hogy *Velemben* olvastam és nagyon megfogott. Újraolvastam a *Bolond Istókot*, elsőre egy *Balzacot* (*Kurtizánok tündöklése és bukása*), és szerepelnek újdonságok is: *Böll, Malamud, Konrád György Városalapítója, és Örkény Rózsakiállítás*. Akkor olvastam el *Németh Lászlótól a Medve utcai polgárit* is.

A hetvenes évek vége felé mintha fogyatkoznának a régi szerzők, csak az egy *Dosztojevszkijt* találok 1979-ben: *Feljegyzések a holtak házából* (úgy emlékszem, ekkor jutottam hozzá *Szolzsenyicin Gulágjához* is), és egyre nagyobb

arányt képvisel a történeti jellegű *valóság-irodalom* (Károlyi Mihály emlékirata, Dümmerth Dezsőnek a magyar középkorról szóló kötetei, Száraz György: *Egy előítélet nyomában*, Huizinga nevezetes műve: *A középkor alkonya*, Le Goff: *Az értelmiség a középkorban stb.* Az irodalmat főleg a kortársak képviselik (Böll, Marquez, Doctorow, Nádas Péter és Sütő Andrástól *Az engedjétek hozzám a szavakat*). 1980-ban ismét „dugáruhoz” jutottam: Márai Sándor *Naplójának* III. kötetéhez, és Cs. Szabó László *Két tükör között* című művéhez. A nyolcvanas évek elején folytatódik a korábbi tendencia, a klasszikusok elapadnak (Petőfi 1847-es útleveleit és Tamási Ábeljét olvastam újra 1981-es erdélyi családi körutunkra készülvén, az utóbbi családi kötelező olvasmány volt, gyerekeim is nagyon megszerették); Szilágyi István kitűnő regénye, a *Kő hull apadó kútba* is ekkortájt került a kezembe, valamint Kós Károly két könyve is: *Erdély*, *Kalotaszeg*. (Az utazáshoz való hozzáolvasás szokása tehát még működik.) A történeti non-fiction műfajon belül egyre nagyobb teret nyernek a II. világháborús visszaemlékezések, élükön Kádár Gyula emlékezetes könyvével (*Ludovikától Sopronkőhidáig*), de Kapuscinski (*A császár*), Hall (*Rejtett dimenziók*) és Hankiss Elemértől a *Diagnózisok* színesíti a képletet. Ugyancsak gazdagítja az ismeretközlő irodalom összetételét 1982-ben Chesterton *Assisi Szent Ference és Benkő Antal: Bevezetés a valláslélektanba* című munkája (az akkor Brazíliában élő jezsuita atyával két évtizeddel később sikerült személyesen is megismerkednem); valamint a benecés rend történetéről szóló jubileumi tanulmánykötet (*Népek nagy nevelője*), amelyben egykori tanárom, Cziráki László írása is szerepel. És tovább erősödik a kortársak uralma: Esterházy Péter *Termelési regénye*, Hrabal (*Sörgyári capriccio*), Hajnóczy Péter (*A halál kilovagolt Perzsiából*), Malamud két regénye: *A segéd*, *A mesterember stb.*

A két folyamat (a II. világháborús memoár-irodalom iránti érdeklődésem és a kortárs irodalom dominanciája) a nyolcvanas évek derekára kiteljesedik. Az előbbivel talán az elmaradt apai történeteket akartam pótolni (ld. pl. Simonffy András: *Kompország katonái*), az utóbbiak (*Esterházy*, *Paral*, *Mészöly Miklós*, *Cseres Tibor* és *Galgóczi Erzsébettől* az akkor nagy port felvert *Vidravas*) már mintha jelezték volna a növekvő társadalmi-politikai feszültségeket. Újraolvastam – már nem tudom, milyen indíttatásból – *Herczeg Ferenc* néhány könyvét. Talán a *Pogányokat* azért, mert mellette látom Györffy György *István király és műve* című monográfiáját és Kós Károly *Országépítőjét* is – vagyis a középkor iránti visszatérő érdeklődésem állhatott a háttérben. Megemlítenék ebből az időszakból egy rendhagyó olvasmányt, ama nevezetes szovjet-orosz V. *Katajev* öreg korában a korai bolsevizmusról írt megdöbbentő regényét: *A Werther* már megírták. 1983-ban – valószínűleg kis példányszámban és szépirodalmi köntösben – már ilyet is lehetett olvasni Magyarországon! 1985-ben újraolvastam Illyés Ebéd *a kastélyban* című munkáját, és kíváncsiságom a Vanyó László által

szerkesztett *Apokrifek* című kötete felé terelt, miután a kanonizált iratokkal – laikus módon – volt már ismerkedésem az elmúlt évtizedekben.

A nyolcvanas évek vége felé haladva észrevehetően fogyatkozik az olvasmányok száma. A hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében a még évi 20-30 (nem szorosan szakmai) olvasmány 1987–88-ban 15–20, majd a rendszerváltozás időszakában évenkénti 5-10 műre csökkent. Az ok kettős: 1.) Egyre nagyobb energiát igényel a társadalmi folyamatok nyomon követése, majd a bennük való civil részvétel. 2.) A szakmai munkára egyre nagyobb hangsúly kerül. 1987-ben még megvannak a nyomai a régi jó szokásoknak, például őszi bécsi szakmai utamhoz is hozzáolvasom *Juhász László* két könyvét (Bécs magyar vonatkozásairól és Burgenlandról), és újraolvasom részleteiben a bécsi *Szépfa-lusi Istvánnak* az ausztriai magyarokról szóló kötetét (*Lássátok, halljátok egymást!*). *Fodor András* *Ezer este Fülep Lajossal* című naplójegyzeteit nemcsak azért olvastam végig, mert íróján kívül két kedves kollégám és egy volt tanárom is szerepel benne (valamennyien a magyar könyvtárügy jeles személyiségei voltak), hanem mert rendkívül érdekes intellektuális élményt jelentett. A többi olvasmányon érződik a „létező szocializmussal” való telítettség érzése: *Orwell Állatfarm* és az 1984; és kezdődik az 1956-os irodalom olvasása, amely 1988-ban az akkor Svájcban élő *Gosztonyi Péter* hadtörténész 1956-ról szóló könyvével folytatódik, 1989-ben pedig *Pongrácz Gergely* Corvin-közi visszaemlékezéseivel. 1988-ban a karcsúsodó lista azokra a művekre koncentrált, amelyekről úgy érezhettem, hogy mindenképpen el kellett olvasni: például *Koestlertől* a *Sötétség délben*, *Umberto Eco* kulturális bestsellere, *A rózsza neve*, és az egyre többet emlegetett *Hamvas Béla* (*Szellem és egzisztencia*), valamint *Illyés Gyuláné József Attiláról* szóló visszaemlékezése. 1989 sovány listájában pedig már egyértelműen a szocialista rendszer erkölcsi agóniája (*Kundera: Tréfa, Csalog Zsolt: M. Lajos, 42 éves*) és a kisebbségi helyzet problematikája (*Bartis Ferenc: Rácsok mögött Romániában, Albert Gábor: Emelt fővel*) jelenik meg.

Az utolsó lista 1991-ből (ekkor indul határon túli felmérésorozatunk) származik, s mindössze öt olvasmányt tartalmaz, többek között *Angyal István* 1956 utáni rendőrségi vallomásait és *Szolzsenyicintől* a *Rákosztályt*. És felüdülésként a lista végén ott látom volt kollégám, *Fogarassy Miklós* Vermeer van Delft *Festőművészet* című képéről (egyik bécsi kedvencemről) készült elemzését.

UTÓHANG

Elnézést kell kérnem azoktól az olvasóktól, akik úgy érzik, hogy az olvasástörténetbe túl sokat vegyítettem életem eseményeiből. Nem panaszkodni akartam, nem is kérkedni egykori „másságommal”. Egyszerűen arról van szó, hogy azok

a nehézségek, amelyeket megéltem (és amelyek messze eltörpülnek sok-sok ember valóban nagy megpróbáltatásai mellett) erősen befolyásolták az olvasáskultúrához való viszonyomat, és ezért a felvázolni szándékozott képhez szervesen hozzátartoznak.

Az olvasmánylisták vezetése a kilencvenes évek elején megszakad. Az olvasmányok sora ugyan nem teljesen, de a konkrét olvasmányok után szóljunk most inkább a fő tendenciákról. A nyilvántartás minden bizonnyal ugyanazért maradt el, amiért a nyolcvanas évek végéről származó „örömolvasmány-listák” terjedelme megfogyatkozott. (És lehet, hogy hozzá kell tenni még egy okot: az idősebb korban egyre többször jelentkező „nincs új a nap alatt” érzést, amely fékezheti – főleg a fikciós – újdonságok megismerésének ifjúkori felfokozott vágyát.) Az olvasáskutató önvizsgálata a maga számára is tanulságos, mert a saját bőrén is érzi, amit jó ideje országos jelenségként tapasztal: egyéb tevékenységeinkhez hasonlóan az olvasás is egyre eszközjellegűbbé és haszontelenebbé válik, és egyre kevesebb idő és energia marad rá – mármint az „örömolvasásra”. Ha végignézek a házikönyvtáramon, a büszkeségen kívül elfog a lelkiismeretfurdalás: milyen sok olyan könyv van benne, amelyikbe épp csak beleolvastam vagy belelapoztam. (A házikönyvtárak egykori kutatójaként persze tudom, hogy ez meglehetősen tipikus jelenség, de ez mégsem szünteti meg hiányérzetemet.) Ehhez adódik egy frissen támadt rossz érzés is: ahogy áttekintettem az utóbbi évtizedek olvasmányait (mármint azokat, amelyeket cím szerint feljegyeztem annak idején), azt kellett tapasztalnom, hogy az egykori olvasmányoknak talán csak kisebb hányada bizonyult igazán emlékezetes, máig sugárzó élménynek. Tudom, ezeket is el kellett olvasni ahhoz, hogy a többi maradandó üzenetté váljon, de a „hasznosulás” mértékét mégis keveslem.

Sajátos jelenséggel állunk szemben. Bizonyára sokaknak van olyan érzésük velem együtt, hogy lényegében rengeteget olvasnak: napilapot, hetilapot, szakfolyóiratot, elektronikus leveleket és internetes dokumentumokat, szakkönyveket és azok egyes fejezeteit, diákjaik dolgozatait és szakdolgozatait, és írnak is esetleg olvasmányaikhoz hasonló műfajokban, no meg jelentéseket, kérvényeket, pályázatokat stb. stb. – de ezek közül szinte semmi nem kerülhetne rá azokra a listákra, amelyekből a fentiekben idéztem fel szemelvényeket! Megváltozott a világ: olvasókból „beleolvasók” lettünk, s ez nem kedvez a végigolvasandó könyveknek, főleg a klasszikus (és nem klasszikus) szépirodalomnak. De más, nem szigorúan kötelező olvasmánynak sem: egyik idej olvasmányomat például (*Nagy András: A Bang-Jensen ügy*), amelyet a magyar 1956-nak a nemzetközi viszonylatrendszerben való elhelyezése szempontjából alapműnek tartok, hetek alatt és csak az éjszakai órákban tudtam elolvasni. És hadd említsem meg két legutóbbi – immár nyári, és ezért gyorsabban abszolvált – olvasmányomat is. *Kovács István* könyve, a *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél* Lengyel-

ország tragikus, de mégis felemelő 20. századi történetét ismerteti (magyarokra nézvést sem kevés tanulsággal). „Anonyma” pedig *Egy nő Berlinben* címmel írta meg a Vörös Hadsereg által ostromolt városban elszenvedett „élményeit”. (Ennek van magyar megfelelője is: az *Asszony a fronton Polcz Alaine*-től!)

Még nem teljesen tettem le a reményről, hogy egykori szélesebb tematikai spektrumra és nagyobb olvasási teljesítményre trenírozott olvasási készségeimet valamikor újból mozgósítani fogom. Vagy ez egyszerűen csak nyugalomba vonulás kérdése? Ha igen, akkor aggódom, hogy a mai fiatalok hogyan gyűjtik össze a „nyugdíjas reneszánszhoz” szükséges befogadói tapasztalatokat. Vagy tán épp itt van a dolgok nyitja: az intergenerációs felelősségvállalásban? Abban, hogy az egész folyamat újra indul, és ebben a láncolatban gondolkodva kell megtenni az embernek a magáét. Ma én mesélem a családomnak nagyanyám történeteit, és én olvasom unokáimnak a meséket, a mondákat, sőt már a *János vitéznél* és a *Toldinál* tartunk...

A visszaemlékezés megírása, 2006 óta az unokák felcseperedtek, a nagyobbak már megkapták az olvasmányokból készített útravalót. És amióta elkövetkezett a nyugdíjas állapot, az „örömlvasmányok” száma valóban örvendetesen megemelkedett. Sőt felfedeztem az „örömmunka” fogalmát is: ami új témák kutatását és megírását jelentette, amibe éppúgy beletartoztak a diákmúlt különböző fejezetei, mint az első világháború: az utóbbiban való elmerülésemet (amelynek e kötetben is van nyoma) egy váratlanul felbukkant családi dokumentum-együttes inspirálta.

Olvasási szokásaimban azonban más változások is történtek. Visszatértem ifjúkorom gyakorlatához: ismét elkezdtem olvasónaplót vezetni. Jó okom volt erre: úgy vettem észre, hogy igazából csak úgy tudom „megemészteni”, gondolataimmal körüljárni, „megcsócsálni” olvasmányaimat, emlékezetessé tenni könyvélményemet, ha le is írom reflexióimat. Van, amikor csak röviden, van, amikor küzdelmes hosszúsággal. Mindezt magam számára művelem, nem vezetek blogot, és nem írok belőle könyvkritikát. Szóval ez egy intim műfaj, és csak szerkesztői nógátásra határoztam el, hogy az ugyancsak meglehetősen szubjektív, mégis nyilvánossá tett olvasási krónikám mellé olvasónaplómból is közlök szemelvényeket. Arra törekedtem, hogy különböző időpontok különböző műfajú olvasmányélményeiből adjak válogatást. Mondhatni ízelítőül, ugyanis magukból ezekből a feljegyzésekből is kitelne egy kisebb kötet.

Olvasónaplómból

EGY KÖNYV ÜRÜGYÉN

2015. január 15., csütörtök

Mai könyvélményem *Losonczy Ágnes* szociológushoz köt: az ő pázmányos *Ars Sociologica*-előadásának szövegét olvastam el. Leírja, mi mindennel foglalkozott pályája során. Legkedvesebb, és legnagyobb visszhangot kiváltó könyvének a *Sorsba fordult történelem* címűt mondja, amelyben (a rendszerváltozás után) 70 család vall 20. századi történetéről. Megdöbbentő tanulsága, hogy mindössze négy olyan családot talált, amelynek életét nem dúlta fel a történelem! Na, ezt jó lenne beszerezni – gondoltam. Hirtelen eszembe jutott, hogy évekkkel ezelőtt ezt már megtettem, sőt egy könyvfesztiválon dedikáltattam is a szerzővel. Tíz éve szunnyadt a polcomon! (Mostanában több ilyen élményem is volt. Mennyi kincs lapul a házikönyvtáramban, és én ezeknek a kincseknek mennyire rossz gazdája voltam! Legszívesebben habzsolva pótolnám mindazt, amit korábban elmulasztottam, de tudom, ez reménytelen.)

Losonczy Ágnes könyve ihletet adott, és az inspirációhoz Márai Sándor *Egy polgár vallomásaiból* kassai házuk leírása is társult. Minderről eszembe jutott az az egykori budai négyemeletes bérház, amelyben a hatvanas évek második és a hetvenes évek első felében, friss házasként, együtt laktunk apósomékkal. (A ház felső részét 1956-ban szétlőtték az oroszok, először ott laktak apósomé is, utána leköltöztek az első emeletre.) Gyermekeink megszületése után a háromszobás lakásban már heten voltunk, négy generáció békésnek mondható együttélésében.

De lássuk most a lakókat! Mint cseppben a tenger, ebben a polgárinak mondható bérházban ott tükröződött az akkori városi magyar társadalom valamennyi fontosabb rétege a maga történelmi traumáival, fizikai és erkölcsi sérüléseivel. Egy emelettel felettünk lakott a neves, munkás-sorból kiemelkedő operaénekes, aki apósomtól rendre kisebb összegeket kért italra kölcsön (mindig megadta!), és aki időnként szétütött az életén uralkodni akaró felesége és anyósa között – kislányuk, sziámi macskájuk, és a ház lakóinak nagy riadalmára. Ilyenkor volt nagy ribillió, a lépcsőház megtelt sikolyokkal és segítség-kiáltásokkal. Egy ilyen alkalommal apósommal a sikoltozó asszonyok segítségére indultunk fölfelé a lépcsőn, de megtorpantunk, mert csak egyvalakit láttunk véresen kitámolyogni

a lakásból: a híres tenoristát. (A kislányból aztán nagylány lett, és amint lehetett, ebből a családi milióból egy külföldi házasságba menekült.)

Két emelettel felettünk egy volt katonatiszt hadiözvegye élt együtt csinos néptáncos nagylányával, és az ÁVH által egy életre megnyomorított sógorával. (Ez a csontsovány, középkorú férfi, aki fiatalon – amíg le nem bukott – orosz katonai járművek rendszámait jegyezte fel egy hálózat tagjaként, elborult elmével bolyongott a lépcsőházban, és iszonyú átkokat és trágárságokat motyogott maga elé.) A lány egyik néptáncos útja során egy francia városka polgármesterének karjaiba táncolta át magát, aki el is vette feleségül. Az újdonsült vő, aki történetesen kommunista volt (francia változatban), nem tudta megérteni, hogy anyósa miért nem szereti a kommunistákat.

Velük egy emeleten lakott egy konszolidált, kétgyermekes polgári család. A férfi ludovikás gyalogos hadnagyként vonult vissza a Dontól, de még idejében sikerült gyógyszerésszé átképeznie magát (felesége is az volt). A mi emeletünkön volt még egy kétgyermekes pedagógus család, valamint egy egyedül élő (s felnőtt fiát balesetben elvesztett) orvosnő. (Ez a doktornő – evangélikus lelkész lánya – fogadta be 1956/57 telén hetekre apósomékat, miután szétlőtték a lakásukat.) A tanár családra visszatérve: a rendszerváltozás után, amikor már régóta nem laktunk ebben a házban, egy könyvtárban véletlenül összefutottam a zárkózott családfővel, akiről kiderült, hogy a komáromi bencéseknél érettségizett. (Ez „történelmi okokból” korábban nem volt közismert, holott tudhatták, hogy nekem is voltak bencés „gyökereim”.) Akkor viszont megnyílt, áradozva dicsérte volt tanárait, még csoportképet is ígért, hogy közzé tegyem a Bencés Diákszövetség akkortájt általam szerkesztett Almanachjában.

Legfelül lakott még egy idős, jobb időket látott nyugdíjas házaspár; igazi úriemberek. Szomszédjuk – „háztartásbeli” feleségével – Guszti bácsi, a bicegő műszerész volt, aki időnként harsogva mesélte nekem háborús élményeit a lépcsőházban. Guszti bácsiék képviselték a házban a kispolgárságot.

Az egyik magasföldszinti tágas lakásban egy kommunista jogász (1944-ben még egy másik párt tagja volt!) lakott a családjával, ő a kerület politikai közéletében is szerepet vállalt. Mellettük egy özvegy munkásasszony élt három fiával. (Egyikről azt suttozták, hogy részt vett az 56-os forradalomban.) És ne feledkezzünk meg a második emeleten lakó Dundi néniről sem, aki – miután kiházásította feleségemmel egyidős gyermekeit – mérnök férjével élt kettesben, és aki 56-ban Nagy Imre parlamenti titkárságán dolgozott. (Ő később sokat segített anyósomnak, amikor már mindketten magukra maradtak.)

És hogy a (lumpen)proletariátus se maradjon ki a tablóról: az alattunk lévő udvari szoba-konyhás lakásban lakott egy fiatal-középkorú gyermektelen házaspár. A nyári szellőzködő melegben az udvari front kitárt ablakai nagy „verista” commedia dell’arte előadások tanúi lehettek. Ezekben a bőkeblű, kikapós

asszonyka játszotta a főszerepet, aki visszatérően „te tanyasi szar” jelzővel illette az urát, aki felesége elől az alkoholba menekült. És végül ki ne hagyjuk Póli nénit, az idős özvegy házmesternőt, aki mindent tudott a házról. Hosszú távú memóriája védettséget biztosított a számára, de a rövid távú már csak akadozva működött: egyszer napokig kereste a tyúkját, amelyet néhány nappal korábban levágott. (Mert akkor még nem fagyasztva vették a baromfit!)

Ami pedig az etnikai kisebbségeket illeti, a mi házunk ebből a szempontból is fel tudott mutatni némi eredményt – túlmenően azon, hogy a polgári családok egy része eredetileg német nevet viselt. Bár nem volt szóbeszéd tárgya, inkább csak a háttér-tudás része: a fölszíni nagyhangú fiatalasszony képviselte házunkban az akkor cigánynak, most romának nevezett etnikumot; és a neves énekest felkaroló, de életét a tettlegességig kontrolláló hölgyek pedig az Ószövetség népét.

Szóval – a maga félig-meddig behegedt sebeivel – így nézett ki egy „rendes” budai bérház társadalm szerkezete a hatvanas évek végén. Ehhez azonban még valamit hozzá kell tenni. Ennek a háznak a lakói – így, ebben a társadalmi összetételben – példaszerűen szolidárisak voltak egymással a nehéz időkben. (Legalábbis apósoméék odaköltözésétől, a negyvenes-ötvenes évek fordulójától kezdve.) Elbeszélésekből tudom, hogy 1956-ban, amikor az egész ház a pincében, a szénkupacok tetején élt, mert az oroszok a Vérmezőről a fejük fölött lőtték a Várat (meg időnként a házat), az emberek mindenben segítettek egymást. És hogy békésebb időkben a ház gyerekei – társadalmi különbségekre való tekintet nélkül – együtt játszottak a vár alatti csendes utcában, meg a ház nyitott lépcsőházában. És amikor az 56-ban súlyosan megsérült házat rendbe hozták, Guszti bácsiék (miután albérlőjük „disszidált”) *ingyenes* cserére ajánlották fel egy szobával nagyobb lakásukat apósoméknak.

Vajon kik és hogyan élnek most abban a házban? És ismerik-e egymást úgy, mint mi ismertük annak idején? És azt tudja-e valaki, hogy *ebben* a házban, amelyikben most lakunk (ez ugyancsak egy négyemeletes polgárház Budán), milyen sorsok vannak összezárva? Mert én bizony nagyon kevésé. Vajon miért?

A JELENÉSEK KÖNYVÉT OLVASOM

2016. január 3., vasárnap

A mára rendelt evangéliumi szöveg: *János Evangéliumának* súlyos veretű prólója volt, az Ige testté válásáról. A Sötétség és a Világosság küzdelme: mondhatni minden vallás alapszimbóluma. (Nemrég *Haydn Teremtésében* is oly tünneményes volt a Fény születése!)

Múlt évi vállalásom (az apostoli levelek elolvasása) átcsúszott az új év első napjaira, ma *János 1. levelét* olvastam. Az óvás a tévtanítóktól: szinte minden apostoli levél visszatérő, markáns motívuma. A tévtanítások „ösbűne” általában Jézus személyével kapcsolatos: nem ismerik el Jézus istenfűségát, vagy épp ellenkezőleg: valóságos ember-voltát. A *jánosi levelekből* (meg a segítségül hívott Jeromos Társaság-féle *Kommentárból*) az is kiderül, hogy a János-követők nemcsak az egyéb keresztényekkel, hanem egymással is komoly konfliktusokba keveredtek, feltehetőleg még János életében.

Gondoljunk bele: milyen emberfeletti erőfeszítést igényelt, hogy a kereszténység kétezer év alatt megőrizzen egy úgy-ahogy egységesnek mondható hitrendszert és tanítást! Itt is a centrifugális és centripetális erők harca érvényes, mint az egyes nyelvek vonatkozásában: ha túl erős (és főleg erőltetett) az egység, akkor a lokalitás, a réteggkultúra (és egy-egy nyugtalan individuum is) túl feszesnek érzi, nem találja meg benne a maga ízeit és zamatait. Ha viszont túlpörög a centrifuga, és mindenki úgy beszél és hisz, ahogy akar (erre ma erős hajlandóság mutatkozik!), akkor elvész a központi mag (norma, kánon) kisu-gárzása, összefogó ereje, és szétzilálódik az egész rendszer. Tehát a *köztes helyzet dinamikus egyensúlya lenne az ideális* (az persze vita tárgya lehet, hogy hol van ez a „köztes helyzet!”); ez az igazi „egy akol”, nem okvetlenül a szervezeti egységesülés. (Megjegyzem, a Katolikus Egyház a nagy szakadások előtt is többszínű volt, és ma is az: a különböző földrészek, régiók, sőt városok eltérő kulturális hagyományai, szentjei, valamint a különböző korokban, különböző okokból keletkezett szerzetesrendek különböző lelkiségi arculatai stb. tették színessé.)

Január 11., hétfő

Közben elhatároztam, hogy ha már belemerültem ismét Jánosba (a néhány hónappal ezelőtt olvasott Evangéliuma után a leveleibe is), akkor – némi nekikészülődés (*Kommentár!*) után – ismét nekiveselkedem a nagyon régen olvasott *Jelenéseknek* is. A *Békés Gellért* és *Dallos Patrik* által fordított kis Újszövetséget használom (50 évvel ezelőtti esküvői ajándék!), szeretem ezt a korrekt, modern (de nem modernkedő) fordítást.

A Kr. u. I. sz. végén vagyunk, a Domitianus-féle keresztényüldözés idején, a könyv szerzője János (a legifjabb apostol vagy egy bizonyos „János presbiter”, a szakemberek zöme szerint inkább az előbbi), aki száműzetése helyén, Patmosz szigetén megírja látomásait. A keresztényeket a pogányok mellett a zsidók is üldözik, és belül sem egységesek: tévtanítások, eretnokségek osztják meg soraiikat, kétséges a fennmaradásuk is. Szóval „apokaliptikus” idők iratáról van szó!

János elsősorban a hét kisázsiai egyház (Efezus, Szmirna, Pergamum stb.) sorsa iránt érez felelősséget (kvázi ezeknek a püspökségeknek volt az „érseke”), nekik írja a Jelenéseket, mint ahogy leveleit is. Az első részben (Jel 2–3) hét levélben fordul hozzájuk, külön-külön vigasztalja, és a kereszténység jövőjéről győzelmével erősíti őket.

Január 15., péntek

Ma a *Jelenések Könyvével* kezdtem a napot. A 4. fejezettől kezdődnek az igazi, a jövőt feltáró nagy látomások: János elragadtatásba esik, és a mennyben találja magát egy ragyogó trónus előtt, mely körül Istent dicsőítő szimbolikus lények tolonganak (például a 24 fehér ruhás vén, akik a jegyzet szerint az ószövetségi pátriárkákat és az újszövetségi apostolokat (fele-fele!) jelképezik, valamint 4 kerub, akikre később rakódhatott rá a négy evangélista szimbolikája. Itt találjuk a trón előtt elterülő, kristályként csillogó – *Pilinszky Introituszából* is ismert – üvegtengert. Pilinszky verse főleg a Jel 5. fejezet alapján íródott. Nyitókérdése: „*Ki nyitja meg a betett könyvet?*” Vagyis azt a könyvtekercset, amelyet – János szerint – hét pecséttel lepecsételve a „trónon ülő” tart a jobbában. Az angyal így kérdezi: „*Ki méltó arra, hogy kibontsa a könyvtekercset és feltörje pecsétjeit?*” (Jel 5, 2–3) Nagy a csend, senki nem mer jelentkezni (én se mernék), amíg meg nem jelenik Jézus Krisztus a Bárány képében, de ezt hadd mondja el Pilinszky:

*A bárány az, ki nem fél közülünk,
Egyedül ő, a bárány, kit megöltek.
Végigkocog az üvegtengeren
és trónra száll. És megnyitja a könyvet.”*

Hányszor olvastam el – magamnak és a hallgatónak – ezt a verset, és mindig újra és újra megborzongtat és fölemel! A végén, amikor a Bárány „végigkocog” az üvegtengeren: micsoda feloldás és megkönnyebbülés ez, hogy a mi „bárányunk” ilyen játékosan uralja ezt a félelmetes terepet!

És következik a *hét pecsét feltörése*; az első négy a maga (fehér, tűzvörös, fekete és fakó) lovával és pusztító lovasával (lásd az „*Apokalipszis lovasait*” *Dürernél!*). Az ötödik pecsét (amelyet *Sánta Ferenc* könyvcímnek is meghívott) azoknak a lelkét idézi fel, akiket Isten melletti tanúságtételük miatt öltek meg. A hatodik pecsét feltörése nagy földrengést támaszt: a nap elsötétül, a hold vérbe borul, a csillagok lehullanak, az emberek barlangokba bújnak és így kiáltanak: „*Omoljatok ránk és rejtsetek el a trónon ülőnek színe elől és a Bárány haragja elől! Eljött haragjuk nagy napja: ugyan ki tudna helytállni?*” (Jel 6,16–17.)

Majd megjelenik egy angyal „az élő Isten pecsétjével” (de ez még nem a „hetedik pecsét”), és leállítja a pusztítást, mert az utolsó ítélet előtt még meg kell jelölni „Isten szolgálóinak homlokát”. És meg is jelölnek Izrael 12 törzseiből 12-12 ezer igazat (a jegyzet szerint a 12 izraeli törzs krisztianizált tagjairól van szó!), összesen 144 ezer embert. (A szekták által előszeretettel forgalmazott létszám!) De nem csak ők üdvözülnek, mert a szentek fehér ruhás serege oly hatalmas, hogy „*meg sem lehet számlálni*”, és „*minden nemzetből, törzsből, népből és nyelvből*” vannak köztük (Jel 7,9), tehát nem csak a zsidó törzsekből. Az egyik vén elmagyarázza: „*Ezek a nagy üldöztetésből jönnek és fehérre mosták a ruhájukat a Bárány vérében.*”(…) *A trón közepén álló Bárány legelteti és az élővizek forrásához tereli őket, Isten pedig letöröl szemükről minden könnyet.*” (Jel 7, 14–17) (Ez a jelenet nagyon ismerős régi templomok apszisz-mozaikjáról!)

Majd sor kerül a „hetedik pecsét” feltörésére is, és erre – ahol az imént még a szentek hatalmas serege „nagy szóval” Istent dicsőítette – „*mintegy félóráig tartó csend lett a mennyben*” (Jel 8,1–2) (Hogy „szólhatott” ez a csend!) Ekkor kapja meg a hét angyal a pusztulás *hét harsonáját*, és sorban meg is fújják.

Az embernek az az érzése, hogy hangjuk máig elhatol. Most már szinte minden napra esik egy pokolgépes merénylet, hol Bagdadban, hol Isztanbulban, hol Afrikában, hol Dzsakartában stb. És minden napra esik valami háborús borzalom Szíriában, és kisebb-nagyobb konfliktus migráns-ügyben, Nyugat-Európában. Az emberiség minden korban „gondoskodik” az Apokalipszis aktualitásáról.

Január 20., szerda

Mostanában a napjaimat a *Jelenésekkel* kezdem. Kezdetben elég jól tudtam követni a történéseket, a második (látomásos) részt is: a hét pecsét feltörését az Apokalipszis négy lovasával, a hét harsonaszó eget-földet harmadoló pusztításait stb. Talán a „Napbaöltözött Asszony” és a Sárkány küzdelmétől vált számomra a szent irat valóban „apokaliptikussá”. (Nem is emlékeztem arra, hogy a Napbaöltözött Asszony képe a holdsarlóval és a sokat emlegetett 12 csillaggal a *Jelenésekben* található!) Most Isten haragjának „*hét csészéje*” készül kiborulni, de egyelőre nem tudom elképzelni, hogyan lesznek fokozhatók a világvégi kataklizma eddigi borzalmai.

Ezeknek szinte fájdalomcsillapító hatásuk van, hiszen hozzájuk képest a való világ borzalmi elenyészőnek tűnnek. Vagy épp ellenkezőleg: valamilyen sejtelmes, szakrális hátteret varázsolnak a reális világunk emberi és természeti katasztrófái mögé?

Január 24., vasárnap

Folytattam a *Jelenéseket*. Mielőtt a hét angyal kiöntötte volna az isteni harag hét csészéjét, a Jel 15, 2–4-ben ismét felbukkannak olyan elemek (üvegtenger stb.), amelyek *Pilinszky Introitusz*ában köszönnek vissza.

Azután borzalmas pusztítást végezve borulnak ki a csészek: a hatodik angyal az edényét az Eufráteszbe önti és kiszárítja a folyót; a szörnyek pedig elkezdik toborozni a világ királyait a Harmagedon (ugyancsak szektáink kedvenc topozsa) melletti végső csatára. A hetedik csésze hatalmas földrengést kelt, minden sziget és hegy eltűnik, a nagy Babilon három részre hasad, mázsányi jegek esnek stb. – de az emberek nem javultak meg, tovább káromolják az Istent! És akkor színre lép a bíborba-drágakőbe öltöztetett „*nagy parázna asszony*”, aki maga a Római Birodalom, s aki egy *skarlátvörös vadállaton* ül, de végül pusztulásba taszítják (sőt „húsán rágódnak és tűzön sütik”), és minden gonoszságát kétszeresen visszafizetik neki...

Január 27., szerda

A *Jelenések*hez egyéb tennivalóim mellett sem lettem hűtlen, de nehezen bírkózom a szöveggel. Élet- és történelmi korom miatt is fogékony vagyok a pusztulás gondolatára, de ezek a kozmikus méretek egyfelől megborzosgatnak, másrészt szinte felmentenek attól, hogy testestől-lelkestől beleéljem magam. Persze ha „pusztán” irodalomnak tekintem, annak is megvan a maga nagyon is döbbenetes és nagyon is mai üzenete: a Parázna Asszony, a Nagy Babilon, vagyis a Római Birodalom bukása oly plasztikus leírást kap, hogy nem tud az ember nem gondolni a mai Babilonra: a túlrejt nyugati civilizáció hanyatlására.

„*Összedőlt, összedőlt a nagy Babilon! Ördögök tanyája lett, és minden tisztátalan szellem hajléka és minden tisztátalan undok madár odúja. Paráznaságának tüzes borából ittak az összes nemzetek. A föld királyai paráználkodtak vele, s föld kereskedői pedig meggazdagodtak pazar fényűzéséből.*” (Jel 18,2–3)

Micsoda képek ezek, *Hieronymus Bosch* tábláira valók! És a föld királyai és a föld kereskedői el is siratják, meg a hajósok is – mindenki, aki hasznot húzott belőle! Tételesen felsorolják a pusztulás leltárát, a letűnt luxuscikketek: aranyat, elefántcsontot, fahéjat, rabszolgát stb., végül: „*Gyönyörűséged gyümölcsei elfonynyadtak,/ Eltűnt tőled minden pompa és fény,/ S nyomuk sem lesz többé.*” (Jel 18,14)

Majd a versbe szedett sirató átokba csap át, egy angyal szájába adva:

*„Ily robajjal dőljön le Babilon, a nagy város,
és nyoma se legyen többé!
Hárfapengés meg ének, fuvolaszó és harsona
Ne zengjen többé benned!
Ne éljen benned semmilyen mesterség művese!
Ne hallatszék malomkattogás!
Mécses fénye ne villanjon föl benned!
Vőlegény és menyasszony ne hallassa szavát!
Kereskedőid a föld nagyjai voltak,
Varázslataid tévútra vezettek minden nemzetet.
Kezéhez tapad a próféták és szentek vére,
És mindazoké, kiket megölték a földön.”*

(Jel 18, 22–24)

Ahogy Babits és Jónás Ura Ninivét, lassan már mi is sajnálni kezdjük ezt a várost, hisz az átokból is hirtelen az emberi teremtőerő (és a mi civilizációnk) pozitív példái jelennek meg előttünk, de gonosz varázslatai és a meggyilkolt szentek égbe kiáltanak, ezért a menny örömujjongással fogadja a babiloni pusztulást: *„elérkezett a Bárány menyegzőjének a napja.”* És akkor jön Jézus Krisztus véres ruhában és fehér lovon, szájából szokatlan módon *„éles kard tört elő, hogy azzal sújtson a nemzetekre”*. Ez pusztán valami verbális szigor jelzése lenne? Nem valószínű, mert így folytatódik: *„Vasvesszővel fogja kormányozni őket...”* (Jel 19, 25). És fehér ruhás serege élén legyőzi a vadállatot, a hamis prófétát és a föld királyait (az előbbieket a tüzes tóba, utóbbiak a madarak gyomrába kerülnek), és egy angyal letaszította a pokolba és *ezer évre* megbilincselte a Sátánt, az öskígyót. És akkor ezer évig azok uralkodnak Krisztussal, akik az igaz ügyért vértanúságot szenvedtek és már feltámadtak.

Ezer év után azonban kiszabadul a Sátán, és ismét harcba gyűjti a föld félrevezetett nemzeteit, valamint Gógot és Magógot (!), *„számuk annyi, mint a tenger fövénye”*. Körülzárják a *„szeretett várost”* (Jeruzsálemet), de Isten tűzzel fölemészteti őket, és az ördög is – a vadállat és a hamis próféta mellé – végleg a tüzes tóba kerül, ahol örökké gyötrődni fog.

És most már közel vagyunk a katarzishoz: elkövetkezik az utolsó ítélet, a feltámadt halottak végtelen serege ott áll a ragyogó trón előtt, és *„valamennyit megítélték tetteik szerint. (...) Aki nem volt feljegyezve az élet könyvébe, azt a tüzes tóba vetették.”* (Jel 20, 14–15)

2016. január 29., péntek

Este befejeztem a *Jelenések Könyvét*. A hatodik látomás egy új világról: új égről és új földről prófétál, és a mennyből alászálló szent városról, a mennyei Jeruzsálemről. (Rómában, a Santa Prassede és a Santa Pudenziana – mintegy másfélezer éves – templomok aranytól ragyogó apszisz-mozaikjain a Mennyei Jeruzsálemet láttuk kirakva!) A látomás pontosan leírja a várost: méreteit, alaprajzát, és azt is, hogy milyen drágakövekből épült (az aranyon kívül!). A városnak – a 12 zsidó törzsnek megfelelően – 12 kapuja van, de a falak 12 alapkövére már a Bárány 12 apostolának neve van felírva. Az ég leszállt a földre: ez az üdvözültek városa, lakói soha nem halnak meg, és nem szenvednek semmi bajtól. És ami nagyon érdekes: *„Templomot nem láttam benne. Az Úr, a mindenható Isten és a Bárány a temploma. A városnak nincs szüksége sem napvilágra, sem holdsugárra: Isten dicsősége világítja meg, fénye pedig a Bárány.”* (Jel 21, 22–23)

Ismét felbukkannak a „föld királyai”, de ők már nem lázadnak, hanem hódolnak és kincseket visznek a városnak. (Szóval mégis kellenek a kincsek, ha azok az Urat szolgálják!) És az Isten, valamint a Bárány (közös) trónjából fakad az „élő vizek folyója”, és a folyó mindkét partján „az élet fáí” állnak, amelyek évente tizenkétszer hoznak termést, és a fák levelei a „nemzetek gyógyulását” szolgálják.

A befejezésben a szerző arról tesz hitet, hogy mindez hamarosan elkövetkezik: „boldog, aki megszívleli e könyv prófétai szavait.” Isten szavát tolmácsolva: *„Hamarosan eljövök és magammal hozom a jutalmat, hogy megfizessék kinek-kinek cselekedete szerint. Én az Alfa és az Omega vagyok, az első és az utolsó, a kezdet és a vég. Boldog, aki megmossa ruháját (a Bárány vérében)! Joga lesz az élet fájához, és a kapukon át bemegy a városba.”* (Jel 22, 12–14.) Jézus, a Lélek és maga János is tanúskodik e könyv hitelessége mellett; a prófétai szavakat sem megcsonkítani, sem hozzájuk tenni nem szabad! Végül János – a kisázsiai hét egyházhoz fordulva – elköszön, ahogy az apostoli levelek végén volt szokás: *„Az Úr Jézus (Krisztus) kegyelme legyen minden szenttel! Ámen.”* (Jel 22, 21).

Mázsás követ vettem a vállamra ezzel az olvasmánnyal. De jó lenne jobban érteni e súlyos mondatok megfejtéséhez! A szerző számára nem kis feladatot jelentett a leírt borzalmak fokozása. Többször is ismétlésekhez folyamodik, ez az Ószövetségnek és a régi eposzoknak is kedvelt stíluseleme. Sajátos, hogy a „mennyei Jeruzsálem” is aranyból és (12 féle!) drágakőből épül, igaz, az Isten dicsősége és a Bárány fénye világítja be. A „világ vége” problematika is bonyolódott: a valódi Jeruzsálem kb. negyedszázaddal korábban elpusztult, ez felért egy „kis világvégével”, de János egy újabbat, egy valódit vizionál, amely hamarosan elkövetkezik.

Végig az a kérdés bujkált bennem, hogy János korának hívő embere számára ez a szöveg mennyiben volt *szó szerint értendő*, és mennyiben volt *költői szim-*

bólum? Hajlok rá, hogy a kemény üldözések idején, a sok hányattatás és bizonytalanság közepette az üldözöket megtestesítő „Nagy Babilon” pusztulásának és a „mennyei Jeruzsálem” eljövételének vágyképe egyaránt reális érzésekre támaszkodhatott.

2017. március 4., szombat

Ma befejeztem *Somorjai Ádám OSB* izgalmas könyvét: *Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát emigrációs éve (1947–1950)*. Ádámot régóta ismerem, fiatal történelemtanárként engem is meghívott egyszer előadni a Győri Bencés Gimnáziumban tartott órájára. Egykori tanítványainak visszaemlékezései is igazolják: kiváló, dinamikus tanár volt, diákjai rajongtak érte. Azután tudóssá vált, ehhez a könyvhöz is végig kutatta a fél világ levéltárait, és sikerült elosztatnia a szomorú sorsú Kelemen Krizosztom főapát utolsó éveit borító homályt.

Nagy kérdés, hogy milyen történelmi helyzet, milyen rendtársi környezet és milyen személyiség kellett ahhoz, hogy egy főpap közel két évtized alatt *tizenegyszer* akarjon megválni a tisztségétől! A dokumentumokkal teli kötetből szabályos dráma bontakozik ki: a Szentszék rendi reformot (a bencés „tanár urak” monasztikus szerzetessé válását) várja el a Rendtől, ám ez a folyamat hatalmas belső feszültségekkel járt. A Szentszék nem engedte, hogy a főapát megfutamodjék a feladat elől, és nem fogadta el sorban érkező lemondásait. Kelemen Krizosztom ezt a keserves harcot végig úgy harcolta meg, hogy azt hitte: rendtársainak többsége ellene van, és ez idővel szinte üldözési mániává alakult. Tragédiája, hogy csak évtizedekkel később (2006-ban, a vatikáni levéltár adatainak nyilvánossá válásakor!) derült ki, hogy 1933-ban már az első szavazási fordulóban *abszolút többséget kapott*, de ez diplomáciai okokból nem válhatott nyilvánossá (számára sem): a szavazócédulákat ugyanis titkosítva azonnal Rómába vitték, és így Krizosztom pápai kinevezéssel lett főapát. (Ugyanis a Vatikán így akarta elkerülni a diplomáciai bonyodalmat Csehszlovákiával amiatt, hogy a komáromi rendház 10 szerzetese is szavazott!) Később már Róma a történelmi helyzet miatt utasítja el a lemondásait. Magyarországot nagy ügyvel bajjal, szinte menekülésszerűen, de még legálisan hagyja el 1947 márciusában, elvileg csak ideiglenesen (brazíliai látogatásra), de a történelmi események úgy hozzák, hogy a látogatás (Párizs, Brazília és Róma után) USA-beli emigrációvá változott. Ez a három és fél emigrációs év kivehetetlenül kusza: zűrösek a függelmi viszonyok (Krizosztom kint is négyszer lemond!), és zavaros a kint élő bencések egymáshoz (és a főapáthoz) való rokonszenvi viszonya is. A biztos pont Békés Gellért mint „prokurátor” Rómában, és Sárközy Pál is teszi becsülettel a dolgát az itthoni nehéz időkben mint Krizosztomtól felha-

talmazott „kormányzó apát”. (De ő sem igazán népszerű; a rendtagok között – mind otthon, mind külföldön – meglehetősen nagy a széthúzás.) A főapát és a kinti rendtagok – eltérő elképzelésekkel – először annak a helyét (helyeit) keresik a nyugati világban, ahol legeredményesebben szolgálhatják a kint élő magyarok lelki és szellemi épülését, de 1949–50-ben Krizosztom főapát szinte pánikszerűen már azt a menedékhelyet kutatja, ahová a magyar bencés rendet az otthoni terror elől át lehetne telepíteni. 1950 novemberében úgy hal meg, hogy még sehol sem sikerült gyökeret ereszteniük, de nagy megkönnyebbülésére tudomására jut, hogy az otthoni kényszersmegállapodás következtében a rend Pannonhalmán és Győrben megmaradhat, két iskolájával együtt. Szóval a drámai történet mégsem csap át tragédiába.

JOHN LUKÁCS: MAGYAR ÍRÁSOK

2017. április 17., húsvéthétfő

Ma befejeztem *John Lukács Magyar írások* című könyvét. Bölcs, mértéktartó: madártávlatból, világösszefüggésekben, de nem kioktatólag elemzi a (főleg XX. századi) magyar történelmet, a közép-európai térség hatalmi viszonyait, amelyek mindig az aktuális nagyhatalmi érdekek szerint alakultak. Trianont tartja a legnagyobb magyar tragédiának. Élete nagyobb részében Amerikában élt, de igazi európeér, minden értelemben. Politikus-ideálja is európai: Churchillről visszatérőleg bizonygatja, hogy igenis érdekelte Magyarország sorsa, történetíróként és politikusként egyaránt (még ha ennek sok hasznát nem is láttuk). Több ízben is foglalkozik Churchill 1944 októberi moszkvai látogatásával, amikor Közép-Európa híres „cédulás” felosztása zajlott. (Churchill Magyarországra az érdekszférák 50–50 százalékos arányát javasolta, erre Sztálin először rábólintott, de néhány nappal később Molotov már 75–25 százalékos részesedést emlegetett, persze az ő javukra.)

A szépirodalom Lukács számára a történetírás kiváló forrása, szerinte minden regény „történelmi regény”. Nagy kedvence *Krúdy*, de *Kosztolányi Édes Annáját* is nagyra becsüli. Emlegeti névrokonát, Lukács Györgyöt is, egy helyütt 3 pontban ellenemond Lukács történelmi regénnyel kapcsolatos elméletének. Többek között abban, hogy a történelmi regényt az osztálytudat hozta létre, és hogy egyre nemzetközibbé válik: a mi Lukácsunk szerint pont az ellenkezője igaz. Vannak árnyalati elfogultságai: a két háború közötti tisztikart *en bloc* Horthy elárulójának tartja stb., de különben igyekszik méltányos lenni. Szóval nagy élmény volt, az én életkoromban már csak ilyen színvonalú könyveket érdemes olvasni!

RÉZ PÁL: BOKÁIG PEZSGŐBEN

2017. november 8., szerda

Mostani folyamatosabban olvasott könyvem Réz Pál „hangos memoárja”, a *Bokáig pezsgőben*. (A cím onnan származik, hogy amikor Nagyváradon a magyar rendőrség a zsidórendeletek következményeképpen lefoglalta a vagyontárgyaikat, ő a kamrában földhöz csapdosta a pezsgősüvegeket, hogy ne vihessék el.) Réz kiváló intellektus: nagy műveltség, nyelvismeret, nyitott, zsidó értelmiségi attitűd (erős balos kezdettel, utána kiábrándulással). Nagyon érdekes, nagyon olvasmányos, de időnként nyegle és cinikus. Véleményformáló irodalmi körök Rézt a XX. századi magyar irodalmi kánon megtestesülésének tartják, és ő ennek tudatában van. Valóban van ehhez ismeretanyaga, értéktudata és ízlése, sőt a szemléletétől távolabb állók iránti toleranciája is. Elismeri Illyés és Németh László nagyságát, de „cikizi” is őket. (A fullánk rendre az általa antiszemitanak tartott mondatokba vagy történetekbe szúr bele.)

2017. november 25., szombat

Hazafelé a vonaton befejeztem *Réz Pál* könyvét. Réz nem sziklaként görgeti, hanem *bel canto*-ban gurgulázza a szavakat, s mi tagadás: nagyon jól, könnyedén és intelligensen forgatja őket. (*Parti Nagy Lajossal* folytatott beszélgetésekből állt össze a kötet.) A stílusban azért van némi erőltetett, mesterkelt könnyedség és „lazaság” is: például hősei (és ő maga) soha nem *nevetnek*, hanem mindig *röhögnek*. De cinizmusa nem féktelen és nem maró, az ő esetében – a hozzá jól illő paradoxonok nyelvén – *humanista cinizmusról*, vagy ha jobban tetszik: cinizmussal és iróniával átszótt humanizmusról van szó. Tud nagyon rokonszenves és emberi lenni: beteg íróbarátai mellett való kitartása, az irgalmasság testi cselekedeteinek aktív gyakorlása példaszzerű, halott felesége emlékéhez való ragaszkodása megindító. Bár nem barátja a nemzeti színeknek, igazi elismeréssel tud beszélni olyan nemzeti klasszikusokról, mint *Tamási Áron* vagy *Illyés Gyula*. (Illyés egyes verseit, valamint a *Kháron ladikjánt* igazi remekműnek tartja.) Szimpátiájának határa (a minőségelven kívül) az antiszemitanizmus. Ha ezt felfedezni véli valakinél, ab ovo elutasítja, sajnálatosan nem differenciál szociológiai jellegű társadalmi kritika és faji előítélet között.

Van öniróniája, és van bátorsága azt is bevallani, hogy negatív vonásait úgy „adagolta”, hogy a végén „jól jöjjön ki” a dologból. (Persze az az interjúalany vesse rá az első követ, aki soha nem tett ilyet!) Meg-megmutatkozó elfogultságai mellett lefegyverző a műveltsége, a tájékozottsága és az érték-érzékeny-

sége. A nagy eszménykép: *József Attila*; legsúlyosabb prózai elkötelezettsége pedig *Kosztolányi*hoz köti, akinek ő szerkesztette az életműkiadását. Gyakorlatilag az utóbbi fél század valamennyi számottevő íróját ismerte, és velük való barátságai *nem eleve* a mai szekértáborok logikája szerint alakultak. (A végén azért igen.) Fiatal korában nagyon közel került *Kormos István*hoz, *Nagy László*hoz és *Juhász Ferenchez* (főleg az utóbbihoz); és hosszú ideig testi-lelki jó barátja volt – láss csodát! – *Csurka István* is, lényegében a rendszer-változásig. Az igazi nagy barát – még az Eötvös Collegiumból – *Szűcs Jenő* történész volt (aki szinte tőle megy az öngyilkosságba), és – idősebb „kiadásban” – *Vas István*, akit ugyanakkor bírál Aczéllal kötött paktuma miatt. *Domokos Mátyás*ról (aki szintén kollégista társa volt) azt mondja, hogy a *Holmi*hoz csak azért ment, mert a saját (nemzeti) táborának nem kellett. Időnként nagyon éles politikai vitáik voltak, de amikor *Domokost* a *Holmi*ban megtámadták, ő a cikk megjelenése ellen szavazott. Író kortársairól mesélt bőséges történetei persze elsősorban a benne kialakult képet tükröztetik, de nem akar torzképet adni: írói szellemi portréi meglehetősen hitelesnek tűnnek. (A „nagyok” közül talán legkevésbé *Németh László*val megértő, *Petri György*öt viszont szerintem túlértékeli.) Az utolsó, 2015-ben adott interjúbán – a már „letett” *Holmi* tapasztalatával – kimondja nagy megérzését: *az utóbbi évtizedek irodalma nem ér föl a Déry–Illyés–Németh–Weöres-vonulathoz*, és messze nem a *József Attila–Babits–Móricz–Kosztolányi* kohorsz műveéhez. (Ezt azután a barátai elég rossz néven vették tőle!)

A memoár visszatérő témája az öregedés és az elmúlás: az íróbarátok és a saját öregedése. A korábbi interjúkban hetykén öregíti magát; ahogy azonban az idő múlik, meghal szeretett felesége és ő tényleg megöregszik: a téma elmélyül. Az ezredfordulón (akkor 70 éves) így beszél: „Igen, rigorózusabb lettem, ingerlékenyebb. (...) Önzőbb lettem, védekezőbb. Fáradékonyabb is vagyok, ennek következtében védem az időmet...” (284. o.) (Mintha magamat hallanám!) Amiből nem veszített, az a kíváncsiság, de az életbe való beleszólási vágya elenyészett. Írni nem akar az öregségről, azt megtette *Déry* a *Kedves Bópeerben*, és *Illyés* a *Kháron ladikján*-ban. (Az előbbiről nincs túl jó véleménye, de szerinte az öregkor megalázó testi elváltozásait híven tükrözi.) Nem hívő, de a haláltól nem fél, csak a hosszas betegeskedéstől. És az utolsó, 2015-ös interjúbán, amikor már 85 éves, sorra veszi halott barátai és ismerősei végtelen sorát. És egy évvel később maga is meghal, „hosszú betegség után”. Nyugodjék békében!

TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ: EGY CERUZA TÖRTÉNETE

2018. március 2., péntek

Belekezdtem *Tersánszky* regényébe: *Egy ceruza története*, ezzel csalom egyéb munkáimat. (Első világháborús olvasmányosorozatam lassan végéhez ér.) A könyvet kerestem boltban, de végül kiderült, hogy megvolt nekem a Magyar Remekírók sorozatban.

Egy frontra menő bécsi kereskedő vesz egy tintaceruzát, amely sorra mások kezébe kerül, és elmondja, amit leírtak vele, és amit maga körül lát. Szerepelnek benne gyávák és bátrak: lógósok, örömkatonák, pusztá túlélésre játszó és igazi hősök is. Tersánszky ismerte őket: köztük volt ő is. Van a regényben egy erős kritikai, néhol szinte hašeki szál. 1918 nyarán játszódik a Piavénál, a történet első fele az offenzíva előkészületeivel foglalkozik: a Monarchia lerongyolt hadserege a Piavén túli olasz területekről rabolt zsákmányban bizakodik.

2018. március 14., szerda

Befejeztem *Tersánszky* regényét. A regény több mint fele az 1918 nyári piavei „cérna-offenzíva” (ugyanis a cérna lett volna az egyik legáhítottabb zsákmány!) hanyag, szószátyár és elbizakodott előkészületeiről szóló kritikus hangnemben, második, kisebb fele pedig az offenzíva megtorpanásáról, illetve kudarcáról, amely egyúttal előre jelzi a közeli összeomlást is. Az elbizakodottság alapja a 1917 novemberi caporettói áttörés, amelyet nagy titoktartás közepette és komoly német segítséggel készítettek elő, és győzelmesen hajtottak végre. A ceruza és a gazdája nem az első vonalban élik át a Piavén való át- és visszavonulást, ezért maradnak élve, bár még a saját tüzéség is lövi őket, amikor tartalékban vannak a Montellón. 1918-ban erre volt képes a Monarchia a németek nélkül, mondja a szarkasztikus öniróniával előadott történet.

Persze ebből is egy nagy tragédia lett, de ahogy *Ottlik Géza* is biztat az *Iskolában*: mi rendre túléljük tragédiáinkat. De ezt a száz évvel ezelőttit különösen nehéz volt, mert sűrű egymásutánban újabbak követték.

Olvasáskultúránk a rendszerváltozás sodrásában

Ebben a fejezetben olyan írásokat talál az olvasó, amelyek néhány évvel a rendszerváltozás előtt, illetve után íródtak, esetenként az ezredfordulót is meghaladva. A válogatás szempontja az volt, hogy adjanak vissza valamit abból a hangulatból és elvárásból, amellyel a kultúrakutatók a társadalom demokratizálódása elé tekintettek, és egyúttal vázolják fel azokat az olvasáskultúrával kapcsolatos legfontosabb társadalmi folyamatokat, amelyek valójában bekövetkeztek.

A szerző számára is érdekes dolog szembesülni az alább következő, a nyolcvanas évek közepéről származó mondatokkal. A diktatúra „olvastató” hatásáról – a hatvanas évek első éveiből – volt már felmérési tapasztalat: az olvasók a klasszikusokhoz menekültek. A könyvkultúra diadalmenetével kapcsolatosan már szkeptikusak voltunk, de úgy gondoltuk akkor az OSzK Könyvtártudományi és Módszertani Központjának olvasáskutatási műhelyében, hogy igazából egy majdani demokrácia fogja „olvastatni” az embereket. (Hiszen alattvalóból állampolgárrá válnak, felelős döntéseket kell hozniuk, ehhez információkra van szükségük stb.) A demokrácia iránti vágyakozásban kissé rózsaszínűre festettük az esélyeket, s nem ismertük kellőképpen a nyugati tömegdemokráciák és a kultúra kapcsolatát. És még nem tudtuk, hogy a könyv igazi nagy riválisa nem a televízió, hanem egy új, világfelforgató technika, amelyről Magyarországon akkor még keveset tudtunk.

Véleményem szerint...¹

Véleményem szerint sohasem leszünk „olvasó nép”, de a jelenleginél olvasotabbak még lehetünk. A harmincas évek végén a magyar felnőtt népességből a könyvolvasók aránya 30–40 százalék volt. Ehhez képest a hatvanas évek első felében mért 60 százalékos hányad ugrásszerű fejlődést jelentett. Mivel a helyzet azóta szinte semmit nem változott (vagy ha igen, inkább kedvezőtlenebbé vált), végzetes hiba volna a korábbi fejlődési ütemet a jövőre kivetíteni. A második világháborút követő mintegy másfél évtized olvasáskultúrája még az „eredeti felhalmozás” nagy tartalékaira támaszkodhatott: az analfabetizmus zsugorodására, a nyolc osztályos általános iskola bevezetésére, a könyvhöz jutás elemi feltételeinek (olcsó könyv, országos könyvtárhálózat) tömeges hatóerejű megteremtésére stb. Majd ezek a tartalékok lassan elapadtak, illetve sokkal nehezebben mozgósíthatók – tekintettel például a cigányságra, munkásszálláson, illetve tanyán lakókra stb. –, s az olvasáskultúra mutatói is megtorpantak. Most már minden újabb olvasóért, sőt minden olvasó megtartásáért s még inkább az olvasói ízlés minden jó irányú rezdüléséért keményen meg kell küzdeni: minden lépésnyi előrehaladásnak a befogadói szemléletben, az egyéni és a társadalmi értékrendben kell fokról fokra megteremteni az aranyfedezetét.

Mindez nagyon megnehezíti a prognóziskészítést. A 10–20 évvel ezelőtti előbecslések sorsa is ezt bizonyítja, amelyeknek időarányos „jóslatait” az olvasás terén nem váltottuk valóra. (A könyvvásárlás vonatkozásában viszont messze túlteljesítettük.) Újabb tapasztalataink fényében szembe kell néznünk a kérdéssel: létezik-e, létezhet-e egyáltalán olyan társadalom, amelyben a *lehetséges* (fiziológiailag, szellemileg, sőt olvasás-technikailag olvasásra képes) olvasóközönség egybeesik a valóságos olvasótáborral? Egyelőre nem ismerünk ilyet. Az egyéni és a társadalmi lét kemény kérdéseinek szorítása és megannyi más tényező rendre áttöri a jelenleg is a könyv felé mutató késztetések (pl. a növekvő iskolázottság) érvényét, s a jövőben – ha váltakozó erővel is – miért ne tennék ugyanezt?

¹ Megjelent a *Könyvtáros* című folyóirat 1984/8. számában. A „Véleményem szerint” rovatcím volt, hónapról hónapra egy-egy szakember mondhatta el véleményét az általa fontosnak tartott, a könyv- és olvasáskultúrát érintő jelenségekről.

A jelenlegi fő kérdés: milyen tényezők és milyen erővel hatnak abba az irányba, hogy az emberek valóban fontosnak, *személyes szükségletnek* érezzék a könyvet, mégpedig nemcsak a pusztán élvezet, a haszonelvű szemlélet és a státusz-szimbólum szintjén, hanem a *tartalmasabb emberi lét* síkján is? Kétségtelennek látszik, hogy az egyik ilyen irányban ható tényező a társadalom *demokratizálódása*. A könyvhöz fordulás – erős leegyszerűsítéssel – főleg olyan korszakokban (és életperiódusokban) erősödik, amikor vagy *nagyon kevés*, vagy *nagyon sok* lehetőség nyílik a társadalmi cselekvésre, az egyéni alkotóképesség kibontakozására. Természetesen az ok eltérő: az első esetben inkább a *menekülés*, a másodikban pedig a kiteljesedő személyiség önmegvalósító gesztusa. Ha ez a megállapításunk helytálló, akkor a jelenlegihez hasonló „köztes” korszakok (amelyek már építenek ugyan az emberek cselekvőkészségére, de még nem elég széles körűen) kevésbé kedveznek az értelmezést, párbeszédet, felfedezést jelentő olvasásnak.

Nem lehet kétséges, hogy célunk nem a passzivitásba rekesztő állapotokhoz való visszatérés, hanem a nyilvánosság, a társadalmi cselekvés szélesebb formái felé való *előrelépés*.

Az itt következő írásnak a számadatai a magyar olvasástörténet ama fejezetéből valók, amelyek a rendszerváltozást közvetlenül megelőző, illetve követő állapotot tükrözik, elsősorban egy 1985/86 telén végzett reprezentatív felmérés alapján. De nem a számok abszolút értéke az érdekes, hisz ezek a kilencvenes években megváltoztak. (Hogy milyen irányba, arról egy későbbi tanulmány fog részletesen szólni.) A dolgozat a számokból kiolvasható, törvényszerűen ismétlődő és meglehetősen drámai tendenciák miatt került be a válogatásba. Utólag vettem észre, hogy – „száraz”, empiriára épülő tanulmány létére – néhol kiérződik belőle a rendszerváltozás felkavaró eseményeinek hatása, a vadkapitalizmus okozta szociális aggodalom, és a naiv illúziókat sem nélkülöző emocionalitás.

Az ún. „Máté-effektus” az olvasás- és könyvtárszociológiában¹

„Aki szegény, az a legszegényebb...”

József Attila

Az Újszövetségi Szentírásban, Máté apostol evangéliumában szerepel a meglehetősen jól ismert példabeszéd a szolgáinak talentumokat osztó, majd elszámoltató Gazdáról. Maga a történet is nagyon érdekes és tanulságos (ez az a szentírási hely, amely az eredetileg nagyobb pénzüsszeget jelölő talentum szó jelentését átfordította egy képletesebb: a szellemi képességeket, a tehetséget jelölő tartományba), de különösen talányos, sőt mellbevágó a befejezés, amely mintegy a példabeszéd tanulságát foglalja össze: *„Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék; akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van.”* (Mt 25, 29–30.)

Most vonatkoztassunk el az adott „locus” teológiai üzenetétől, s ne tegyünk mást, mint hogy a főnti következtetést vessük egybe néhány művelődésszociológiai (konkrétabban: olvasásszociológiai) tapasztalattal.²

¹ A *Könyvtári Figyelő* 1997/3. számában megjelent tanulmány némileg rövidített változata.

² Magának a „Máté-effektus” jelenségének mi olvasáskutatók nem „kitalálói”, hanem csak új területre való alkalmazói voltunk. Maga a kifejezés R. K. Mertontól származik (*The Matthew effect in science. Science.* 1968. 56.), aki eredetileg *bibliometriai* területre alkalmazta: bizonyos mennyiségű tudományos érdem (publikáció) vonzza az újabb hivatkozásokat stb. A művelődésszociológiai alkalmazás a jelenségnek nem csak a pozitív oldalát hangsúlyozza, hanem erőteljesen foglalkozik a negatív mutatók halmozódási hajlandóságával is.

OLVASÓK ÉS NEM OLVASÓK

A nyolcvanas (részint kilencvenes) évekből való reprezentatív felmérési tapasztalatok alapján³ elmondható, hogy a 18 éven felüli népesség 5,3%-a (vagyis kb. 0,4 millió ember) semmit sem olvas: sem semmiféle sajtóterméket, sem könyvet nem szokott a kezébe venni. Ha figyelembe vesszük azt a ténytet, hogy a felmérések hatóköréből mindig a lelegelettebb csoportok maradnak ki a legkönnyebben, az olvasás abszolút fehér foltjának társadalmi kiterjedtségét a valóságban valamelyest nagyobbannak, mintegy 6–6,5%-osnak (450–500 ezer fősnek) tarthatjuk.

Az analfabétákról konkrétan a magyar statisztika nem tudósít, de ezt a csaknem félmillióst tömeget bizvást mondhatjuk – legalábbis *funkcionális* – *analfabétának*. Az írástudatlanok aránya Magyarországon a XX. sz. elején még elérte a népesség közel egyharmadát, majd ez az arány a II. világháború idejére 10% alá csökkent.⁴ Az elmúlt évtizedeket illetően tehát nem beszélhetünk látványos fejlődésről.

A semmit sem olvasókra vonatkozóan az 1985/86-ban mért adat nagyon hasonlít az 1978-as és az 1991–1993-as felméréseink eredményeihez, ami azt jelenti, hogy az olvasáskultúra „fehér foltjai” makacsul újratermelődnek és stabilnak mutatkoznak.

Milyen rétegekből tevődik össze a semmit nem olvasók közel félmillióst tábora? Vagyis: kik az abszolút nem olvasók? Túlnyomó többségük (68%-uk) 60 év fölötti idős ember, és ugyancsak jó kétharmaduk 8 általánosnál kevesebb osztályt végzett; 82%-uk nyugdíjas vagy háztartásbeli; ha a nyugdíj előtti foglalkozást is számításba vesszük, akkor 60%-ukat szakképzetlen fizikai munkásnak találjuk; 58%-uk falun él. A nem olvasók népes csoportjában tehát koncentráltan jelentkeznek azok a társadalmi-demográfiai jellemzők, amelyeket külön-külön is az olvasói hajlandóságot negatív módon befolyásoló tényezőkként ismerünk.

De ez a tendencia nemcsak az olvasók (illetve nem olvasók) vonatkozásában, hanem ennél jóval szélesebb körben is működik. Egy nagyszabású, 1987/88-ban végzett tudásszociológiai felmérés, amely a különböző tudástípusok (és természetesen a tudáshiány) társadalmi megoszlását és rétegspecifikus vonásait vizsgálta, a következő tanulság levonására inspirálta a kutatókat: „A tudás-depriváltság – valamennyi, a társadalom kulturális egyenlőtlenségeire vonatkozó kutatásnak megfelelően – a depriváció alapvető halmozódási pontjain, a leg-

³ Az alábbi írásban elsősorban az 1885/86 telén, az OSZK keretében végzett saját, 1000 fős reprezentatív felmérésem adataira támaszkodom.

⁴ Berend T. Iván: *Gazdaság, műveltség, társadalomtudomány. Öt előadás gazdagságról és oktatásról*. Budapest. Magvető. 1978. 150., 157.

alacsonyabb iskolázottságúak, a szakképzetlen fizikai dolgozók, a falusiak, mindenekeelőtt a kisközségekben élők közt jelenik meg. (...) A tudásdepriváltság az idős korosztályok tagjainál, ezen belül a 70 éven felülieknél tetőzik.”⁵

A következő réteget, vagy inkább „alréteget” a csak napilapot olvasók 6,5%-os (kb. félmillió) csoportja jelenti, amely szociológiai értelemben meglehetősen közeli rokonságot tart a semmit sem olvasók mintegy 6%-os táborával. A kizárólag újságot olvasók rétege ugyanis többségében ugyancsak alacsony iskolázottságú, idős, szakképzetlen és falusi emberekből áll. Ez a csoport lényegében az olvasók és a nem olvasók közötti átmenetet képezi, afféle határzónát. Ha az előző táborat funkcionális analfabétának mondtuk, ezt talán „félalalfabétának” nevezhetnénk. (Ne feledjük: a két alakulat együttes létszáma közel egymillió fő, a felnőtt népesség mintegy nyolcada!)

Ha folytatnánk Magyarország olvasási hierarchiájának az ismertetését, sorra vehetnénk a könyvet olvasók 64,4%-os (kb. 4,9 millió felnőttet kitevő) táborát,⁶ s azon belül az olvasói elit (a többféle sajtóterméket és rendszeresen könyvet olvasók) 18,1 %-os (1,4 millió) rétegét. Ezek közül az előbbi a magyar társadalom átlagos demográfiai és képzettségi mutatóihoz áll közel, az utóbbi pedig jelentősen fiatalabb, kvalifikáltabb és urbanizáltabb az átlagnál. Tehát akiknek jobb a társadalmi körülményei és adottságai, azoknak adatnak meg a kultúra, az olvasás áldásai is. A funkcionális és félalalfabéták helyzete teljesen másféle volt: ők nemcsak kulturális, hanem szociális tekintetben is elesettek (idősek, képzetlenek, kis településen élők) voltak.

Az egyik esetben összegyülekeztek mindazon javak, amelyek szellemi és anyagi értelemben *előnyt* jelentenek az ember életében, másik oldalon viszont egymásra torlódtak, „halmozódtak” a hátrányosító társadalmi tényezők – *íme a Máté-effektus szomorú valósága!*

És a sort folytathatnánk: az olvasás hiányosságai nemcsak a hátrányos helyzet eddig megismert tényezőihez vonzódnak, hanem egy sor máséhoz is. Így pl. ahhoz a tényhez, hogy valaki az országnak a keleti felében lakik. Lakhat falun vagy városon, lehet 8 általános végzettsége vagy diplomája: minden esélye megvan arra, hogy kevesebbet olvas, mint hasonló réteghelyzetű nyugat-magyarországi társa.

Példának hozhatjuk a lakáshelyzetet, a háztartás felszereltségét is, amely ugyancsak tendenciaszerű összefüggést mutat az olvasási aktivitással. A lakás

⁵ Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Alapadatok a tudás-stílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon. In: *Társadalmi riport 1990*. (Szerk. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György.) Budapest. 1990. TÁRKI.

⁶ A könyvolvasók aránya – az MTA Szociológiai Intézetének 1996-os felmérése szerint – a legutóbbi időkgig nem változott szignifikánsan. Kulturális fogyasztás. Budapest. Szonda Ipsos. 1996. 43.

komfortosságának javulása az olvasói aktivitás fokozódásával jár együtt: a komfort nélküli, illetve félkomfortos lakásban élő kérdezetek egyharmada; az összkomfortos lakások lakóinak csaknem négyötöde volt könyvolvasó. Hasonló tapasztalatra tettünk szert összesített lakásmód-mutatónk⁷ alkalmazásakor: az összesített osztályzatok 1 és 5 közötti skáláján felfelé haladva (vagyis a lakásmód minőségi javulásával) következetesen nőtt a könyvolvasók, rendszeres olvasók mutatója, de nem az 5-ös osztályzat (a legjobb nivójú), hanem a 4-es pontszámú lakások lakói körében volt a legmagasabb, valószínűleg azért, mert ebbe a kategóriába sorolódott be a legtöbb értelmiségi. (A legjobb kategóriájú lakásokban élők inkább az ún. időnkénti olvasók csoportjába tartoztak.) Ez a tény egyúttal figyelmeztet minket, hogy az összefüggés nem automatikus és jobbára csak közvetett. És a Máté-effektus példatára újabb esettel gyarapodott: a halmozódásra hajlamos hátrányosító tényezők közé a gyenge olvasási teljesítménnyel tendenciaszerűen együtt járó rossz lakásviszonyok is „feliratkoztak”.

A vizsgált témakör fontos tartozéka az egészségi állapot minősége is. *„Küszködik-e Ön tartós, állandósult betegséggel, fogyatékossgal, amely károsan befolyásolja életvitelét?”* Fenti kérdésünkre 18 éven felüli mintáink 30%-a válaszolt igennel.⁸ A betegeskedőktől megkérdeztük azt is, hogy vannak-e olyan defektusai, amelyek kifejezetten hátráltatják őket az olvasásban, illetve az olvasmányok beszerzésében. A teljes minta 22%-a számolt be ilyen akadályról, ebből 13% a szemére panaszkodott (50 év fölött ugrásszerűen megnő a számuk!); 3% egyéb testi, 1% szellemi, 5% egyéb, illetve többféle fogyatékossgot említett. A betegségek meglehetősen mély nyomot hagynak az olvasási szokásokon: az egészségeseknek 72%-a, a tartós betegségekkel bajlódóknak csak 49%-a olvas könyvet. A semmit sem olvasók 60%-ának van valamilyen tartós betegsége (!); a csak napilapot olvasóknak 42%-a, a sajtót és rendszeresen könyvet egyaránt olvasók mindössze 18%-a mondta, hogy nem egészséges. A tartós betegség tehát alacsonyabb olvasási aktivitásra hajlamosít, különösen, ha számításba vesszük, hogy legkevésbé azok a társadalmi csoportok bizonyultak egészségesnek (idősebb korosztályok, szakképzettség nélküliek, kisteleplülések lakói), akik betegség nélkül is lényegesen kevesebbet szoktak olvasni az átlagosnál, illetve akik a betű nélküli életvitel legnépesebb társadalmi bázisát képezik. (Meggfontolás tárgyává kell tennünk azt a feltevést, hogy nemcsak a betegség fékezheti a művelődési aktivitást, hanem esetleg fordítva: a kultúra nagyfokú hiányos-

⁷ Ebben a pontszámú mutatóban a komfortfokozaton kívül szerepet kapott a lakáshasználat jogcíme, a laksürűség és a háztartás (gépi) felszereltségének mértéke is.

⁸ Egy 1986-os KSH-vizsgálat a valamilyen fogyatékossgban és tartós betegségben szenvedők arányát 22%-osnak találta, de ott az átlagosnál sokkal egészségesebb 0–18 éves korosztály is szerepelt a mintában. Ld.: ÚJVÁRY József: A magyar népesség egészségi állapotának fontosabb jellemzői a nyolcvanas években. *Társadalmi riport 1990*. 512.

ságai is elősegíthetik – pszichikus közreműködéssel – a szervezet megbetegezését.) Vagyis a betegség mint hátrányosító (és egyúttal a hátrányos helyzetet „kijelző”) tényező, az ismert halmozódási hajlandóságtól vezetve, előszeretettel csatlakozik a hátrányos helyzet egyéb (társadalmi, szociális) ismérveire – íme, ismét a „Máté-effektust” látjuk „működés közben”!

A CSALÁDI STRUKTÚRA HATÁSA A CSALÁD OLVASÁSI AKTIVITÁSÁRA

Felmérési tapasztalataink szerint a gyermekes családok közelebb álltak a könyvhöz, mint a gyermek nélküliek. De további szignifikáns eltérések is mutatkoztak. A csonka családok és a kiscsaládok nem a gyermek meglétében vagy hiányában különböznek egymástól, hanem abban, hogy a *teljes struktúrájú* kiscsaládokkal szemben a csonka⁹ családokban csak az egyik (elvált vagy özvegy) szülő neveli a gyerekeket. Ez a meglehetősen gyakori strukturális formáció átlagos esetben jól érzékelhető mínuszt jelent a család könyvolvasási aktivitásában. Átlagos olvasási pontszámaink¹⁰ nyelvén: a teljes család 2,57-es olvasási értékével szemben a csonka család 2,06-os eredménye áll.

Reprezentatív felmérésünk – más módszerekkel – megerősítette a fenti vizsgálati eredményt: adataink azt mutatták, hogy az ép struktúrájú gyermekes kiscsaládokban a szintén gyermekes csonka családokhoz képest jóval gyakrabban fordul elő az, hogy minden családtag olvas, és jóval ritkábban az, hogy senki. Nem tudjuk, hogy az egyszülős családok alacsonyabb olvasási teljesítménye milyen mértéken írható a gyermeküket egyedül nevelő (s így az átlagosnál leterheltebb) szülők, s mekkora arányban az átlagosnál talán elhanyagoltabb (vagy legalábbis egyoldalúbban nevelt) gyermekek rovására. Csak annyit tudhatunk, hogy a család struktúrájának megcsorbulása, s az ebből eredő munkamegosztás-beli, pénzügyi, pszichikai és egyéb, a család atmoszféráját, a családi élet harmóniáját zavaró problémák átlagos esetben károsan befolyásolják – egyebek között – a család olvasási aktivitását is. *Kopp Mária* és *Skrabski Árpád* vizsgálatai bizonyították, hogy az elváltak és különélők (a rendezetlen családi helyzetű emberek) között lényegesen gyakrabban fordulnak elő neurotikus és depressziós tünetek, sőt általában a különböző szomatikus betegségfajták, mint az együtt élő házások között.¹¹ A család struktúrájának sérülésével tehát a családtagok idegrendszere, egészségi állapota és a család kulturális

⁹ Ma már az eufemisztikus *egyszülős* elnevezést használjuk.

¹⁰ A 0–5-ig terjedő pontszámok a következőképpen kapcsolódtak a különböző olvasási teljesítményekhez: 0: nem olvas; 1: nagyon ritkán; 3: időnként; 5: rendszeresen olvas könyvet.

¹¹ Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Budapest. Végeken Alapítvány. 1992. 122–125; 207., 208., 215.

miliője egyaránt sérül. Be kell vallanunk: nem ismerjük kellőképpen e jelenséggyűttes szerkezetét, ok-okozati viszonyait. A család felbomlása maga is épp úgy lehet oka, mint eredménye a pszichikai légkör romlásának, s ez elmondható a kulturális zavarokra is. Ez utóbbiak – valószínűleg – ennek a kiegyensúlyozó-stabilizáló szerepnek (egyúttal okként és következményként történő) kiesését jelentik, amelyet a szellemi kulturális javak (így az olvasmányok is) jó esetben betölthetnek.

Mindenesetre újabb, sajnálatos adalékot nyertünk a „Máté-effektus” működéséhez. Nem elég, hogy a „megcsonkult” család anyagi és szociális hátrányokat kénytelen elszenvedni, nem elég, hogy a struktúra sérülése, a család érzelmi és hangulati, sőt egészségi egyensúlyának megbomlásával járhat: mindezt – vigasztaló kompenzáció helyett – a kultúra stabilizációs funkciójának megrendülése kísérheti.

KÖNYVTÁRHASZNÁLAT

„Beiratkozott tagja-e Ön, vagy volt-e tagja valamikor valamilyen könyvtárnak?” – szölt kérdőívünk vonatkozó kérdése. A nyolcvanas évek derekán az ország 18 éven felüli népességének 17,7%-a volt tagja valamilyen könyvtárnak. (Ez kb. 1,3 millió felnőtt lakost jelentett.) 1996 nyarán – a 74 évesnél idősebb népességnek – 22%-át találták könyvtári tagnak,¹² ami kb. megfelel a nyolcvanas évek aktivitási szintjének (ugyanis az 1996-os adat az átlagosnál lényegesen aktívabb 14–18 éves korosztály teljesítményét is magában foglalja).

A szellemi foglalkozású rétegek (különösen az értelmiségiek) a könyvtári tagság tekintetében is jelentős előnnyel vezetnek a fizikai és az inaktív rétegek előtt. A legfőbb „lemorzsolódók” a szakmunkások, de a nem diplomás szellemi dolgozók között is sok könyvtárelhagyót találunk. A háziasszonyok, a nyugdíjasok és a mezőgazdasági fizikai dolgozók (tehát akiknek otthon is a legkevesebb könyvük van) többsége (mintegy 60%-a) soha nem járt könyvtárba, ez az arány a munkások körében kb. 30%-os, a szellemi foglalkozásúak között pedig elenyésző.

A társadalmi átrétegződés trendvonala, az előbbre jutás vágya ugyancsak érzékelhető nyomot hagyhat a könyvtárakkal kiépített (vagy ki nem épített) kapcsolaton: az intragenerációs viszonylatban legerőteljesebben „lefelé” mobil kérdezettek között találtuk a legtöbb könyvtári tagot (és az egyszerre több könyvtárhoz kötődő olvasót), a könyvtárból lemorzsolódók aránya pedig a „lefelé” mobilak között volt a legmagasabb.

¹² *Kulturális fogyasztás*. Budapest. Szonda Ipsos. 1996. 45.

A visszatérően tapasztalt művelődésszociológiai törvényszerűség, a „Máté-effektus” jelenségéről van szó ismét: a kulturális és szociális hátrányok (de az előnyök is!) hajlamosak a halmozódásra – az „akinek van, annak adatik” törvénye alapján. A könyvtárhasználat terén ez azt is jelenti, hogy például akinek összkomfortos, kulturáltan berendezett, audiovizuális elektronikus eszközökkel jól felszerelt, olvasásra kiválóan alkalmas (olvasósarokkal, íróasztallal rendelkező stb.) lakása van, az sokkal (kb. 5-6-szor) nagyobb eséllyel lép kapcsolatba a könyvtárakkal, mint azok, akik otthon nem rendelkeznek az olvasás, a zenehallgatás legalábbis elfogadható feltételeivel. Vagyis, akiknek megadatott az olvasás kulturált lehetősége otthon, azok éreznek elsősorban igényt a könyvtárakra is.

Mindez a *könyvvásárlás*, az otthoni könyvgyűjtemények kérdésére úgyszintén vonatkozik: valaki minél több könyvet vásárol és minél nagyobb házikönyvtárat tart, annál nagyobb eséllyel használója egy vagy több közkönyvtárnak. Hadd igazoljuk állításunkat néhány számadattal: a könyvet nem vásárlóknak csak 5%-a jár könyvtárba, a könyvvásárlóknak 24%-a, a nagyon sokat vásárlóknak pedig 47%-a. Akiknek nincs otthon könyve, azoknak csak 2%-a iratkozott be könyvtárba, szemben az 500 kötetnél nagyobb házikönyvtárral rendelkezők 41%-os arányszámával.

Vizsgálatunkban – ahogy ezt már korábban említettük – feltettünk egy kérdést az interjúalanyok *egészségi állapotára* vonatkozóan. Kiderült, hogy azoknak, akik valamilyen tartós vagy állandósult kórral, fogyatékossgal küszködnek, csak tizedrésze (szemben az egészségesek 21%-ával) tagja valamilyen könyvtárnak. (A „betegek” egyébként így is a közkönyvtárak közönségének egyötödét teszik ki. Ez a nem csekély hányad külön figyelmünket és gondoskodásunkat érdemelné, kérdés, hogy mennyire kapja meg ezt.)

Tudvalevő, hogy a könyvtárak beiratkozott közönsége nem az átlagpolgárt képviseli: a könyvtári tagok a társadalom átlagos keresztmetszeténél lényegesen kvalifikáltabbak, jóval erősebben kötődnek a szellemi munkavégzéshez és a városi lakóhelyhez, valamint jórészt középkorúak és ennél fiatalabbak. A könyvtár tehát a gyakorlatban – kissé leegyszerűsítve – elsősorban a városi, tanultabb középosztály intézménye, és a könyvtári tagok magyarországi (különösen nyugat- és észak-európai összehasonlításban) szerény aránya is jelzi a magyar polgárosultság sajnálatosan visszamaradt voltát.

A magyarországi könyvtárak – legalábbis beiratkozott tagjaikat tekintve – nem képesek jelenleg arra, hogy a társadalom fokozottan hátrányos helyzetű bugyrait elérjék. A „Máté-effektus” ismételt jelentkezése megkérdőjelezi a könyvtárak sokat emlegetett szociális feladatkörének hatékony érvényesítését; illetve arra figyelmeztet, hogy e funkciónak főleg a nem hagyományos szolgáltatások és módszerek alkalmazásával, ebből adódóan közönségüknek a nem hagyományos használói rétegek felé való kiszélesítésével tudnának csak igazán megfelelni.

„A KÖNYVTÁROS OLYAN SZEMÉLY...”

A fejezetcímbe szereplő félmondat országos vizsgálatunk során a népesség tudatában élő könyvtároskép vizsgálatára szolgált: 1000 felnőtt személy folytatta, illetve fejezte be ezt a csonka mondatot a maga módján. A válaszokat azután kategorizáltuk, az egyes választípusok említési arányait regisztráltuk és elemeztük – ahogy az a *Könyvtári Figyelő* egyik korábbi számában olvasható.¹³ Most a könyvtárosokról kialakult társadalmi képzetek sorából csak néhány olyat emelünk ki, amelyet különösen időszerűnek, illetve – a Máté-effektus-szempontjából – fontosnak ítéltünk.

A magyar felnőtt népesség csaknem egyötöde számára a könyvtáros meglehetősen idegen és ismeretlen személy. (Ahhoz képest nem olyan nagy ez az arány, hogy a felnőtt népesség jó négyötöde nem jár könyvtárba.) Ami e fehér folt rétegek szerinti megoszlását illeti: a könyvtáros személye főként az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők, a könyvtárba soha nem járók és a könyvet nem olvasók számára ismeretlen. Az idegenség érzése fokozatosan és következetesen csökken, ahogy a magasabb végzettség, a jelenleg is aktív könyvtári tagság és az egyre intenzívebb olvasói magatartás felé haladunk. Adataink továbbá arról vallanak, hogy az „ismeretlen könyvtárossal” leginkább a mezőgazdasági fizikai dolgozók, az idősek, a társadalmi átrétegződés hajótöröttjei (a „lefelé” mobilak), a különböző családi állapotúak közül az özvegyek és elváltak, a tartós betegséggel küszködők, az ízlésükben erőteljesen a lektűrre és a romantikus irodalomra orientáltak, valamint a könyvvel egyáltalán nem rendelkezők körében találkozunk. Az értelmiségiek, a fiatalok, a „felfelé” mobilak, a „modern” ízlésképletűek és a nagyobb házikönyvtárak tulajdonosai számára bizonyult legkevésbé ismeretlen és idegen személynek a könyvtáros. Vagyis itt ismét a Máté-effektussal találkozunk: a könyvtáros, a potenciális információszolgáltató és segítségforrás épp azok előtt ismeretlen, akik kulturális-szociális elesettségükben (véli minden kijózanító adat ellenére a szerző) leginkább rászorulnának a könyvtárosi segítségre.

A könyvtáros mint kultúráközvetítő, a műveltség terjesztője, illetve mint nevelő: az emberek ízlésének, világnézetének, tudásának fejlesztője, formálója a megkérdezettek bő egytizedétől kapott említést. Ehhez csatlakozik a könyvek kiválasztásában segédkező, olvasmányt ajánló könyvtáros: a maga 40%-os említettségével ez a legnépszerűbb könyvtároskép-motívum. S ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen ezek a motívumcsoportok nemcsak a könyvtárosok iránt táplált ráhagyatkozó bizalomról, hanem – úgy vélem – a társadalom kissé túlméretezett paternalista szemléletéről is tudósítottak. Ebben a modellben egyik oldalon a hivatalból bölcsek, az aktív „nevelők” helyezkedtek el, a másik oldalon

¹³ Gereben Ferenc: A magyar társadalom könyvtárosképe. In: *Könyvtári Figyelő*, 1990. 1–2. sz.

pedig a passzív befogadóként viselkedő „neveltek”, az alattvalóként kezelt állampolgárok. (Persze felmerül a kérdés: nem vagyunk-e túl szigorúak a „nevelő-könyvtárhoz”, akiről jól tudjuk, hogy nem annyira agitált, hanem inkább csendes, személyes példával humanista eszményeket közvetített,¹⁴ aki nem egyszerűen csak irányítgatott és „átnevelt”, hanem hitt – talán kissé túlzottan is – az ízlés fejleszthetőségében és a jó könyv emberformáló erejében, s akinek kezébe egyébként mi – akkori fiatal olvasáskutatók – adtuk az olvasmányajánlási jegyzékek összeállításához segédletként szolgáló művek és szerzők „vonzástáblázatait”; s akitől talán nemcsak azért fordultunk el, mert korszerűtlenné vált, hanem azért is, mert szégyelljük kicsit, hogy korábban eszményképünk volt.)

A könyvtárosi szerepkör szolgáltatás- és tájékoztatás-centrikus felfogásában viszont egy pragmatikus, ugyanakkor jóval demokratikusabb, egyenlő felek kapcsolatára épülő modellt (ld. Katsányi Sándor „liberális-szolgáltató” könyvtárát!) vélünk felfedezni. Ezek a motívumok a felnőtt népesség egytizedének válaszaiban lelhetők fel, s említésük aránya egyértelműen nőtt az iskolázottság mértékével és a kulturális aktivitással.

Kapcsolatteremtést elősegítő pozitív tulajdonságokról (kedves, barátságos stb.), valamint kapcsolatteremtésre, kommunikációra való készségről a minta 16%-a tett említést; a segítő jellegű kapcsolatokkal együtt 23%. Az emberi kapcsolatok általános motívumai inkább az alacsonyabb végzettségű és ritkábban olvasó kérdezettek válaszaiban fordultak elő. A segítő jellegű (főleg a pszichológiai vonatkozású) kapcsolatokról főleg a kvalifikált, sokat olvasó, a jobb ízlésű, sok könyvvel rendelkező, fiatal és egészséges válaszadók tettek említést – tehát vélhetően nem azok, akiknek nagy szükségük van erre a segítségre, hanem azok a szociálisan érzékeny embertársaink, akik jobban átlátják az emberi szolidaritás szükségességét, s feltehetően inkább potenciális segítségnyújtóként jöhetnek számításba. Felmerül a kérdés: vajon azok a rétegek (betegek, öregek, alig olvasók, alacsony iskolázottságúak stb.), akik valóban rászorulnának az információs, lelki és egyéb segítségre, miért nem tudatosítják (miért nem tudják vagy akarják megfogalmazni) ebbéli igényüket. Vajon miért olyan megtörhetetlenek a Máté-effektus erői?

„...AKINEK SZÉP A LELKÉBEN AZ ÉNEK...”

Végül, de nem utolsósorban: a Máté-effektus a kulturális termékeknek nemcsak mennyiségi, hanem minőségi befogadása során is jelentkezik. Egy műalkotás bensővé tévése, interiorizálása annál mélyebb és gazdagabb, minél csiszoltabb,

¹⁴ Ld. Katsányi Sándor „humanista-nevelő” könyvtárosát: Séta ideáink bölcsőhelye körül. In: *Könyvtáros*, 1991. 1. sz.

„trenírozottabb” a befogadói készségerendszerünk. Tehát, akik a szellemi kultúra javai nélkül, vagy talmi javakkal töltekezve élnek életüket, s egyszer végre találkoznak egy igazi alkotással, nagy esélyük van arra, hogy nem tudnak mit kezdeni vele. Ahogy *Babits Mihály* írja a *Második ének* című mesedramájában:

*Megmondom a titkát édesem a dalnak:
Önmagát hallgatja, aki dalra hallgat.
Mindenik embernek a lelkében dal van
és a saját lelkét hallja minden dalban.
És akinek szép a lelkében az ének,
az hallja a mások énekét is szépeknek.*

Ez a részlet nem más, mint műalkotássá átlényegített befogadásszociológia. Minden emberben ott szunnyad egy „dal”, vagyis egy – értékekből, attitűdökből, műveltségelemekből, nevelési mintákból, élettapasztalatokból, korábbi műalkotások élményeiből stb. összeálló – befogadói feltételrendszer, amely döntő módon befolyásolja, hogy mit ért meg, mit tud feldolgozni, bensővé tenni egy eléje kerülő másik „énekből”, vagyis műalkotásból. Mert a műveket szeretjük „átrajzolni” a saját képünkre és hasonlatosságunkra: a bennünk rejlő dallamra „írunk át” minden „zenét”. És akinek a belső dallama szép, gazdag és cizellált, az képes hasonlóan értékes más „énekeket”, műalkotásokat is befogadni; akinek viszont a belső hangja csikorgó zörej, az nem tud rezonálni a szépségre. Tehát, akinek érzékeny befogadói készségerendszer adatott, elsősorban annak adatik meg az újabb és újabb műalkotások értő, termékeny befogadása is; akinek pedig nem, az a szociológia tendenciaszerűen érvényesülő törvénye szerint kiszorul a művészetek Paradicsomából. Íme, a Máté-effektus a befogadásra alkalmazva! Szomorú valóságtartalmát Goethe aforizmája is nyomatékosítja: „a tartalomra csak az bukkan rá, akinek van hozzátennivalója...”

Befejezésül nem kerülhetjük meg a kérdést: mi lesz végül is a halmozottan hátrányos helyzetűekkel? Az élet lemondatta őket a méltó életfeltételekről, jobb lakásról, egészségről, ifjúságról, magasabb iskolázottságról. Mindezek mellett megtagadhatja tőlük mindazt, ami nehézségeiket – nemes eszközökkel! – enyhíthetné, életüket minőségileg feljavíthatná? Vajon a – Berzsenyi megénekelte – „fene fátumok mozdíthatatlan zárai” valóban átüthetetlenek, vagy van mégis valami remény a hátrányos helyzetűek szenvedésének méltó módon történő enyhítésére?

A szociológia válasza tagadó: tendenciát kirajzoló mértékben nem lehet a Máté-effektus fátumát átütni. De a pedagógus, a kultúrákövetítő, az olyan ember számára, akinek fontos a másik ember sorsa (és Máté evangéliumának morális üzenete!), nem sikkadhat el a törvény végzetét legyőző kevesek példája,

akik minden elesettségük, szegénységük, betegségük stb. ellenére művelődnek, olvasnak, könyvtárba járnak: mostoha gyermekkorukon és alacsony iskolázottságukon felülemelkedve értékes művekre áhítoznak. Őket kell felkutatni és segíteni: jóra való hajlamukat erősíteni, példájuk felmutatásával melléjük társakat toborozni! És a kihullók szomorúan nagy számát megelőzéssel, vagyis – haszonelvű korunk ellenszelében – értékcentrikus gyermekkori szocializációval, valamint később speciális művészetterápiás módszerekkel lehetne csökkenteni.

A következő tanulmányban fontossá válik a számok abszolút értéke is: sokoldalúan bemutatott (1985-ből és 2000-ből származó) reprezentatív mutatók mérődnek össze, és markánsan szemléltetik, hogy mi lett a rendszerváltozás előtti kulturális illúziókból. A felsorakoztatott adatoknak és tendenciáknak akkor is megvan a maguk történeti értéke, ha azóta – a társadalommal együtt – további változásokon mentek át. (Később majd azokra is utalunk.) Ennek az írásnak a végén is felmerül a globalizációs kultúra „fene fátumai” elleni tusakodás lehetősége, de már csak egy meg nem válaszolt tétova kérdés formájában.

Olvasáskultúránk az ezredfordulón¹

*„Az irodalom meghalt, éljen a könyvipar!”
(Márai Sándor)*

A hetvenes és nyolcvanas években a médiumok meglehetősen élénk érdeklődése közepette regisztráltuk az Országos Széchényi Könyvtár (azóta megszűnt) olvasáskutató műhelyében a magyarországi olvasáskultúra korántsem örövendetes változási jegeit: a könyvolvasás gyakoriságának csökkenését, az olvasmányanyag kommercializálódását stb. A betegség tüneteinek szaporodása közepette a műhelyen belül egyre jobban megerősödött az a meggyőződés, hogy az olvasáskultúra bajaira (más bajokhoz hasonlóan) a társadalom demokratizálódása hozhatna gyógyírt, mert „a demokrácia olvastat”. Az elgondolás racionális magját az adta, hogy a demokrácia szükségszerűen magával hozza – lokális és osztálytársadalmi szinten egyaránt – a társadalom legszélesebb köreinek döntési szükségletét. A döntésekhez – úgymond – információra, az információk rendszeres felkutatására és befogadására lesz szükség, s e befogadási aktusok jelentősrészt az írott betű közvetítésével fognak zajlani – gondoltuk. Azután egyszer csak elkövetkeztek a kilencvenes évek, és velük a rendszerváltozás, és váratlanul ránk mosolygott a demokrácia lehetősége. A tömegközlelési eszközök és az érdeklődőbb társadalom figyelme áthangolódott a politikára, és egyáltalán nem úgy tűnt, hogy a demokrácia valóban „olvastatna”: az olvasás és a kultúra ügye – mivel az állam *már nem*, a civil társadalom *még nem* tudott és/vagy akart törődni vele – elsikkadni látszott. (Igaz, ami a magyar olvasáskutatást illeti, gazdagodtunk is egy nagy lehetőséggel: végre vizsgálhatóvá vált a Kárpát-medencei magyarság egészének kulturális arculata, olvasói ízlése, és ezt a lehetőséget ki is használtuk.)

¹ Azonos címmel és (apróbb változtatásoktól eltekintve) azonos szöveggel először a *Tiszatáj* című folyóirat 2002/2. számában jelent meg.

A rendszerváltozási folyamat belobbanása előtt 1985/86 telén volt Magyarországon az utolsó országos reprezentatív olvasásszociológiai felmérés.² A kilencvenes évek előrehaladtával, a kulturális érdeklődés érzékelhető apályos állapotában egyre többekben érelődött a kíváncsiság: vajon a szabadság és a demokrácia világában hogyan alakultak olvasási szokásaink és beállítódásaink? Az MTA Szociológiai Intézete 1996-ban nagyszabású művelődésszociológiai felmérésre vállalkozott, ennek olvasással kapcsolatos kérdései és válaszkategóriái azonban csak kismértékben voltak kompatibilisek a korábbi (főleg az OSZK-ban végzett) olvasásvizsgálatokkal.³ Egyre inkább érződött annak szükségessége, hogy a régebbi, többször megismételt (1964, 1978, 1985) vizsgálatokkal azonos léptékű, reprezentatív felmérésre kerüljön sor. Erre a 2000. év utolsó negyedében jött el az alkalom. A Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet projektjeként,⁴ valamint a KÓD Kft. lebonyolításában 2000 őszén sikerült egy újabb, a magyarországi felnőtt (18 éven felüli) népességet reprezentáló művelődés- és vallásszociológiai témájú kérdőíves felmérést végeznünk. Az 1035 főre kiterjedő vizsgálat adatai összevethetők voltak a korábbi magyarországi reprezentatív olvasásszociológiai felmérésekével, sőt a kilencvenes években a határon túli magyarok körében végzett művelődésszociológiai adatfelvételek információival is.

Az alábbiakban a 2000. évi vizsgálat legfontosabb mutatószámait ismertetjük, a változások érzékeltetése céljából jobbára az 1985-ös (ugyanolyan módszerekkel lebonyolított) országos OSZK-vizsgálat hasonló mutatóihoz viszonyítva. Úgy véljük, hogy az eltérések beszédesek lesznek, és amellet tanúskodnak, hogy nagyon is aktuális volt az Olvasás Évének megrendezésével a magyar olvasáskultúra ügyét ismét a figyelem előterébe állítani.

Kezdjük azzal (ld. 1. sz. táblázat), hogy a felnőtt népességben belül 1985 és 2000 között jól érzékelhetően megnőtt azok aránya, akik *semmit* (sem könyvet, sem sajtóterméket), illetve *csak napilapot* szoktak olvasni, míg a könyvet és különböző sajtótermékeket *együtt* olvasóké jelentősen csökkent. Az együttes sajtó- és könyvolvasást, s azon belül a könyvolvasást rendszeresen művelők, vagyis bizonyos értelemben az *olvasói elit aránya 18%-ról 9%-ra esett vissza*.

² Ennek eredményeit – az előzményekkel, és néhány későbbi (szűkebb körű) vizsgálati adattal együtt – egy korábbi munkámban igyekeztem összefoglalni: *Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében*. Budapest. OSZK. 1998.

³ Ezeket Nagy Attila foglalta össze és elemezte egy tanulmányban: *Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? Változási tendenciák a hazai olvasási és könyvtárhasználati szokásokban. Könyvtári Figyelő*, 1997/3. sz.

⁴ A projektet támogatta: RENOVABIS (Solidaritátsaktion der deutschen Katholiken), a XX. Század Intézet, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, és az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány.

**1. sz. táblázat. Összevont olvasási mutató*
(Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)**

Mit szokott olvasni?	1985	2000
Semmit nem olvas	5,3	12,2
Csak napilapot	6,5	10,9
Csak (napilapon kívül is) valamilyen sajtóterméket	23,8	28,6
Csak könyvet (plusz esetleg napilapot)	3,6	9,2
(Többféle) sajtóterméket és könyvet egyaránt, de könyvet nem rendszeresen	42,7	30,0
(Többféle) sajtóterméket és – rendszeresen – könyvet is	18,1	9,1
Összesen	100,0	100,0

* A mutató több kérdésre adott választ összesít. A kérdések külön-külön az egyes sajtótermékek és a könyvek olvasására, s annak gyakoriságára vonatkoztak.

Néhány adat álljon itt a sajtótermékek olvasásáról. 1985-höz képest 2000-re a napi lapolvasók aránya 87%-ról 63%-ra, a hetilapolvasóké 81%-ról 64%-ra, a folyóiratok olvasóié pedig 45%-ról 29%-ra csökkent. (Az említett számokban azok is bennefoglaltatnak, akik csak ritkán olvassák egyik vagy másik sajtóterméket, a rendszeres olvasók köre ezeknél az arányszámoknál természetesen szűkebb, és az elmúlt másfél évtized alatt tovább szűkült.) Az írott betű iránti érdeklődés hanyatlása a sajtótermékek mindhárom válfajára kiterjedt tehát, legkevésbé talán a hetilapolvasásra. A 2. sz. táblázat egy összevont mutató segítségével vall erről a hanyatlási folyamatról.

**2. sz. táblázat. Sajtóolvasás összevont pontszáma (0–5)*
(Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)**

Sajtóolvasás intenzitásának pontszáma	1985	2000
„0” (egyáltalán nem olvas sajtóterméket)	5,9	15,3
„1”	10,5	20,9
„2”	14,9	25,4
„3”	27,3	17,0
„4”	17,6	11,5
„5” (napilapot, hetilapot és folyóiratot egyaránt rendszeresen olvas)	23,8	9,9
Összesen	100,0	100,0

* Ebben a napilapok, hetilapok, folyóiratok olvasásának ténye is és gyakoriságának mértéke egyaránt kifejeződik.

Persze ez nem jelenti azt, hogy bizonyos konkrét lapok iránt ne növekedhetett volna az érdeklődés, de ezek – az olvasók által említett címek alapján mondhatjuk – korántsem az irodalmi-kulturális-tudományos sajtótermékek közül kerültek ki. Az egyes laptípusokon belül a legolvasottabb címek 2000-ben (a felnőtt népességen

belüli százalékos arányszám feltüntetésével) a napilap kategóriában a megyei napilapok (együtt: 38%), a *Népszabadság* (10%) és a *Mai Nap* (8%) voltak. A hetilapok közül a *Nők Lapja* (15%), a *Story* és a *Kiskegyed* (13-13%), a folyóiratok közül pedig a *Lakáskultúra* (3%), a *Cosmopolitan* és a *Praktika* (2-2%) kapott dobogós helyezést.

A sajtóolvasás minőségi jellemzésére összefoglalóan elmondható, hogy 2000 végén a felnőtt népességnek egyhatoda-egyhetede semmilyen sajtóterméket nem olvasott, közel fele szegényes sajtóválasztékkal élt (csak tévé-újság vagy [helyi] napilap, illetve kizárólag kommersz bulvárlapok); egyharmadrész sajtóválasztéka meglehetősen vegyes és közepes gazdagságú volt, s mindössze szűk egyhuszada preferálta a kulturális és információs szempontból értékesnek mondható lapok szélesebb választékát. (Az arányszámok hozzávetőleges közlésével alkalmazkodni kívánunk „puha” kategóriáink elaszticitásához.)

Ami a szűkebb értelemben vett *könyvolvasást* illeti, a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet a felnőtt társadalom közel fele olvasott el, őket nevezhetjük – hagyományos olvasáskutatói standard szerint – könyvolvasónak. Nem véletlenül hangsúlyozzuk a XX. századi hagyományos kulturális „mértékegységek” szempontját: ugyanis az utóbbi évtizedek olvasásszociológiai vizsgálatai még az elolvasott (és nem csak fellapozott) könyvekben, ennek megfelelően dominánsan szépirodalmi olvasmányokban gondolkoztak, ellentétben a modern és posztmodern emberrel, aki sokszor – néhány praktikus információ kicsippentése céljából – csak bele-beleolvas a könyvekbe, vagy egyre inkább a számítógép képernyőjébe (vagy inkább – fogyasztói motivációtól vezérelve – a képes magazinokba). Mindez azt jelenti, hogy a hagyományos standard szerinti könyvolvasók aránya az 1985-ös 64%-ról 2000-ben 49%-ra, s az ún. „rendszeres” (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya pedig 19-ről 12%-ra csökkent. (Lásd 3. sz. táblázatot.) Míg az olvasás gyakoriságának fékeződése végigkísérte az utóbbi évtizedeket, a könyvolvasók arányának csökkenése merőben új fejlemény, ezzel korábban, amióta olvasásvizsgálatok folynak Magyarországon, még nem találkoztunk.

3. sz. táblázat. A könyvolvasás gyakorisága
(Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)

Könyvolvasás	1985	2000
Nem olvas (évente egy könyvet sem)	35,6	51,2
Nagyon ritkán (évente 1-3könyvet)	21,3	23,5
Időnként (évente 4-11 könyvet)	24,1	13,7
Rendszeresen (havonta átlagban legalább 1könyvet)	19,0	11,6
Összesen	100,0	100,0

Ez a csökkenés annál is inkább figyelemfelhívó, mert az iskolázottság és a szabadidő növekedése közepette következett be. A szabadidőnek viszont egyre

jelentősebb hányadát a *televíziózás* (és azon belül is elsősorban a kereskedelmi csatornák műsorainak fogyasztása) foglalja le; s ezzel egyúttal az olvasáskultúra megrendülésének egyik valószínű okát is megneveztük. Felméréseink komplex mutatói szerint a „keveset” és a „nagyon keveset” tévénézők aránya 1985-ben 17% volt, 2000-ben már csak 3%. És a régebben „nagyon sokat” tévénézők (ez naponta átlagosan legalább 3 órás műsorfogyasztást jelentett) 18%-os aránya manapság többségi: a kérdezettek 55%-át jellemző magatartássá vált.

Bár a keveset tévénézők csoportja (kis létszámuk miatt) nehezen vizsgálható törpe kisebbséggé változott, a hetvenes és nyolcvanas években tapasztalt tendencia továbbra is érvényes: a magasabb olvasási teljesítményszintek egyértelműen a mérsékelt tévénézéshez kötődnek, míg a képernyő nyaklók nélküli imádata tipikus módon nem vagy alig olvasással jár együtt. A televízió tehát, elsősorban a kereskedelmi csatornák „jóvöltából”, megőrizte, sőt fokozta hegemóniára törekvő, az olvasást visszaszorító szerepét. A fogalmazás azonban így nem egészen pontos: valójában az értékrendnek az anyagiasság, a haszonelvűség és a hedonizmus felé történt elmozdulásai csökkentették az egyik, és növelték a másik médium iránti igényt, és ők ketten – a tévé és a könyv – csak közvetett kapcsolat keretében rivalizálnak egymással.

Mostanság – a művelődési és információszerzési szokások megváltozásának egyik fő okaként – sokat emlegetik a gyorsan terjedő *számítógépes* kultúrát és a *világháló* egyre fokozódó használatát. A számítógép-használat azonban össztársadalmi méretekben még nem lehet oka a nyomtatott könyvek iránti érdeklődés ily mértékű csökkenésének, ugyanis felmérésünk szerint 2000 végén a felnőtt népesség mintegy negyede használt különböző okokból számítógépet, az e-mail és internet-használók aránya pedig alig érte el a 10%-ot. Ráadásul – egyelőre – a számítógép-használók zöme a legalábbis közepes gyakorisággal olvasók rétegeiből kerül ki. (Néhány adat: a könyvet nem olvasóknak mintegy egytizede szokott – legalább hetente – számítógépet használni, a rendszeres olvasóknak viszont egyharmada. Vagy: az internet-használók a könyvet nem olvasók 3%-át, a közepes gyakorisággal és rendszeresen olvasóknak pedig 15–15%-át tették ki.)

A könyvolvasás – a társadalmi átalakulások közepette is – jórészt megőrizte *rétegspecifikus vonásait*. Így továbbra is elsősorban „nőies” tevékenység: a nők változatlanul többen és többet olvasnak, mint a férfiak. A fiataloknak az idősekhez viszonyított olvasási többlete az ezredfordulón is megfigyelhető volt, de a nyolcvanas évekhez képest erősen megfogyatkozott. (És nem azért, mert az idősebbek intenzívebb olvasókká váltak: minden korosztály veszített korábbi olvasói aktivitásából, de leginkább a fiatal felnőtt [18–30, és a 31–40 éves] korcsoportok.) Az iskolai végzettség mértéke változatlanul a legfontosabb olvasást befolyásoló független változónak látszik, de a középiskolai végzettség megszűnt az olvasási tevékenységet „garantáló” tényezőnek lenni: immár az érettségizet-

tek csaknem egyharmada nem szokott könyveket (el)olvasni. (Sőt: a diplomásoknak is egyhatoda!) Az utóbbi másfél évtized alatt minden iskolázottsági kategória veszített olvasási intenzitásából, de hierarchiájuk megmaradt: a végzettség szintjének növekedésével nő az olvasás előfordulása és gyakorisága egyaránt. A különböző településtípusok olvasásra inspiráló hatása is egyetemlegesen csökkent, de a település nagyságrendjének emelkedésével együtt változatlanul növekszik. (Az sem változott, hogy a főváros nem tud olvasói pluszt adni a vidéki nagyobb városokhoz képest.)

Magyarország olvasási lejtője most is nyugat–kelet irányú, mint a hetvenes és nyolcvanas években (és feltételezhetően korábban). Minden régió veszített korábbi olvasói arányszámaiból (Nyugat-Dunántúl, a korábbi éllovas is), de nem egyforma mértékben. Az olvasási térkép némileg átrendeződött: az egykor legrosszabb olvasásgyakorisági teljesítményeket nyújtó Kelet-Magyarországhoz a Közép–Dél-Alföld és Észak-Magyarország (BAZ, Heves és Nógrád megye) is csatlakozott, és a Dunántúl is meglehetősen egységesült. Így az olvasási térkép fő választóvonalára a Duna lett: ettől keletre valamelyest az átlagosnál kevesebbet, nyugatra pedig valamivel többet olvasnak az emberek.

És ha már a magyar olvasáskultúra regionális vonásait nyomozzuk, lépjük át Magyarország határait, és vessünk egy pillantást a határon túli magyarok könyvolvasási aktivitására. 1998 és 2000 közötti felmérési adatok alapján Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65–70%-át találtuk könyvolvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60–60%-át, tehát mindenütt többet olvasnak, mint Magyarországon (49%). (A rendszeres olvasók aránya másutt is a hazai 12% körül mozgott, csak Erdélyben volt valamivel magasabb.) Sajátos módon a nyugat–kelet lejtő határon túl – Magyarországhoz képest – eltérő módon viselkedik: a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás terem, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság köreiben, nem beszélve az európai integrációhoz gyors léptekkel közeledő anyaországról, amely – legalábbis társadalmának hétköznapi gyakorlatából: a Kárpát-medence leggyengébb olvasási teljesítményéből kiolvashatóan – nem tartja európai csatlakozása fontos feltételének a könyvkultúrát. Fogyatékos polgári értékvilággal társuló modernizációs folyamat egyfelől, polgári értékeket ápoló premodern állapotok másfelől – többszörösen is ellentmondásos helyzet kontúrjai rajzolódnak ki! Persze csak akkor beszélhetünk igazi ellentmondásról, ha – például a nyolcvanas évek felmérési tapasztalataira támaszkodva (amelyek az aktív olvasás szoros vonzókörében többek között a kreativitás és a nyitottság értékeit találták) – elfogadjuk, hogy az (aktív) olvasás a polgári értékek (tevékenységek) közé tartozik,⁵ és

⁵ Tegyük hozzá 2018-ban, hogy 2002-ben sem úgy gondoltam, hogy csak a „polgárok” olvasnak. Valójában azt akartam hangsúlyozni, hogy az olvasáskultúra fejlesztése szerves része lehetne

nem tekintjük (legfrissebb tapasztalataink csábításának engedve) egyre inkább premodern értéknek. Bonyolítja a helyzetet, hogy azok az idők, amelyek (a jelenből visszatekintve) a magyar olvasáskultúra kifejezetten pozitív korszakainak tűnnek (talán az ötvenes évek, de bizonyíthatóan a hatvanas évek első fele), nemcsak egyszerűen premodernnek, hanem diktatórikusnak is minősíthetők. Erre a szituációra rímel a határon túli magyarság jelenlegi magasabb olvasói teljesítménye is, amely a kisebbségi helyzet identitáskovácsoló nyomása alatt született. A szabadság tehát sajnos nem eredményez (legalábbis nem automatikusan) magasabb kulturális nívót – és ezt nemcsak az olvasás mennyiségi adatai, hanem az olvasás (és olvasmányok) minőségét firtató kérdésekre adott válaszok is bizonyítják.

A *minőségi mutatók* ugyanis – a hagyományos értelemben vett esztétikai-kulturális értékek tekintetében – ha lehet, még szomorúbb képet sejtetnek, mint a fönti mennyiségi adatok. A legutóbbi olvasmányok között Magyarországon az utóbbi másfél évtized alatt a XX. századinál régebbi (romantikus és realista) klasszikus irodalom aránya 16-ról 6%-ra csökkent, a szórakoztató („lektűr”, „bestseller” stb.) irodalom aránya pedig 35-ről 42%-ra nőtt. (Ld. 4. sz. táblázat.) Emelkedett az elolvasott ismeretközlő könyvek aránya is. (A *non-fiction* iránti kereslet növekedését természetesen nem tartjuk negatív tendenciának, legfeljebb akkor, ha a szépirodalom teljes mellőzésével jár együtt – ami egyébként egyre gyakoribb jelenség.) A 4. táblázat adatsorát a legfrissebb határon túli adatokkal is kiegészítettük. Ezekből az derül ki, hogy a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább határon kívül, a kommercialitásokat pedig határon belül preferálják. (A *non-fiction* és a modern irodalom esetében viszonylag kiegyensúlyozott az érdeklődés). Tehát a kisebbségben élők körében kedveltebb az értékesebb irodalom és erősebb a hagyományörző attitűd.

Az aktuális olvasmányok szerzőinek nemzetiség szerinti 1985-ös és 2000-es magyarországi megoszlása (lásd 5. sz. táblázat) a magyar szerzők kategóriájában és a (nyugat- és kelet-) európai szerzők körében csökkenést, a (túlnyomórészt észak-) amerikai szerzők esetében viszont jelentős növekedést (7%-ról 31%-ra) mutat. Itt is élünk a határon túli összehasonlítás lehetőségével, és azt tapasztaltuk, hogy határon túl mindenütt magasabb a magyar szerzők aránya, mint 2000-ben itthon; az amerikai szerzőké viszont alacsonyabb, mint Magyarországon. Vagyis határon túl jobban ragaszkodnak a hagyományos értékhez és a magyar irodalomhoz, és egyelőre nem, vagy csak lassabban és fékezetten követik a Magyarországon évtizedek óta egyre jobban kibontakozó kommercializálódási tendenciát.

a rendszerváltozás nagy programjának: a magyar társadalom „középosztályosításának” (Antall József).

4. sz. táblázat. A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek stílusa-jellege szerint (Reprezentatív felnőtt minták százalékos megoszlása)

Az olvasmányok stílusa-jellege	A magyar könyv olvasók százalékában					
	Magyarország (1985)	Magyarország (2000)	Erdély (1998)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
Romantikus	8	3	9	8	6	8
Klasszikus realista (XIX. sz. és korábbi)	8	3	10	11	6	10
XX. sz-i realista	18	17	34	24	28	31
Modern (esztétikailag értékesnek tartott)	5	3	2	3	5	2
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller stb.)	35	42	16	25	26	26
Non-fiction (ismeretközlő)	25	31	29	29	29	23
Nem megállapítható	1	1	-	-	-	-
Összesen	100	100	100	100	100	100

5. sz. táblázat. A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek szerzőinek nemzetisége szerint (Reprezentatív felnőtt minták százalékos megoszlása)

Az olvasmányok szerzőinek nemzetisége	A magyar könyv olvasók százalékában					
	Magyarország (1985)	Magyarország (2000)	Erdély (1998)	Kárpátalja (1999)	Felvidék (1999)	Vajdaság (2000)
Magyar	55	42	59	49	45	55
Európai (volt) szocialista országok népei	4	2	3	6	7	7
Egyéb (főleg nyugat-) európai országok népei	29	21	20	27	21	18
(Észak- és Dél-) Amerika	7	31	14	10	22	18
Egyéb	2	3	4	1	3	2
Nem megállapítható	3	1	-	7	2	-
Összesen	100	100	100	100	100	100

A kilencvenes évek eleje óta végzett vizsgálatok révén tudjuk, hogy a határon túli magyarság körében az olvasáskultúrának (is) erős identifikáló hatása van, és a nemzeti hovatartozás kérdésének fontossága az olvasás fontosságát is erő-

síti. Az összefüggés Magyarországon is működik, de halványabban, mert hiányzik a kisebbségi sors „gyöngyöt izzasztó” nyomása.

Eddig az olvasmányanyag egészének összetételét elemeztük, most konkrét szerző-nevekkel szeretnénk illusztrálni az olvasói érdeklődésben lezajlott változások tendenciákat. Elsőként (ld. 6. sz. táblázat) a legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzőit mutatjuk be, mégpedig – a távolabbi múlt érzékeltetésének szándékával – az 1964-ben regisztrált szerzőlista kiegészítőleges feltüntetésével.

6. sz. táblázat. A legutóbbi olvasmányok szerzői
(Reprezentatív országos minták felnőtt könyv olvasói körében)

	1964*		1985		2000	
	Szerző	%**	Szerző	%**	Szerző	%**
1.	Jókai Mór	16,2	Szilvási Lajos	3,7	Steel, D.	4,6
2.	Gárdonyi Géza	4,9	Jókai Mór	2,6	Cook, R.	3,8
3.	Móricz Zsigmond	4,9	Dumas (id.)	2,2	Lőrincz L. László	2,4
4.	Mikszáth Kálmán	4,1	Berkesi András	2,1	Jókai Mór	1,9
5.	Hugo, V.	2,3	Merle, R.	1,8	Moldova György	1,7
6.	Verne, J.	2,2	Zalatnay Sarolta	1,8	Smith, W.	1,4
7.	Cronin, A. J.	2,2	Zilahy Lajos	1,3	Fable, V.	1,2
8.	Móra Ferenc	1,7	Móricz Zsigmond	1,1	Courths-Mahler, H.	1,0
9.	Mark Twain	1,5	Rejtő Jenő	1,1	Dallos Sándor	1,0
10.	Tolsztoj, L.	1,4	Szabó László	1,1	King, S.	1,0

* Forrás: Mándi Péter: *A könyv és közönsége*. Bp. 1968. KJK. 107. ** Az összes olvasmány %-ában

A három lista három külön ízlésvilágot érzékeltet – pedig mindhárom a magyarországi felnőtt népesség közegeiben keletkezett, csak másfél-két évtizedes időközökben. 1964 olvasmányvilága nemcsak a klasszikus hagyomány és a nemzeti irodalom nagyjainak felkarolásában jeleskedik, hanem feltűnő az olvasói érdeklődés néhány nagy írónev (legfőképpen Jókai) körüli erős koncentrációja is: az összes (legutóbbi) olvasmány mintegy 30%-át négy író (Jókai, Gárdonyi, Móricz és Mikszáth) írta. Az okok elemzésére már több ízben kísérletet tettem, most itt csak annyit említenék meg, hogy a kiadáspolitikai okok

mellett a legnagyobb szerepet az a (társadalom jelentős részét átható) lelkiállapot játszhatta, amely a leverett forradalom után alakult ki, és amelynek egyik fontos elemét a múltba való menekülés jelentette.

Az 1985-ös lista lényegében abból a tudatvilágból ad – némi kulturális fénytöréssel – ízelítőt, amely a Kádár-rendszer évtizedei alatt alakult ki, amely a klasszikus értéknek már csak fragmentumait tartalmazza, és amelynek két kiemelt népszerűségű író-alakja mintegy negyed évszázadon keresztül Szilvási Lajos és Berkesi András volt. Ők a szocializmus hazai konszolidálásának ideológiai élharcosai (főleg az utóbbi), és ahogy a meglehetősen vontatott konszolidációs kísérlet megbukott, az ő népszerűségük is elenyészett. (Legalábbis Magyarországon, ugyanis – anakronisztikus módon – határon túl a kilencvenes évek olvasmánylistáinak középmezőnyében még találkozhattunk a nevükkel.)

A harmadik lista az ezredforduló új kulturális tudatállapotának lenyomata, amely már csak nyomokban őrzi a nemzeti hagyományt (a klasszikus világirodalmat pedig még úgy sem), viszont felkarolja az egykori és mai nemzetközi bestseller-listák éllovasait. A különböző diktatúrák korszakai után eljött végre a szabadság hona, amelyet a társadalom zöme – legalábbis egyelőre – arra használ, hogy a kulturális választékból azt válassza ki, ami talmi, és azt mellőzze, amit a XX. századi értelmiségi közmegegyezés esztétikai-kulturális értéknek tekintett.

A kultúra eme „szép új világa” azonban – talán némi lelkiismeret-furdalással – még őrzi az elsüllyedt Atlantisz emlékét. Amikor ugyanis – régi szokásunknak megfelelően – a könyv olvasóktól aziránt érdeklődtünk, hogy „kik a legkedvesebb íróik”, a névsor élmezőnyében (lásd 7. sz. táblázat) – a ma is erősen olvasott szerzők mellett – olyan írók neve is fel-felbukkant, akiket ma már nem, de régebben olvastak, és akikhez egykori olvasóik kellemes emlékei fűződnek. Az ilyen „olvasásmúzeumi” listán még az ezredfordulón is Jókai Mór áll az élen (és nemcsak Magyarországon, hanem a Kárpát-medence minden magyarlakta övezetében), valamint Mikszáth, Petőfi és Gárdonyi nevével is találkozhatunk. A „tegnapelőtt” klasszikus kedvencei mellett még a „tegnapiak” is előfordulnak (Szilvásiék személyében), és természetesen a „maiak” is: Cook, Steel, Lőrincz L. stb. (a lista tehát csak részben múzeumi). A régebbi szerzők azonban 2000-re (1985-höz képest) mind hátrébb sorolódtak, vagy legalábbis (és ez általános tapasztalat) jelentős mértékben veszítettek említőik korábbi arányszámából.

7. táblázat. „Kik a legkedvesebb írói?”
(Reprezentatív országos minták felnőtt könyv olvasóinak százalékában)

Sorszám	1985	%	2000	%
1.	Jókai M.	32,5	Jókai M.	16,2
2.	Szilvási L.	19,8	Cook, R.	7,6
3.	Berkesi A.	16,3	Moldova Gy.	6,8
4.	Mikszáth K.	12,3	Steel, D.	6,0
5.	Móricz Zs.	7,5	Mikszáth K.	5,8
6.	Gárdonyi G.	6,8	Szilvási L.	4,8
7.	Moldova Gy.	5,4	Petőfi S.	4,2
8.	Merle, R.	4,8	Lőrincz L. L.	3,8
9.	Dumas (id.)	4,8	Gárdonyi G.	3,4
10.	Petőfi S.	4,8	Berkesi A.	3,2

Mindebből legalább két következtetés vonható le: 1.) az ezredfordulón a kommercializálódás tendenciája már az ab ovo hagyományörzőbb „kedvenc” listákat is elérte; 2.) manapság az olvasóknak már kevésbé akadnak „belülről vezérlő” kedvencei, és helyükbe egyre inkább a tömegkultúra divatszárjai lépnek.

Arra a kérdésre, hogy „melyek élete legemlékezetesebb olvasmányai”, legtöbben – 1985-ben és 2000-be egyaránt – az *Egri csillagok*at említették, a további élenjáró helyeken pedig – meglehetősen összetorlódva – Jókai két népszerű regénye: *Az arany ember* és *A kőszívű ember fiai*, illetve Dallos Sándor Munkácsy-regénye és M. Mitchell *Elfújta a szél* című bestsellere áll. Ezeknek a könyveknek a kiemelt népszerűségét tehát az utóbbi másfél évtized változásai nem érintették. (Ami annál is inkább hihető, mivel már 1978-as országos vizsgálatunk során is – egy-egy Berkesi és Hemingway-kötettel feldúsítva – az említett műveket találtuk a legemlékezetesebb olvasmányoknak.) Határon túl minden régióban ugyancsak Gárdonyi immár 100 éves, mégis örökifjú regénye volt a listavezető, és azt általában a két említett Jókai-mű követte, ezekhez pedig hol Petőfi versei, hol a *Légy jó mindhalálig*, hol pedig a már a magyarországi listáról is ismert Dallos Sándor féle életrajzi regény, vagy az *Elfújta a szél* csatlakotott. Mindenesetre megállapítható, hogy van három olyan magyar regény (*Egri csillagok*, *Az arany ember*, *A kőszívű ember fiai*) amelyek kitüntetett kedvelésében (ha nem is jelen idejű olvasottságában) Kárpát-medence méretű összmagyar konszenzus létezik.

Az utóbbi, a „kedvencekre” vonatkozó információink már nem a meglehetősen esetleges és mulékony olvasói érdeklődésre, hanem a korábbi, jelentős, bensővé tett irodalmi élményekre alapozó, és kevésbé változékony olvasói *ízlésre* engednek következtetni. Ezeknek a mélyebb elkötelezettségekről árulkodó kedvenc íróknak és emlékezetesebb olvasmányoknak egy-egy olvasóra jellemző együttese alapján (mindegyik műfajból egy-egy kérdéselt több nevet és címet is megnevezhetett) – régi kutatási gyakorlatunkat követve – olyan „sűrített” (a kedvenc szerzők-művek esztétikai-stiláris sajátosságait figyelembe vevő) ízléskategóriákat hoztunk létre, amelyekbe a rendelkezésre álló információk *összhatását*, domináns elemét vizsgálva soroltuk be az egyes olvasókat. (Az egyes ízléskategóriák rövid ismertetését ld. a 8. sz. táblázatban.)

8. sz. táblázat. Olvasói ízléskategóriák
(Reprezentatív országos felnőtt minták százalékos megoszlása)

Kategóriák	A könyv olvasók százalékában	
	1985	2000
„Modern” (az értékes kortárs, illetve nem hagyományos XX. sz-i irodalom dominanciája)	4,6	2,4
„Klasszikus” (a XIX–XX. sz-i realista klasszikusok dominanciája)	19,9	14,2
„Bestseller I.” (a nagy irodalom látszatát keltő félművészi, ill. álművészi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	17,7	18,1
„Bestseller II.” (bestseller kedvencek önmagukban, ill. egyéb szórakoztató irodalom társaságában)	18,3	25,7
„Romantikus” (a XIX. sz-i romantika dominanciája)	14,2	12,7
„Lektűr” (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	17,9	14,5
„Ismeretközlő” (kizárólagosnak tűnő non-fiction érdeklődés)	5,1	10,8
Besorolhatatlan	2,3	1,6
Összesen	100,0	100,0

Elismerve ízléskategóriánk bizonyos értelemben vett „puhaságát”, a mutatót mégis olyan esszenciális információhordozónak tartjuk, amely immár három évtized kutatásaiban bizonyította alkalmazhatóságát: tapasztalataink szerint a társadalom ízlésorientációjának főbb irányairól és ezek változásairól meglehetősen híven tájékoztatott. A 8. táblázat első tanulsága, hogy az interiorizált értékekre alapozó ízlés sokkal kevésbé változékony, mint az aktuális olvasmányokban kifejeződő olvasói érdeklődés: másfél évtized alatt a hét kategória közül csak háromnál mutatkozott jól érzékelhető (de nem túl jelentős) eltérés: a klasszikusok kedvelésén nyugvó ízléstípus arányszáma csökkent, az értékesebb művekkel nem társuló sikerkönyvek preferálására épített „bestseller II.” kate-

gória, valamint a szépirodalmi érdeklődés híján ismeretközlő művekre fókuszáló beállítódás viszont erősödött. Vagyis a társadalom ízlésállapotának hangsúlyeltolódásaiban is megfigyelhető (szolidabb mértékben) az olvasói érdeklődés átrendeződésének két alaptendenciája: a *kommercializálódás* és a *prakticizálódás*.

Mielőtt ízlésadataink alapján összegzésül néhány megállapítást tennénk a magyar társadalom jelenlegi ízlésállapotáról, kereszttábláink segítségével szeretnénk néhány információval szolgálni az egyes kategóriák rétegspecifikus vonásairól. Korábbi tapasztalatainkat megerősítve, a „bestseller” ízlésorientáció erősen „nőies” maradt, a cselekményesebb-kalandosabb „lektűr” pedig – az „ismeretközlő” típusal együtt – erősen „férfias”. A „klasszikus” ízlésszint (valamint „romantikus”) markánsan az idős korcsoportokhoz kötődik, a „lektűr” a fiatalokhoz, a „bestseller” pedig inkább a középkorúakhoz. Az iskolázottság mértéke ismét jelentős differenciáló hatású változónak bizonyult: a „modern” ízlésképlet jelenléte érettségi szinttől kezdve érzékelhető, és főleg a diplomások sajátja. Sajátos módon a sikerkönyvek preferálása mellett irodalmi értékeket is felvonultató „bestseller I.” kategória is együtt erősödött a végzettség szintjének növekedésével; ellentétben a „romantikus” ízléstípussal, amelynek részaránya a végzettség emelkedésével éppen hogy egyre csökken. (Ami arra enged következtetni, hogy a romantikus irodalom manapság nem annyira klasszikus érték-hordozóként, hanem inkább afféle régimódi kalandregényként funkcionál.) A „lektűr” és „bestseller II.” – a kikapcsolódásra és szórakozásra beállítódott ízlésszint két változata – a diplomásoktól távolodik el leginkább, és a 8 osztályos, valamint a szakmunkás végzettséghez áll a legközelebb. (Tehát nem a 8 osztálynál alacsonyabb szinthez, amely inkább a romantikus és a praktikus ismeretközlő olvasmányokat vonzotta.) Legsajátosabban a (realista) klasszikus irodalom preferálására alapozó „klasszikus” ízléstípus társadalmi bázisa alakult: sajátos kétarcúság jegyében (akárcsak a nyolcvanas években) egyrészt a legalacsonyabb, másrészt a legmagasabb végzettségi szinthez kötődött a legerősebben. Vagyis két alapvetően eltérő irányultságú ízléstípust rejt a „klasszikus” kategória: az egyik a közérthetőségre és az ismertségre helyezi a hangsúlyt, a másik pedig a veretes esztétikai-kulturális értékre. Némi leegyszerűsítéssel a „modern” és a „bestseller” ízléstípusokat (de a „lektürt” is) inkább városias; a „romantikus” (és némileg a „klasszikus”) kategóriát pedig inkább rurális jelenséggként ismertük meg. Az eddigi összefüggések nagyjában-egészében már a nyolcvanas években is fennálltak. Az egyes régiók olvasói arculata azonban az ízlés vonatkozásában is változni látszik. A „klasszikus” típus preferálása mintha már nem az Alföldön, hanem (a „modern” kategóriával együtt) inkább a Dunántúlon lenne erősebb, a „lektűr” viszont kifejezetten Kelet-Magyarországon. A viszonylag kis különbségek ellenére megfordulni látszik a régebbi tendencia, amely a minden tekintetben (az olvasás gyakorisága terén is) elmaradottabb Kelet-Magyarország ízlését

hagyományörzőbbnek, a nyugatiét pedig hedonisztikusabbnak mutatta. (Annyi maradt e tendenciából, hogy az értékekkel társított „bestseller I.” máig inkább az Alföldön, a kommerciálisabb „bestseller II.” pedig inkább Nyugat- és Közép-Dunántúlon honos.)⁶

Szóljunk még néhány szót az egyes ízlésformációk kulturális holdudvaráról. A „modern” és a „klasszikus” ízlésképlet elsősorban a szolid-közepesen tévézők, valamint a rádió- és televízió-adók (és műsorok) választékából értékcentrikusan válogatók sajátja. A „lektűr” és „bestseller II.” típusba tartozók tévéznek a legtöbbit, és az ő tévés és rádiós ízlésük a legkevésbé értékorientált. A *számítógéphasználat* tekintetében a két ízlésképlet útja szétválik: a „modern” típus inkább a nagyon gyakori, a „klasszikus” pedig a ritkább (vagy semmilyen) számítógép- (és azon belül internet-) használat felé hajlik. A számítógépes kultúrától legtávolabb láthatólag a „romantikus” és a „lektűr” (és bizonyos mértékig a „bestseller II.”) ízlésképlet képviselői állnak, legközelebb pedig az „ismeretközlő” (és a „modern”) kategóriákba tartozók. A jelentős irodalmi értékeket is felvonultató „bestseller I.” kategória közepes pozíciót foglal el. Vagyis nem teljesen független egymástól a két kultúra, de nincs lineáris minőségi összefüggés sem: az igénytelen olvasáskultúra ugyan általában a számítógép (és a világháló) mellőzésével jár együtt, de az irodalmi (hagyományos) érték sem inspirál okvetlenül intenzív számítógéphasználatra. Annál inkább a modern – akár irodalmi – jelenségek, információk iránti érdeklődés! Erősebb az olvasás kapcsolata az egyéb audio-vizuális kultúrákkal: nemcsak a rádiózás és a televíziózás, hanem egyéb művészeti területek (zene, film) befogadási színvonalával is markáns párhuzamokat mutat föl.

Ha az ezredforduló magyar társadalmának ízlésállapotáról ezek után valamilyen (szükségszerűen elnagyolt) *összegző* képet akarunk rajzolni, ismét a 8. táblázat adataihoz folyamodva, a felnőtt könyv olvasók egyhatodát (és a felnőtt népesség szűk egytizedét) jellemezhetjük az irodalmi érték iránti (inkább több, mint kevesebb) fogékonysággal. (Ez az arányszám úgy jött ki, hogy összegeztük a „modern” és a „klasszikus” ízlésszintek képviselőit. Igaz, hogy a „klasszikus” kategóriát szociológiai értelemben kétarcúnak találtuk, de a kevésbé értékcentrikus – mennyiségileg kisebb – rész kiesését a „bestseller I.” kategória legfogékonyabb hányada pótolni tudja. A „romantikus” kategóriával – annak jelenlegi kommerciális funkcionálása miatt – e téren nem számolhattunk.) Az említett fogékony és igényes egyhatod másfél évtizeddel ezelőtt még az olvasók

⁶ Akit az olvasáskultúra regionális megoszlása alaposabban érdekel, a következő tanulmányhoz fordulhat: Gereben Ferenc – Nagy Attila: Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában.* (Szerk.: Ábrahám Barna, Gereben Ferenc, Stekovics Rita) Piliscsaba. PPK BTK. 2003. 257–280.

egynegyedét, a felnőtt lakosságnak pedig mintegy 16%-át (a megfelelő jelenlegi arányszám csaknem kétszeresét.) tette ki.

Új világ köszöntött ránk, amely az olvasáskultúrában (is) új korszakot hozott. Számolnunk kell azzal, hogy a szépirodalom, amely a demokrácia profi politizálási színtereinek kiépülésével jelentős pozíciókat veszített a társadalmi-politikai életben, az olvasmányszerkezetben is további tért veszít. Számolnunk kell azzal is, hogy a szépirodalmon belül tovább nő a felületesebb, a világdivat hullámain hozzánk érkező újkeletű olvasmányok népszerűsége, és csökken a hagyományos érték, a klasszikusok, és általában magyar irodalom szerepe. Vagyis a vizuális kultúrában korábban és radikálisabban jelentkező globalizációs jelenségek (amelyek sokszor az amerikanizálódás köntösét veszik magukra) immár egyre nagyobb tért hódítanak az olvasáskultúrában is. A határon túli magyarság egyelőre még ellenáll e tendenciának, de Magyarország – Laokoonként – már e „szép új világ” kígyójának foglya. Nagy kérdés, hogy mik a távolabbi jövő esélyei, és bízhatunk-e az észlelt tendenciák megváltozásában? Kérdés az is, hogy – Berzsenyivel szólva – a „fene fátumok mozdíthatatlan zárai” leverhetőek, vagy kinyithatók-e, s ha igen, hogyan? E kérdések megválaszolása nem a jelenkutató dolga. Az olvasásszociológus azzal kívánt hozzájárulni a válaszok kereséséhez, hogy kendőzetlen képet igyekezett rajzolni a magyar olvasáskultúra jelenlegi – ezredfordulós – helyzetéről.

Az alábbi rövid újságcikk műfajából adódóan is leegyszerűsíti az összetett társadalmi folyamatokat. Mai ízlésemnél kontrasztosabbak a megfogalmazások, de valós problémákra mutatnak rá. Ennek az írásnak az a funkciója, hogy közérthetően foglalja össze azt, amit az előtte lévő két tanulmány sokkal részletesebben, árnyaltabbban jelenített meg. Ami pedig a végén megszólaló bizakodást illeti, ehhez diplomatikusan ma csak annyi megjegyzést fűzök: „dum spiro, spero” ...

Könyv a lelke mindennek

Jánosi Vali: Beszélgetés Gereben Ferencsel¹

Manapság szokás azon siránkozni, hogy a tévé és az internet megjelenésével rohamosan fogy a könyv olvasók tábora. Hogy ez valóban így van-e, arról *Gereben Ferencet*, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének docensét kérdeztem, aki több évtizede foglalkozik a hazai olvasási szokások kutatásával.

Kíváncsian nézek szét a lakásában: dugig van könyvekkel. Tematikusan csoportosítva külön polcon sorakoznak a művészettörténeti, a szépirodalmi és a történeti művek. Az íróasztala mellett a munkához szükséges szociológiai kötetek. Büszkén mutat néhány 18. századi bőrkötésű csodát. Családi örökség. Lelkesen simogatom a fedelét, és automatikusan megszagolom, mint minden könyvet, amelyet a kezembe veszek. Merthogy a könyv lelke ott rejtőzik a lapok simaságában, képeinek színében – és természetesen az illatában. Manapság ezt sokan elfelejtik.

– *Hányan számítanak ma rendszeres olvasónak Magyarországon, és mit olvasnak ezek az emberek?*

– A 2000-ben végzett vizsgálatunk adatai szerint kisebbségi tevékenység lett az olvasás. A felnőtt lakosság 48%-a számított olvasónak, szemben a '80-as években mért mintegy 65%-os aránnyal. Nagy Attila kollégám által 2005-ben végzett vizsgálat szerint azóta tovább romlott ez az arány, ezek szerint a társadalomnak már csak kb. 40%-a olvas. (Könyv olvasónak számít az, aki egy év alatt legalább egy könyvet elolvas.) A rendszeres olvasók aránya pedig alig haladja meg a felnőtt társadalom egytizedét. A felmérések kimutatták azt is, hogy erősen visszaszorult a klasszikusok iránti érdeklődés, ám igen népszerűek lettek a lektűrök, az ismeretterjesztő könyvek és az ezoterikus, áltudományos

¹ Megjelent az *Evangelikus Élet* 2007/2. számában.

munkák, mint például *Dan Brown A da Vinci-kód* című regénye, amely 2005-ben Magyarország legolvasottabb könyve volt. Az embereknek úgy látszik szükségük van a patikamérlegben adagolt misztikumra, borzongásra, valláspótlékra.

– *Mivel magyarázhatók a változások?*

– A klasszikus irodalom visszaszorulásának hátterében az életmód és az értékrendszer változása áll. Az 56-os forradalom leverése után az emberek a klasszikusokhoz menekültek. A 60-as évek elején az olvasott könyvek hatoda Jókai-mű volt, különösen *A kőszívű ember fiai* volt népszerű. Jókai a saját korában ezzel a regényével segítette feldolgozni a 48-as szabadságharc leverésének traumáját. Azt bizonyította, hogy csak a túlerő taposta el a szabadságharcot, az erkölcsi győzelem a miénk volt. 1956 után nem jelenhetett meg hasonló kortárs mű, így megint csak a Jókai-regény töltötte be ezt a szerepet.

A hatvanas évek derekán a kádári engedmények hatására lassan változni kezdett a társadalom értékrendje. Megjelent a második gazdaság, ahol az emberek jelentős túlmunkával többletjövedelemhez juthattak. Már nem volt olyan fontos a kultúra, a klasszikus értékek helyébe egyre inkább a gyakorlati materializmus, a hedonizmus és a haszonelvűség lépett. Mindez az olvasási kultúra változásában is megnyilvánult. Az emberek kevéske szabadidejükben kikapcsolódni szerettek volna, és egyre kevésbé a komoly szellemi munkát igénylő könyvek által. Érdeklődésük – a tévé mellett – a „könnyebb” olvasmányok, illetve a gyakorlati haszonnal járó munkák felé fordult. És bár inkább csak közvetett bizonyítékom van rá, de úgy látom, hogy sokat ártott a társadalom ízlésének a kereskedelmi tévék 1997-es megjelenése. Egyrészt tovább csökkent az olvasók száma, másrészt egyes műsoraik színvonala eddig soha nem látott mélységekbe süllyedt. Leszállítják az emberek kulturális és politikai igény szintjét a giccs és a közönségesség szférájába. Ha egy társadalom ízlését tönkreteszik, akkor az emberek fogyasztói és politikai magatartását tudatosan lehet manipulálni a médián keresztül. Például népszerűvé válnak azok a politikusok, akik kiszolgálják giccsfogyasztó elvárásainkat. Sajnos a szabadság nem teremtett automatikusan kulturált személyiségeket. Furcsát mondok: a diktatúra jobban felerősítette a kultúra iránti vágyat, mert az egyén ezzel kompenzálta az önmegvalósítási lehetőségek és a szabadság hiányát: az irodalom menedékké vált.

– *Mit tehetünk azért, hogy megállítsuk ezt a folyamatot?*

– Azt gondolom, hogy az iskoláknak és az egyházaknak óriási a felelősségük ebben a kérdésben. A protestáns egyházak születésüktől kezdve különösen sokat tettek az anyanyelvi kultúra fejlődéséért és terjesztéséért, és most is – a katolikus iskolákkal összefogva – sokat tehetnek azért, hogy az emberek ne „másodlagos frissességű” szellemi táplálékon éljenek. Szokás ma szapulni az iskolai ajánlott olvasmánylistákat. Ám tény az is, hogy „A Nagy Könyv” olvasást népszerűsítő program fő tanulsága az volt, hogy az olvasói szavazatok a nép-

szerűség első helyeire mégis csak az iskolai ún. kötelező olvasmányokat juttatták. A magyartanárok feladata az lenne, hogy a különböző módszertani fogásokkal jövőben is örömszerző olvasmánnyá tegyék ezeket a műveket. Sokan fanyalognak, hogy a „kötelezők” elavult problémákkal foglalkoznak, nem érintik meg a mai fiatalokat stb. Olvastassunk velük persze mást is, de ne dobjunk ki a magyarság szellemi kincseinek számító klasszikusokat sem! Ha ezeket kiiktatjuk az olvasmánylistákból, akkor a magyar kultúra épületének boltozatából a záróköveket ütjük ki, s ezek nélkül összeomlik az épület. Amit az iskolában nem tudunk elolvasatni és megszerettetni a gyerekekkel, az nagy eséllyel elveszett a számukra. A magyar és az egyetemes kultúra szemszögéből létkérdés, hogy a diákok élményszerűen kapják meg a magyar és világirodalmi alapműveket az iskolában!

– *Mit és mennyit olvas a mai értelmiség?*

– Lehangelőak a felmérési adatok. A diplomások mintegy hatoda egy könyvet sem olvas el évente. A jelek szerint anélkül is el tudják látni feladatukat, hogy komoly elmélyülést jelentő jártasságot szerezzenek a könyvek világában. Persze azért olvasnak ők is: napilapokat, szakfolyóiratokat, cikkeket böngésznek az interneten stb., de az nem az igazi.

– *Lát esélyt a javulásra?*

– Bízom abban, hogy javul majd a helyzet. Az ilyen fokú szellemi felhígulást egy idő után nehezen viseli a társadalom, és rendszerint akad egy-egy csoport, amelyből a változások elindulnak. Ennek jelei fiatal gondolkodó rétegekben már megvannak, és ebből megindulhat a társadalom kulturális megújulása. Mérsékeltlen bizakodó vagyok.

„NYELVÉBEN ÉL A NEMZET!”

Identitástudat és olvasás – határon innen és túl

Az előző fejezetben is esett már szó a határon túli magyarokról, olvasási szokásaiknak a magyarországitól eltérő sajátosságairól, de csak érintőlegesen. E fejezet négy írása kifejezetten velük foglalkozik, és az olvasási paramétereket és azok változási tendenciáit beállítja az identitástudat és az anyanyelvhez való viszony összefüggésrendszerébe, vagyis az olvasás és a kisebbségi lét alapjait jelenti diszciplínának kapcsolatát vizsgálja. Kivéve az utolsó dolgozatot, amely – kísérleti jelleggel – a szűkebb értelemben vett olvasási szokásokat, vagy „olvasási módokat” veszi górcső alá.

Az anyanyelv szerepe a határon túli magyarság azonosságtudatában¹

„egyetlen batyunk botunk fegyverünk az anyanyelv”

Kányádi Sándor

BEVEZETÉS: NYELVÉBEN ÉL A NEMZET?

Azt a feladatot kaptam a konferencia szervezőitől, hogy foglaljam össze azokat a tapasztalatokat, amelyeket a határon túli magyarok körében végzett szociológiai vizsgálataim során az anyanyelv és az azonosságtudat kapcsolatáról szereztem. Akik ismerik e korábban publikált eredmények egyikét-másikát, vagy más szerzők hasonló kutatásainak eredményét, nem tartják meglepőnek a következő előrebocsátott kijelentést: „A statisztikai-demográfiai felmérések és a népszámlálási adatok, valamint a kisebbségi magyar közösségekben folytatott identitásvizsgálatok egyértelműen igazolják, hogy a magyar nemzetiség és a magyar anyanyelv bevallása és vállalása (használata) nagyfokú korrelációt mutat. E közösségek etnikai tudatában a magyar nyelvközösséghez tartozás központi helyet foglal el.” (Csernicskó–Szabó Mihály 2010: 167)

„Nyelvében él a nemzet” – a jól ismert mondat szállóigévé, mondhatjuk nyelvi mítosszá vált (és mint ilyen, konferenciánk célzott érdeklődési körébe került). Szerzőségét is sokáig szinte mitikusnak mondható kódok takarták.² Általában Széchenyi Istvánnak tulajdonították, nem teljesen alaptalanul, mert ő a *Hitel*-ben írt ehhez nagyon hasonlót: „Az egészséges nemzetiség egy fő kísérője a nemzeti nyelv, mely míg az fennmarad, a nemzet is él.” Kisfaludy Károly is szóba hozható, mert a *Kérők* című vígjátékában ez olvasható: „A nyelv teszi a nemzetet.” A szó szerinti mondás is reformkori, de egy ma már kevésbé ismert erdélyi írótól (illetve történésztől és statisztikustól): Kőváry Lászlótól (1819–1907) származik, aki 1842-ben Kolozsváron kiadott *Székelyhonról* című könyvében írta le az ismert formában először. A nemzetté válás, a nemzeti öntudatra ébredés nagy korszakában ízesül egymáshoz a két fogalom: a nemzet és a nyelve, megteremtve ezáltal az államnemzetten belüli (és kívüli) kultúrnemzet

¹ A szöveg azonos címmel és tartalommal a következő konferenciakötetben jelent meg: *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai. (Szerk.: Hires-László Kornélia, Karmacsai Zoltán, Márku Anita) Budapest-Beregszász. Tinta Kiadó. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete. 2011. 245–256.

² A kódok eloszlásában a *Bécsi Napló* Nyelvében él a nemzet c., „munkatársunktól” jelzetű cikke volt segítségemre, lásd: *Bécsi Napló*, 2010. január–február, 5.

fogalmát, amely egy későbbi korban a nyelvi-kulturális összetartozás jegyében már a különböző országokban élő embercsoportokat foglalhatja össze egyfajta virtuális, mégis hatékony közösségben.

Felmerül a kérdés: hogyan funkcionál a „nyelvében él a nemzet” szállóige a 21. század küszöbén, egy speciális történelmi-társadalmi szituációban, a több országban élő Kárpát-medencei magyarság körében? A továbbiakban azt tekintem feladatommak, hogy példákat mutassak fel különböző mintacsoportok körében és különböző módszerekkel végzett vizsgálatok eredményeiből. Ezek különböző oldalról közelítették meg témánkat, és az így kialakult plasztikus kép egyrészt igazolni hivatott tételünket, másrészt állításunk korlátait is szeretné kitapogatni. Példáim nagyrészt saját régebbi, a kilencvenes évek első felében,³ majd az ezredfordulón⁴ több ország magyarságára kiterjedő kutatásaimból származnak, de természetesen újabb vizsgálatok, köztük az MTA 2007-es ún. Kárpát-paneljének eredményeit is igyekeztem felhasználni.

„MIT JELENT AZ ÖN SZÁMÁRA MAGYARNAK LENNI?”

Kutatásaim során az azonosságtudatot egy olyan összetett és rétegezett tudati kapcsolathálóként kezeltem, amely számos szállal köti az egyént a társadalom szűkebb-tágabb formációihoz: a családhoz, a lakóhelyi, szakmai, felekezeti stb. közösségekhez, tágabban a nemzethez, s végül az emberiséghez. Ezek a különböző szintű kötődések nem annyira helyettesítik, hanem inkább *kiegészítik* egymást. (Ennek bizonyítékaira az alábbiakban még visszatérünk!) A továbbiakban a nemzeti (nemzetiségi) közösséghez kapcsolódó mi-tudati viszonytal, vagyis a nemzeti identitással foglalkozunk. E fogalom lényegét a témát több évtizede kutató Pataki Ferenc a következőképpen összegzi: „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben.” (Pataki 1997: 177)

³ 1991–95 között hét ország (Cseh/Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Szlovénia, Ausztria és Magyarország) felnőtt magyar népességének összesen közel 2500 fős mintacsoportjait kerestük fel kérdőívünkkel. Az eredmények összefoglalását lásd Gereben 1999.

⁴ Az ezredforduló éveiben öt ország 250 településén csaknem 4000 személyre, Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben, Vajdaságban és Magyarországon élő felnőtt korú magyarok 500–1000 fős reprezentatív mintáira terjedt ki. A felmérésorozat eredményeinek összehasonlító elemzésére több tanulmányban és egy összefoglaló kötetben tettem kísérletet: Gereben 2005a.

A fejezetcímben szereplő kérdést az ezredfordulós vizsgálatokban csak azoknak tettük fel, akik egy nemzetiségüket tudakoló kérdésre⁵ magyarnak, illetve – egy másik identitás mellett – magyarnak is mondták magukat. (Az első kategóriába a határon túli minták 87–95 %-a, a másodikba további 4–10 %-a került.)⁶ A „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdés nyitott volt, a kérdezőbiztosokat megkértük, szó szerint jegyezzék a spontán válaszokat. Először is ízelítőt szeretnék adni azokból a válaszokból, amelyekben konkrét utalás történt az anyanyelv szerepére. Mielőtt az empirikus kutatások különböző módszereivel górcső alá vennénk a válaszadói megnyilvánulásokat, mérítkezzünk meg a kisebbségi lét személyes hitelű önértelmezéseiben! Érdemes abból a szempontból is szemlélni őket, hogy ezek az anyanyelvre tett utalások visszatérően az identitástudat milyen más szegmenseinek kíséretében fordulnak elő. (E kérdés egzakt vizsgálataira is visszatérünk még.)

E r d é l y

52 éves férfi, esztergályos: Ezen a nyelven beszélek, gondolkodom és álmodok. Büszke vagyok rá, hogy magyarnak születtem, bár ez egyszer-egyszer hátrányt is jelentett. (14.)⁷

60 éves nő, nyugdíjas: Ez az anyanyelvem, ebbe születtem, meg vagyok elégedve. Jobb volna több nyelvet is ismerni, a magyarság nem hoz semmi örömet. (60.)

50 éves férfi, tanár: Anyanyelvismeret, ahhoz való ragaszkodás, Kárpát-medencében élő magyarokkal való összetartozás érzete, valamint a világ magyarságával való rokonságérzet. (187.)

26 éves ápolónő: Magyarnak annyit jelent, mint magyarul cselekedni. Vagyis vállalni történelmünket, kultúránkat, hagyományunkat, nyelvünket, vallásunkat életünk minden pillanatában. (211.)

49 éves nő, nyugdíjas technikus: Harcolni jogainkért, nem megalkudni a rendszerrel, magyarul beszélni hivatalos helyeken, gyerekeinket magyarul tanítani. (311.)

⁵ „Számon tartja-e magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként?”

⁶ A kérdésre természetesen *nem*-mel is lehetett válaszolni, de határon túl nagyon kevesen (0,5–3%) mondták magukat nemzetiség nélkülinek, Magyarországon azonban az arányuk a 10%-ot is elérte. (Gereben 2005a: 37-38)

⁷ A válaszokat követő sorszám minden esetben a kérdőív nyilvántartási számát jelzi.

48 éves férfi, szakmunkás: Megtanulni a nyelvünket, nem tagadni meg magunkat, gyerekeket magyar iskolába járatni, magyar újságokat támogatni. (381.)

44 éves nő, egészségügyi asszisztens: Magyar nyelven kifejezni embertársaim iránt érzett tiszteletemet és szeretetemet. (426.)

59 éves férfi, nyugdíjas: Anyanyelvem megőrzése, nemzetiségem, hovatartozásom ápolása és érte való kiállás. Erkölcsünk és büszkeségünk táplálása, a nemzethez való örök hűség. (645.)

25 éves férfi, tanár-helyettes: Beszélni és ápolni az anyanyelvet, ismerni és tanulni a magyar irodalmat, tiszteletben tartani a nemzeti ünnepeket és támogatni a jogainkért való harcot. (658.)

64 éves nő, nyugdíjas: Jó is, meg sokszor nehéz is. 62 éves fejjel kellett megérem, hogy az orvos kiutasított a rendelőből, mert magyarul beszéltem az asszisztensnővel. (961.)

K á r p á t a l j a

35 éves vállalatvezető nő: A kettős nemzetiségűtudatot szüleimtől kaptam. Magyar is vagyok, ez az anyanyelvem, ragaszkodom szokásaihoz, egyházához. (1146.)

39 éves tanárnő: Nemzeti szokások, ünnepek szerint magyar módon élek és gondolkodom. Csak ezt a nyelvet használom ha alkalom nyílik rá, bár más nyelveken is beszélek. (1164.)

55 éves nyugdíjas nő: Megőrizni, átadni anyanyelvemet, nemzeti öntudatomat, ragaszkodni nemzeti értéinkhez, hagyományainkhoz. (1167.)

51 éves munkanélküli férfi: Anyám ukrán, apám magyar. Magyarok közt élek, a gyerekek magyar iskolába járnak. Ha magyarokkal beszélek, magyar vagyok, ha ukránokkal, ukrán. Én azt mondanám, hogy kárpátaljai. (1277.)

68 éves férfi, nyugdíjas: Magyarul énekelhetek a templomban, magyarul imádkozom és beszélek barátaimmal. (1397.)

73 éves nyugdíjas férfi: A lágert, a szenvedéseket, apám és nagybátyám elvesztését magyarságuk miatt; magyarul beszélni, imádkozni. (1473.)

S z l o v á k i a

21 éves nő, tanuló: Magyarul beszélni, gondolkodni, tanulni, és tisztelni más nemzetiséget. (2086.)

54 éves férfi, szerelő: Magyarul beszélni félelem nélkül! (2261.)

52 éves nő, hitoktató: Magyarul tanított imádkozni anyám, hogy szeresselek szép magyar hazám. (2542.)

52 éves nő, hivatalnok: Megtartani apáink, őseink nyelvét, hitét. Az a magyar, akinek a gyermekei is magyarok maradnak! (2662.)

19 éves nő, munkanélküli: Büszkeséggel tölt el, hogy anyanyelvemként tarthatom ezt az ősi nyelvet, ismerhetem történelmét, kultúráját. (2719.)

58 éves nő: Anyanyelv, kultúra, származás, mindenféle jelző – határon túli nemzet-rész, nemzetiség – nélkül csupán csak «magyar», minden előnyével és hátrányával együtt. Dolgozni az identitásunk megtartásáért. (2748.)

V a j d a s á g

64 éves nő, nyugdíjas kereskedő: Magyarul beszélni, írni, olvasni, álmodni. (3130.)

24 éves férfi, váltókezelő: Magyar legyen az anyanyelvem, ismerjem a magyar kultúrát, irodalmat, művészetet. (3186.)

25 éves fodrásznő: Másodrendűséget, de örülök, hogy beszélem ezt a nyelvet is. (3227.)

74 éves nyugdíjas tanítónő: Az első: tisztán beszélni a magyar nyelvet. Ismerni a magyar művészetet, irodalmat, zenét, és bárhol vállalni, hogy magyar vagyok. (3228.)

47 éves férfi (érettségizett) földműves: Magyaroknak születtem, magyaroknak neveltek, Magyar nyelvű könyveket olvasok. Főképp a magyar nyelvű kultúra és művészet érdekel, általában az egész magyarság sorsa érdekel. (3394.)

Bár példáink zöme bizonyos emelkedettséggel és elszántsággal a nyelv, és vele együtt az identitás megőrzésének szándékáról szól, vannak válaszok, amelyek-

ben a nyelv a kisebbségi magyar sors örömtelenségének, diszkrimináltságának, megfélemlítettségének súlyát hordozza.⁸ Külön figyelmet érdemel a kettős identitásra konkrétan utaló két kárpátaljai válasz közül az 1277. számú, amelyben a vegyes házasságból született középkorú férfi úgy véli: „ha magyarokkal beszélek, magyar vagyok, ha ukránokkal, ukrán”. Mondása jól illusztrálja a nyelvválasztás identitást stimuláló hatását, sőt a két jelenség egybefonódását. (Az is érdekes, hogy az interjúalany a nyilatkozata végén a kettős nyelvi-nemzeti identitás végül is egy regionális azonosságtudatban: a „kárpátaljiságban” olvad össze!)

Fenti példánk nyilván nem fedhették le a csaknem 4000 válasz sokszínűségét. Ahogy azt az 1. táblázat is szemlélteti, az interjúalanyaink megnyilatkozásai rendkívül sokfélék voltak: akadtak tanácstalanok, akadtak a magyarságukat nyűgös teherként vagy közömbös egykedvűséggel, illetve természetes, magától értetődő adottságként viselő, de büszkeséget hangsúlyozó, és a nemzetségük megtartásáért feladatokat, küzdelmet is vállaló, és még más típusú feleletek is. Az 1. táblázat az identitástudatot operacionalizáló eljárásaink egyikének eredményeit mutatja be: A „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszok tartalomelemzésével tipikusnak mondható tematikus elemeket hoztunk létre, és ezeknek az adott régió válaszadói körében elért százalékos arányát vizsgáltuk. (Egy interjúalany válaszában természetesen több tematikus elem is előfordulhatott, ezért szerepelnek az alsó, összegző sorban jócskán 100 % feletti eredmények.)

1. táblázat. „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Tartalomelemzéssel feltárt tematikus elemek és előfordulásuknak öt ország felnőtt magyar népessége körében mért százalékos aránya (1998–2000) (18 éven felüli reprezentatív minták százalékos adatai)

Sorszám	Válaszok szöveg-elemei	Magyarország	Szlovákia	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság
1.	Nincs érdemi válasz („nem tudom”)	8,6	2,8	3,4	9,4	2,8
2.	Rossz, negatív érzés, dolog; nehéz sors, széttagoltság, hontalanság, kirekesztettség, hátrányos helyzet, „mássághoz” tartozás, kisebbségi sors hátrányai stb.	6,0	7,4	8,4	6,4	14,1
3.	Közömbös, semmi különös, mindegy; épp olyan, mint más nemzetiségűnek lenni; „fontosabb embernek (mint magyarnak) lenni”; vegyes identitás	1,8	7,1	4,2	4,3	7,1

⁸ Lásd az erdélyi 60. és 961. számú, valamint (áttételesen) a kárpátaljai 1473., a szlovákiai 2261. és a vajdasági 3227. számú kérdőívek válaszait.

Sorszám	Válaszok szöveg-elemei	Magyarország	Szlovákia	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság
4.	Természetes, magától értetődő állapot; adottság, amibe beleszülettünk	29,5	14,1	20,0	13,3	12,3
5.	Valahová tartozás érzése, összetartozás-érzés	16,4	9,9	7,4	4,4	7,5
6.	(Közelebről meg nem nevezett) közösség(hez való tartozás)	2,3	2,9	2,3	3,2	3,7
7.	Származás, ősök („őseim is magyarok voltak”); az elődök tisztelete stb.	2,9	5,4	7,8	6,3	4,6
8.	Család, szülők, családi nevelés („magyarnak neveltek”)	4,1	5,9	6,9	4,1	4,6
9.	Szülőföld (tisztelete, ill. egyszerű említése)	3,6	0,9	1,1	4,0	1,1
10.	Nemzet(nek tagja lenni); nemzetiség(hez), nép(hez), népcsoport(-hoz), hazá(hoz), magyarság(hoz való tartozás)	24,6	14,6	19,4	10,4	15,5
11.	(Anya)nyelv, nyelvi közösség	9,0	21,2	29,5	22,7	22,6
12.	(Közös) kultúra, iskoláztatás, művészet (irodalom, népművészet stb.), tudományos ismeretek, kiemelkedő kulturális, tudományos eredmények	5,2	12,5	18,1	12,3	19,0
13.	(Közös) hagyományok, szokások, mentalitás, gondolkodásmód, életmód („magyarul élni”)	2,2	7,7	12,6	9,7	16,9
14.	(Közös) történelem, magyar történelmi/nemzeti ünnepek megtartása	2,8	6,3	3,8	4,1	8,5
15.	(Közös) vallás, felekezet, (magyar) egyház	0,6	2,3	6,7	3,1	2,0
16.	(Magyarnak lenni) pozitív jellemvonásokat, erkölcsi követelményeket, értéket jelent: tisztesség, becsület, összetartás, hűség, felelős magatartás stb.	2,3	4,5	5,9	5,4	5,0
17.	Büszkeség, önérzet	7,8	15,6	18,5	15,9	11,6
18.	(Egyéb) pozitív érzelmek: jó, felemelő, megnyugtató, örömteli; szeretem, becsülöm, tisztulem (népemet, nemzetiségemet stb.)	28,3	19,6	25,5	21,8	18,0
19.	Ragaszkodás a magyarsághoz („nem tudnék, nem akarnék más néphez tartozni); és a szülőföldhöz („itt születtem, itt halok meg”; „nem hagyom el szülőföldemet”; „nem tudnék máshol élni” stb.)	13,4	2,4	4,8	2,3	3,4

Sorszám	Válaszok szöveg-elemei	Magyarország	Szlovákia	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság
20.	(Valami olyan /azonosságtudat/), amit vállalni kell, meg kell őrizni, meg kell tartani (az is, hogy „magyarnak tartom magam”, „ebbe születtünk, ebben halunk meg”); ami mellett ki kell állni	7,4	20,4	26,1	23,8	20,5
21.	(Megtartása) feladat; tenni kell érte: cselekvést, munkát, ápolást, áldozatot, (a kisebbségi sorsból adódó nehézségek) leküzdését, harcot, küzdelmet stb.	3,0	9,8	10,5	9,3	14,8
22.	Vágy, törekvés a szabadságra (szabad életre, szabad nyelvhasználatra), a jog- és esélyegyenlőségre: olyan létfeltételekre, amelyeket a többségi nép élvez	–	0,6	1,3	2,8	0,9
23.	Áthagyományozás szükségessége, kötelezettsége, törekvés az identitás, nyelv, kultúra stb. átadására a következő generációknak	0,6	10,1	11,2	7,1	5,5
24.	Környező más népek olyan fajta (pozitív v. semleges) említése, amely arra utal, hogy a vállalt magyar identitás más népek megbecsülésével társul ^{***}	1,3	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat
	Együtt:	183,7	204,0	255,4	206,1	222,0

* Magyarországhoz tartozással, magyar állampolgársággal kiegészítve

** A kisebbségi sors hátrányainak emlegetése nélkül.

*** Ezt a tematikus elemet csak a kutatássorozat végén, a magyarországi mintánál alkalmaztuk, mert itt a válaszok „kikövetelték”. Utólag úgy gondoljuk, hogy a határon túli mintákon is jó lett volna alkalmazni, még ha kevésszer fordult volna is elő. (Ha gyakori lett volna, a tematikus elemek korábbi kialakításánál szembetűnt volna.)

Anélkül, hogy most részletesen elemezném a táblázat tanulságait,⁹ összefoglalóan meg kell állapítanunk, hogy a fentiek (és más módszerekkel végzett vizsgálataink) szerint a Kárpát-medence határon túli magyar közösségeinek azonosságtudata három fő pillérre: a *pozitív érzelmekre*, a különböző intenzitású *vállalástudatra*, valamint közösnek érzett *kulturális javakra* támaszkodik; mégpedig úgy, hogy a három pillér közül a domináns szerepet a szélesen értelmezett kultúra, és azon belül legfőképpen az *anyanyelv* tölti be.

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy míg az anyanyelv identifikáló szerepének (lásd az 1. táblázatban 11. sorszámmal) spontán megemlézése a

⁹ Ezt másutt már megtettem: Gereben 2005a: 50–58.

határon túli mintacsoportokban 20–30%-os arányszámokat ért el (a legmagasabbat Kárpátalján), addig Magyarországon csak 9%-ot. És ha hozzávesszük ehhez a kulturális alrendszerek említését is: művészetek és tudomány (12. sz.), hagyományok (13. sz.), történelmi tudat (14. sz.), vallás, egyházi élet (15. sz.), amelyek indirekt módon ugyancsak erőteljesen kötődnek az anyanyelvhez, és figyeljük ezeknek a tematikus elemeknek a határon inneni és túli előfordulását, ismét elmondhatjuk, hogy az anyanyelv és anyanyelvi kultúra kisebbségi helyzetben lényegesen nagyobb mértékben bizonyul a nemzeti identitás építőelemének, mint az anyaországban, ahol ez a kommunikáció természetes és magától értetődő közege.

AZ ANYANYELV A VONZÁSOK ÉS TASZÍTÁSOK HÁLÓJÁBAN

Élve a lehetőséggel, hogy a „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszok az 1. táblázatban bemutatott tematikus elemekből egy-egy interjúalany válaszában több (átlagosan kb. 2–2,5) elem is megtalálható volt, a Yule–Kendall-féle asszociációs együttható (Q) segítségével megállapíthatjuk, hogy az anyanyelv mint identitásépítő elem milyen más tematikus elemekkel együtt fordult elő a várható statisztikai átlagnál jelentősen magasabb, illetve alacsonyabb mértékben, vagyis hogy az anyanyelv mely identitáselemeket „vonzotta”, és melyeket „taszította”.¹⁰ Az alábbiakban a magyarországi és a külföldi magyar közösségek anyanyelv-emlékeinek legerősebb összefüggéseit (a vonzás és taszítás csökkenő sorrendjében) mutatjuk be. (A vonzott és taszított elemeket az 1. táblázat sorszámáival is elláttuk, hogy tartalmuk részletesebben is kibontható legyen.)

SZLOVÁKIA (FELVIDÉK)

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek	Q
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,636
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,622
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,590
(7. sz.) Származás, ősök:	+0,560
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,545

¹⁰ A -1-től +1-ig terjedő skálán a 0 közeli értékek a közömbös kapcsolatot jelentik (ezekkel itt nem foglalkozunk), a +1 felé közelítő értékek a növekedő vonzást (+1 lenne az abszolút egybeesés!), a -1 felé közelítő értékek pedig a növekedő taszítási kapcsolatot jelzik, vagyis az együttes előfordulásra való hajlandóság csökkenését.

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek	Q
(3. sz.) Közömbös (hogymilyen nemzetiségű az ember):	-1
(16. sz.) (Magyarnak lenni) pozitív jellemvonásokat jelent:	-1
(17. sz.) Büszkeség:	-0,725
(2. sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,688
(19. sz.) Ragaszkodás a magyarsághoz:	-0,664
(4. sz.) Természetes állapot, amibe beleszülettünk:	-0,645

KÁRPÁTALJA

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek	Q
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,767
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,744
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,655
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,505
(8. sz.) Család, szülőföld (együtt):	+0,426

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek	Q
(3. sz.) Közömbös (hogymilyen nemzetiségű az ember):	-0,773
(2. sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,492
(17. sz.) Büszkeség:	-0,485

ERDÉLY

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek	Q
(22. sz.) Vágy a szabadságra, esélyegyenlőségre:	+0,761
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,752
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,707
(9. sz.) Szülőföld:	+0,703
(21. sz.) Feladat, tenni kell érte:	+0,550
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,539
(8. sz.) Család, szülők:	+0,512
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,455

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek:	Q
(17. sz.) Büszkeség:	-0,692
(18. sz.) Egyéb pozitív érzelmek:	-0,430

VAJDASÁG

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek	Q
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,635
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,620

(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,599
(21. sz.) Feladat, tenni kell érte:	+0,534
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,451

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek	Q
(3. sz.) Közömbös (hogymilyen nemzetiségű az ember):	-0,851
(2. sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,730
(17. sz.) Büszkeség:	-0,668
(5. sz.) Valahová tartozás érzése:	-0,606
(4. sz.) Természetes állapot, amibe beleszülettünk:	-0,547

MAGYARORSZÁG

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek	Q
(9. sz.) Szülőföld:	+0,707
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,655
(6. sz.) Közösséghez tartozás:	+0,599
(8. sz.) Család, szülők:	+0,515
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,443

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek	Q
(17. sz.) Büszkeség:	-0,562

Általános tanulságként elmondhatjuk, hogy az anyanyelvvvel mint identifikációs tényezővel „vonzási” kapcsolatban lévő (vagyis vele együtt a statisztikai átlagnál gyakrabban megemlített) tematikus elemek három vonulatot rajzolnak ki: a más kulturális elemeket (irodalom, művészetek, hagyományok, vallás stb.) említők, és az identitás megőrzését, áthagyományozását feladatnak tekintők csoportját; valamint azokat, akik az anyanyelvi szocializáció közvetlen társadalmi közegére (család, szülők, ősök, szülőföld stb.) tesznek utalást. Ez a megállapítás minden vizsgált közösségre áll, de vannak árnyalatnyi eltérések: Kárpátalján például a kapcsolódó kulturális elemek közül a vallás, az anyanyelvi egyház kapta a legnagyobb hangsúlyt, Erdélyben az anyanyelv elsősorban – a „közös kultúra” mellett – a kisebbség egyenlő szabadságjogainak szimbólumaként jelenik meg, Magyarországon pedig – ahol a válaszok eleve lakonikusabbak voltak, vagyis kevesebb tematikus elemet tartalmaztak (lásd az 1. táblázat „együtt” sorát!), a három említett vonulattól csak a kultúra és a közösség motívumait fedezhetjük fel, az identitás megőrzését feladatnak tekintő attitűd elhomályosult. (Jelezve egyúttal, hogy ez utóbbi elsősorban a kisebbségben élők kényszerű programjaként létezik.)

Ami a „taszított” identításelemeket illeti, az anyanyelv identifikáló szerepe leginkább a negatív és közömbös hangoltságú identitás közegeiben sorvad el, de erősen taszító hatása lehet a túlfeszített érzelmi hangoltságnak is (amely a fenti összeállításban legtöbbször a „büszkeség” formájában jelentkezik). Ez utóbbi tapasztalatunk, amennyire meglepő lehet többek számára, annyira általános: minden vizsgált ország mintacsoportjában találkoztunk vele, leginkább talán a szlovákiai,¹¹ és legkevésbé a kárpátaljai magyarok között. Kárpátalja mellett az erdélyi adatok is azt mutatják, hogy az anyanyelv tematikus taszító hatása az átlagosnál kisebb, vagyis az anyanyelv identifikáló szerepe jobban megfér más tematikus elemek említésével, még valamennyire az érzelmi megnyilvánulásokkal is. De mégis: az az általános benyomás, hogy az anyanyelv az identitástudat olyan struktúrájában érzi igazán jól magát, ahol nem a (túlfűtött) érzelmeken, hanem a kulturális értékeken és az identitást megőrző szándékon van a hangsúly, tehát az identitás tudatosabb átélésén. Ebből a szempontból árulkodó jel lehet a magyar mivolt „természetes adottságként” (4. sz.), afféle meglehetősen reflektálatlan esetlegességgként („ebbe születtem bele”) való értelmezése is. Ez a vélekedés kevésbé tudatos volta miatt kerülhetett be két helyen is (Felvidéken és Vajdaságban) az anyanyelvet „taszító” identításelemek közé.

Ezekkel az ezredfordulóról keltezett eredményeinkkel teljes mértékben egyező tapasztalatokat szereztünk a kilencvenes évek első felében végzett felméréseinkben is (Gereben 1999: 83), de sajnos újabb, hasonló módszerrel nyert vizsgálati eredményekkel nincs módunk összevetni őket. Más módszerek esetében – ahogy látni fogjuk – van összehasonlítási lehetőség.

„PRIMUS INTER PARES”

Felméréseink során – kontroll funkcióban – egy zárt kérdést is feltettünk a magyarsághoz tartozást befolyásoló néhány tényező fontosságát illetően. Kérdőívünk 17 tényezőt sorolt fel alfabetikus sorrendben az „anyanyelvvél” és az „állampolgársággal” kezdődően, a „vallásossággal” és a „vérségi kötelékkel” záródóan (ld. 2. táblázat).

¹¹ Felvidéken még az idealizált, csupa pozitív tulajdonságból álló magyarságkép (16. sz.), valamint a magyarsághoz való olyanfajta elfogult ragaszkodás (19. sz.), mint pl. a „nem tudnék más néphez tartozni” vélemény sem hajlamos arra, hogy az anyanyelvvél közös említést kapjon.

2. táblázat. „Véleménye szerint a következő tényezők mennyire fontosak a magyarsághoz tartozás szempontjából?” 1–5 pontszámok* átlaga az ország felnőtt magyar népességének körében, 1998–2000)**

(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor-szám	Identitástényezők (A-V)	Magyarország (2000)	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	Anyanyelv	4,84	4,70	4,71	4,98	4,80
2.	Állampolgárság	4,41	2,23	2,06	2,76	2,46
3.	Barátok	3,98	3,00	3,48	3,48	3,20
4.	Családi neveltetés	4,44	4,25	4,47	4,49	4,14
5.	Erkölcsei értékek	4,41	3,54	4,04	4,14	3,73
6.	Érzelmi hangoltság	3,94	3,06	3,83	3,56	3,33
7.	Hagyományok és szokások	4,43	4,15	4,59	4,65	4,45
8.	Iskolai tanulmányok	4,07	3,79	4,00	4,25	3,73
9.	Kultúra, irodalom, művészet	4,46	4,37	4,29	4,61	4,32
10.	Magyarnak tartja magát	4,80	4,62	4,78	4,77	4,69
11.	Magyar nyelvű egyház	3,72	3,99	4,40	***	4,32
12.	Magyar történelem ismerete	4,58	4,33	4,45	4,51	4,14
13.	Sorsközösség	3,97	3,69	4,17	4,25	3,48
14.	Származás (születés)	4,42	3,86	4,50	4,35	3,76
15.	Szülőföld	4,66	3,88	4,03	4,28	3,53
16.	Vallásosság	3,29	2,72	3,49	4,43 ***	3,16
17.	Vérségi kötelék	4,18	3,29	4,05	4,07	3,60

* 1 = nem fontos, 5 = nagyon fontos.

** Egy-egy vizsgálati régió 5 legfontosabbnak tekintett tényezőjének átlagpontszámát félkövéren szedtük.

*** Erdélyben a 11. sz. tényező külön nem szerepelt, a 16. számú viszont így szólt: „vallásosság, magyar nyelvű egyház”.

Ezzel a meglehetősen konkrét módszerrel lényegében minden vizsgált országban (Magyarországon is) az anyanyelv kapta az 1-től 5-ig terjedő skálán a legmagasabb (Kárpátalján az egyik legmagasabb) pontszámot. Tehát zárt kérdésünk alapján a magyarsághoz tartozás legfontosabb „kellékének” – *Kárpát-medencei konszenzus alapján – a magyar nyelvet tekinthetjük, valamint az általában a második helyen szereplő „magyarnak tartja magát” kritériumot.* (Ez utóbbi rokon a korábban ismertett spontán identifikációs tipológia „vállalás” kategóriájával.) A fontossági sorrendben ezek után a különböző kulturális természetű tényezők (hagyományok, történelem, művészetek stb.) és a „családi neveltetés” következtek.

A táblázat tanulságainak további elemzéstől itt is el kell tekintenem¹², de fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezúttal van lehetőségünk későbbi adattal való összehasonlításra. Első helyen az MTA 2007-es Kárpát-paneljét említeném, amely ugyancsak a főtebb emlegetett öt ország felnőtt lakossága körében vizs-

¹² Ezt másutt már megcselekedtem: Gereben 2005a: 58–60.

gálódott, és bár a miénktől valamelyest eltérő kérdésekkel operált, az világosan kiderült: „hogyan valaki magyarnak számítson”, abban 2007-ben is az anyanyelv volt a legfontosabb szempont, valamint az, hogy „magyarnak tartsa magát” (Veres 2008: 41). Egy másik kérdésre pedig („Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását?”) meggyőző fölényrel az „anyanyelve, kultúrája” választípus végzett az első helyen, s ezt – határon túl mindenütt – a „saját döntése”, majd (utolsóként) az „állampolgárság”¹³ követte (Veres, 2008: 45.).

Ezeket a kérdéseket – ugyanezen országokban – a 15–29 éves fiatalokból álló reprezentatív mintacsoportoknak is feltették az ún. „Mozaik 2001” projekt során, és minden régióban ugyancsak az anyanyelv (ismerete, használata), valamint a magyar identitás önbesoroló vállalása bizonyult a magyarsághoz tartozás két legfontosabb kritériumának (Szabó et al. 2002). Bár ez a felmérésorozat is meglehetősen régen készült, de a fiatal minták révén mégis a jövő összetársadalmi identitásképletébe enged betekintést. A Mozaik 2001 kárpát-aljai vizsgálatának leágazásaként egy érdekes összehasonlításra is sor került, amely a többségi ukrán és a kisebbségi magyar fiatalok nemzettudatának alkotóelemeit vetette egybe. Az ukrán fiatalok az államhoz kötődő (államnemzeti) identitás-elemeket (pl. az állampolgárságot) tartják fontosabbnak, a magyarok pedig a nyelvi-kulturális, önidentifikációs és szimbolikus (nemzeti jelképek!) elemeket, valamint az egyház(ak)hoz kötődő motívumokat (Csernicskó 2008a: 105); tehát a kultúrnemzeti identitásnak azokat a szegmenseit, amelyek között az előző fejezetben asszociációs együtthatónk is erős korrelációt mutatott ki. Egészítsük ki a képet egy 2010 elején készült délvidéki, 15–30 éves fiatalokat megcélzó online felmérés adataival. A 405 fős minta ugyan nem volt reprezentatív, de az eredmények alkalmasak arra, hogy a vajdasági fiatalok identitásának főbb orientációs irányait kijelöljék. (A magyarsághoz tartozás kritériumait firtató kérdések közül azt alkalmazták, amelyik egy, a „leginkább meghatározó” elem kiválasztását kérte.) A megkérdezett délvidéki fiatalok túlnyomó többsége (kétharmada) gondolta úgy, hogy (a Kárpát-panel már említett tanulságaihoz hasonlóan) az „anyanyelv és kultúra” a döntő kritérium (Döme 2010: 26–27).¹⁴

A bizonyító erejű példákat még sokasíthatnánk, de úgy vélem, ennyi is elég annak megnyugtató kijelentéséhez, hogy a határon túli magyarság, és ezen

¹³ Az állampolgárság, mint magyar identitást generáló tényező, az ezredfordulós felmérésekben is a legutolsó helyen szerepelt (ld. 2. táblázat). De akkor még teljesen más jelentése volt: szó sem volt még (2007-ben pedig: már) magyar állampolgárságról, lényegében az utódállami állampolgárságra gondolhattak a válaszadók.

¹⁴ 2018-as megjegyzés: 2015-ben az ifjabb (15–29 éves) korosztályok vizsgálatára került sor, a Kárpát-medence négy nagyobb határon túli magyar közösségében (ún. „GeneZYs 2015” projekt). A kutatók, a korábbi évekhez hasonlóan, ebben a fiatal társadalmi közegekben is az anyanyelvet és a magyarként való önazonosítást találták a legfőbb identifikációs tényezőnek.

belül a fiatalok nemzeti önmeghatározásában – az összetartozás tudata és a kultúra számos alkotóeleme (irodalom, mentalitás, vallás stb.) mellett – az anyanyelv játssza a *primus inter pares*, vagyis „az első az egyenlők között” szerepét. Tehát a Kárpát-medencében (ellentétben a nyugati, főleg tengerentúli magyarság jelentős részével) még érvényes a reformkori mondás: valóban *nyelvében él a nemzet!*

ZÁRSZÓ

Ez a dolgozat a magyar nyelv és a magyar identitás általános kapcsolatrendszerének legfontosabb szociológiai argumentumait igyekezett összefoglalni. De végül fel kell tenni még a kérdést, ha tüzetes megválaszolására most nincs is lehetőség: *milyen az a nyelv*, amelyben és amellyel a nemzet jelenleg él, és élete napjainkban *milyen történelmi-társadalmi közegben zajlik?* A „nyelvében él a nemzet” tétel ugyan érvényesül, de nyilvánvalóan nem azzal a reformkori lendülettel, amellyel akkor a nemzet diadalmasan visszafoglalta, az élet minden fontosabb területén alkalmazhatóvá tette nyelvét, és egyúttal a nemzettudat szimbolikus elemévé avatta.

Ami a jelenlegi társadalmi közeget illeti, meglehetősen ismertek a kedvezőtlen folyamatok: a magyarság mindenütt fogy és elöregedőben van; azokban az országokban, ahol kisebbségként él, iskolázottságának mértéke, városlakó népességének aránya, felfelé irányuló mobilitási lehetősége általában elmarad a többségi népeké mögött; nő a vegyes házasságok aránya, a szórványosodás és az asszimiláció mértéke.¹⁵

Ami konkrétan a kisebbségben használt magyar nyelv helyzetét illeti, a nyelvész szerzők kiemelik – a fenti társadalmi folyamatokkal szoros összefüggésben – az anyanyelv növekvő veszélyeztetettségét és csökkenő presztízsét¹⁶, a többségi nyelvekhez képest alárendelt jogi státusát (Cserniczkó 2008b: 168–169), és ebből eredően az „aszimmetrikus felcserélő kétnyelvűségbe” (Péntek 2008: 143) való belekényszerülését; főleg a szórványokban és a vegyes házasságokban, de már az (erdélyi) vallás-felekezeti életben is (Péntek 2008: 142) érzékelhető visszaszorulását; valamint a szaknyelvhasználatban (de nem csak ott) fellépő „nyelvi hiányt” illetve „regisztervesztést”¹⁷. Mindehhez számítsuk hozzá a Kárpát-medence magyar nyelvváltozatainak (a szakirodalom által széleskörűen emlegetett és argumentált) szétfejlődési, illetve különfejlődési

¹⁵ E témakörök gazdag irodalmából néhány: Gyurgyík–Sebők szerk. 2003., Kocsis 2003., Péntek 2008: 141.

¹⁶ Szilágyi 2008: 114, Kiss 2010: 19.

¹⁷ Szilágyi 2008: 114, Lanstyák 2008: 131, Péntek 2008: 147.

folyamatát. (Ezzel kapcsolatban azonban felmerül a kérdés: „fejlődés” helyett – annak többértelműsége miatt – nem lenne-e helyesebb *széttartó változásról* beszélni?) Kiegészítésképpen hozzá kell tennünk saját felmérési tapasztalatunkat: a határon túli magyar társadalmak mintegy 40–50 %-ára¹⁸ kiterjedő anyanyelvdomináns kétnyelvűség eseteivel leginkább a modernizáció által kevésbé érintett (falusi és kisvárosi, az átlagosnál idősebb és kevésbé iskolázott) rétegekben találoztunk; míg a nagyobb városokban lakó, fiatalabb és iskolázottabb magyarok főleg a többségi nyelvnek jelentős (esetleg domináns) szerepet biztosító nyelvi közegben élnek.¹⁹ És ez a tény is károsan befolyásolhatja az anyanyelv presztízsét.

Mindezek alapján arra következtetésre kell jutnunk, hogy az anyanyelv fentiekben megtapasztalt erős identifikáló szerepe manapság elsősorban védekező, konkrétan identitásvédő szerepkört tölt be, és ennek megfelelő bánásmódot: széleskörű támogatói összefogást igényel.

Fontosnak érzem még azt a kárpátaljai kutatások beszámolóit átszövő (főleg interjúk vizsgálatokból leszűrt) gondolatot, amely nemcsak általában a nemzeti és nyelvi azonosságtudat kapcsolatát, hanem külön-külön e kapcsolatrendszer lokális, regionális és nemzeti szintjét hangsúlyozza (Cserniczkó 2008a, 2008b). Jól tudjuk, hogy ahogy az identitásban helyet kapó vonatkozási csoportoknak is vannak bővülő körei, a nyelvhasználatnak is vannak helyi, táji és „összmagyar”, standard²⁰ változatai. Láthattuk, hogy az anyanyelv a maga vonzánhálójában milyen erős integratív szerepet töltött be az azonosságtudat családhoz, szülőföldhöz, nemzeti kultúrához kötődő rétegei között. Ennek az integratív hatásnak az érvényesülése várható el az egyes nyelvváltozatok hétköznapi és iskolai együttélése során is. A családtól, szomszédságtól, „tájhazától” kapott lokális nyelvváltozatot és identitást a magyar tanyelvű iskolának – a lokalitás értékeit tisztelve, additív módon – a standard nyelvváltozat és a nemzeti identitás ismeret- és élményanyagával kell kiegészítenie. (Ennek persze az az alapfeltétele, hogy a magyar nemzetiségű szülők magyar iskolába járassák gyermekeiket!) Ha mindez sikerül, akkor javulnak a fennmaradás esélyei. Egyrészt azért, mert a többségi államoknak egyre inkább be kell látniuk, hogy nem egyszerűen *kisebbségekkel*, hanem *nemzetrészekkel* van dolguk; másrészt pedig azért, hogy a nemzetrészek egymással is termékenyebben és hatékonyabban tudnak kommunikálni.

¹⁸ A Vajdaságban csak 25–30%-ára.

¹⁹ Gereben 2005a: 72–80., Gereben 2005b.

²⁰ A felesleges vitákat elkerülendő megjegyzem, hogy ezen nem egy „purista” magyarországi változatot értek, hanem valami olyat, amit Lanstyák István „a maga sokféleségében is egységes” magyar nyelvnek nevez (Lanstyák 2008: 135).

Végül úgy gondolom, hogy „nyelvművelők” és „nyelvalakítók” egyaránt egyetérthetnek a következő, Lanstyák István által megfogalmazott programmal: „A határtalanító és nyelvalakító törekvések eredményeképpen pedig egy olyan magyar nyelvet szeretnénk látni, *amely a maga sokféleségében is egységes* (kiemelés tőlem: G.F.), amelyben lehet pompázni, a hétköznapiakban mégis kényelmes, testre szabott, amelyben mindenki otthon tud lenni, bárhol is él a Kárpát-medencében, sőt azon túl, a távoli szórványban; amely egyszerre haza a magasban és haza – testközelenben” (Lanstyák 2008: 135).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csernicskó István 2008a. A nyelv szerepe a kárpátaljai magyarság azonosságtudatában. In: Császár Melinda – Rosta Gergely szerk.: *Ami rejtve van s ami látható*. Budapest–Piliscsaba. Loisir Könyvkiadó. 101–114.
- Csernicskó István 2008b. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 153–170.
- Csernicskó István – Szabómihály Gizella 2010. Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond szerk.: *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 167–198.
- Döme Zsolt 2010. Politikai orientációs mintázatok a nemzeti identitás tükrében. In: *Aracs* 2010/4: 17–46.
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Gereben Ferenc 2005a. *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Gereben Ferenc 2005b. A határon túli magyarság (anya)nyelvhasználati szokásai. In: *Nyelv és oktatás a 21. század elején. Nemzetközi konferencia előadásainak gyűjteménye*. Ungvár, PoliPrint, 40–52.
- Gyurgyik László – Sebők László szerk., 2003. *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Kiss Jenő 2010. Gondolatok a magyar nyelv helyzetéről. In: *Hitel*, 2: 9–20.
- Kocsis Károly 2003. A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1989–2002) In: *Kisebbségkutatás*, 4: 706–725.
- Lanstyák István 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 118–135.
- Nyelvében él a nemzet („Munkatársunktól”). In: *Bécsi Napló*, 2010. január–február, 1: 5.
- Papp Z. Attila et al. 2017. Külhoni magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Összefoglaló adatok. In: Papp Z. Attila szerk.: *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. (A GeneZYs 2015 kutatás eredményei)* Budapest, 197–237.

- Pataki Ferenc 1997. Nemzetkarakterológia? In: *Magyar Tudomány* 1997/2: 169–179.
- Péntek János 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 136–152.
- Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István szerk., 2002. *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 105–117.
- Veres Valér 2008. A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: Fedinec Csilla szerk.: *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 35–60.

Identitás és olvasáskultúra¹

Az eddigiekben lényegében két fogalmat jártunk körül: a kulturális magatartás képviselőjében az *olvasáskultúrát*, és az azonosságtudatnak azt a rétegét, amelyet *nemzeti identitásnak* hívunk. Mindkettő összetett fogalom, hogy empirikus megméréstetésüket lehetővé tegyünk, operacionalizálnunk kellett őket: számtalan összetevőjükből kiválasztottunk néhány indikátort, amelyek természetesen korántsem merítik ki a két diszciplína teljes tartalmát, de a korábbi tapasztalatok alapján hiteles és lényegi jelzéseket adnak a két fogalom társadalmi állapotáról.

Már az eddigiek alapján is biztonsággal állíthattuk, hogy a kulturális örökség alkotóelemei (anyanyelv, hagyományok, művészetek, történelmi múlt stb.) a Kárpát-medencei magyar nemzeti azonosságtudat egyik legfontosabb tartópillérét jelentik, s ez különösen az anyanyelvről, az anyanyelvi kultúráról állítható. Az a tény, hogy felméréseinkben a médiumok közül lényegében az olvasáskultúra lett a kulturális magatartás egyedüli képviselője, ezt az olvasás kitüntetett és szimbolikus szerepe mellett praktikus szempont is indokolja: az olvasáskutatás módszertanát hosszú gyakorlat alakította ki, amely sok tapasztalatot halmozott fel.

Most, amikor az olvasáskultúra és a nemzeti közösséghez kapcsolódó identitástudat közvetlen egybevetésére kerül sor, mindkét fogalom indikátorai közül ki kell emelnünk azokat, amelyeket a legfontosabbnak (és egyúttal jól mérhetőnek) tartunk. Az olvasáskultúra (mennyiségi és minőségi oldalának) képviselőjében a *könyvolvasás gyakoriságát*, illetve a kedvelt olvasmányokra és szerzőkre alapozó *olvasói ízléskategóriákat*² jelöltük ki erre a célra; a nemzeti

¹ Az itt közölt írás rövid részlete a következő tanulmánynak: „Nemzeti identitás és olvasáskultúra határon innen és túl. Identitástípusok kulturális vonzatai”. (Az *újraközlés* során apróbb rövidítésekkel és kiegészítésekkel éltem.) A hosszabb dolgozat a következő tanulmánykötetben jelent meg: *Média és identitás 2.* (Szerk. Apró István) Budapest. Média-tudományi Intézet. 2016. 89–143.

² Az egyes ízléskategóriákról az „Olvasáskultúránk az ezredfordulón” c. fejezetben már volt szó. Az egyes típusokba a különösen kedvelt olvasmányaik, szerzőik stb. domináns jegyei alapján soroltuk be az olvasókat. Az egyes kategóriáknak a domináns irodalmi minőségre utaló neveket adtuk: „modern”, „klasszikus realista”, „romantikus”, „bestseller I.” (a nagy sikerű könyvek értékes irodalommal való együttkedvelése), „bestseller II.” (a nagy sikerű köny-

azonosság tudatot pedig a válaszadók önjellemzése alapján felállított *identitás-kategóriák* (az előző alfejezet 1. sz. táblázatában szereplő identitás-elemek ösz-szevont változatai) képviselik. Ugyanezen mutatókat a kilencvenes évek első felében végzett vizsgálatok adatai alapján már egyszer egybevetettük³, és többé-kevésbé egyértelmű tendenciákat tapasztaltunk. Szélesebb körben és megbízhatóbb körülmények között, nagyobb létszámú reprezentatív mintáktól nyert adatok, valamint „letisztított” kategóriák alapján – a korábbi eredmények kontrolljaként – *ezredfordulós* felméréseinkben is megismételtük a műveletet. (Kivéve a *nemzeti önképpel* kapcsolatos régebbi vizsgálatunkat, mert az e témára vonatkozó kérdések ezredfordulós vizsgálatainkban megváltoztak, s így a régebbi és az újabb eredmények nem lennének összevethetőek.)

Alábbi táblázatunk arra a szisztémára épül, hogy – több tucat keresztábra tanulságát összegezve – országonként találkoztatja az egymással tendenciaszerűen „kötelékben repülő” (együtt előforduló) olvasói és identitástípusokat. Ez a találkoztatás konkrétan azt jelenti, hogy az adott olvasói teljesítményszintek kategóriáiban az adott identitástípus képviselői érték el a legmagasabb (vagy jelentősen átlag feletti) arányszámokat. (A legnívósabbnak mondható olvasásgyakorisági és ízlés-kategóriákat – szemléltető kiemelés céljából – a táblázatban félkövéren szedtük és aláhúztuk.)

A táblázat alsó és felső sávja meglehetősen jól kivethető üzenetekkel szolgál. Akik számára a nemzeti közösséggel való kapcsolatteremtés csak *töredékesen* vagy *sehogy* nem sikerült, illetve akik ezt nem is ambicionálják, vagy ha igen, számukra ez pusztán *negatív élményt* jelent (lásd az első két identitáskategóriát!), azok nagy eséllyel az olvasáskultúrának is a deficitesebb fokozataiba kerültek: nem vagy nagyon keveset olvasnak, s ha igen, csupán kommerciális és praktikus igény szinten teszik ezt. A (táblázatban a legalsó) *cselekvően vállalt, feladatorientált* identitáskategóriába tartozó kérdezettek viszont mindegyik vizsgált régióban általában sokat (vagy a kevesénnél többet) olvasnak, és többnyire a régebbi és az új értékes irodalom, illetve a színvonalasabb szórakoztató irodalom (esetenként a *non-fiction*) elkötelezettjei – akárcsak egy évtizeddel korábban.

vek önmagukban, vagy más szórakoztató irodalommal együtt), „lektúr” (kommerciális szórakoztató irodalom), „ismeretközli” (kizárólagos *non fiction* orientáció).

³ Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest. MTA–Osiris. 1999. 213–218.

Az egyes nemzeti identitástípusok által preferált könyvolvasási szokások (olvasásgyakoriság, ízléskategóriák)⁴ öt ország felnőtt magyar népességében (18 éven felüli reprezentatív felnőtt minták adatai alapján)

Identitás-kategóriák	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
Válaszhiány, meghatározhatatlan	nem (időnként) olvasók; „lektűr”	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem olvasók; „ismeretközlő”, („bestseller+ lektűr”)	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem vagy időnként olvasók; „bestseller+ lektűr”
Negatív és közömbös	nem olvasók; („ismeretközlő”, „bestseller+ lektűr”)	nem (és ritkán) olvasók; „lektűr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller+ lektűr”	(nem vagy nagyon ritkán olvasók); „bestseller+ lektűr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller+ lektűr”
Természetes adottság	nem (nagyon ritkán) olvasók; „ismeretközlő”, „lektűr” („romantikus”)	nagyon ritkán (és nem) olvasók; „ismeretközlő” („romantikus” „lektűr”)	„bestseller + lektűr”; („ismeretközlő”)	nem olvasók; „bestseller, +lektűr”	nem és nagyon ritkán olvasók; („bestseller+ lektűr”, („romantikus”)
Tartozni valahová	(rendszeres olvasók) „modern”	(olvasók); „lektűr”, „ismeretközlő” („romantikus”)	(rendszeres olvasók); („modern+ klasszikus”)	(időnként és rendszeresen olvasók)	(rendszeres olvasók); („ismeretközlő”)
Közös anyanyelv, kultúra	rendszeres (időnként) olvasók; „modern”	rendszeres olvasók; „romantikus” („modern+ klasszikus”)	(időnként és rendszeresen olvasók); „modern+ klasszikus” („ismeretközlő”)	időnként és rendszeresen olvasók; „modern+ klasszikus”	időnként (és rendszeresen) olvasók; „modern+ klasszikus”, „bestseller I.”
Pozitív érzelmek	rendszeres olvasók; „bestseller”, „romantikus”	időnként olvasók; „romantikus”, „bestseller I.” („lektűr”)	nem olvasók, időnként (rendszeresen) olvasók; „romantikus”, („bestseller”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller I.”, „romantikus”, („bestseller+ lektűr”)	nagyon ritkán és rendszeresen olvasók; „ismeretközlő”, „romantikus”
Vállalás, feladat	(rendszeres olvasók); „modern”, („romantikus”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller II.”, „modern+ klasszikus”, („bestseller I.”)	(rendszeres) olvasók; „modern+ klasszikus”, („bestseller I.”, „ismeretközlő”)	(időnként és rendszeresen) olvasók; „modern+ klasszikus”	olvasók; „romantikus”, „modern+ klasszikus”, („bestseller I.”)

⁴ A táblázat egyes celláiban látható olvasási teljesítményszintekbe az adott identitáskategória képviselői az átlagosnál nagyobb eséllyel – általában a legmagasabb arányban – sorolódtak be. (Zárójelbe tettük a mérsékeltben, de ugyancsak preferált, illetve a tartalomelemzéses módszerrel megállapított identitáselemek által vonzott olvasási szinteket.)

A pozitív érzelmekre támaszkodó, emocionális beállítódású identitáskategóriához – ugyancsak több ország magyarságára kiterjedő érvénnyel – a rendszeres olvasók mellett már inkább a kevésbé gyakran olvasók vonzódnak, és azok, akiknek ízlésvilágához a romantikus, és a hatásosságra és a „nagy” irodalom látszatára törekvő, ún. bestseller irodalom állt közel. Úgy tűnik, hogy a kifejezetten érzelem-centrikus identitástípus kilencvenes években tapasztalt visszaszorulása egyúttal ízlésbeli holdudvarának megváltozását is eredményezte, ugyanis a kilencvenes évek elejének első felében ez az identitásbeállítódás még sokkal jobban vonzódott a klasszikus irodalmi értékekhez. (Talán a rendszerváltozás utáni eufórikus állapot lassú visszaszorulásáról, és az akkor még érhetően magasabb emocionalitás csendesüléséről és egyben devalválódásáról, valamint az „identitásenergiák” más csatornába való átcsoportosításáról van szó.) Ilyen átcsoportosulási lehetőséget jelentett a *kulturális elemekkel* (anya nyelv, művészetek, hagyomány, történelmi emlékek stb.) átszótt identifikációs típus, amely a korábbi vizsgálatok során még nem volt önálló kategória: létét az újabb felmérések által tapasztalt megnőtt említésszáma kényszerítette ki. Az ennek a holdudvarában megjelenő olvasási teljesítmények – meglehetősen logikus módon – egyenletesen magas színvonalúnak mutatkoztak. Valamelyest hasonló a helyzet a „*tartozni valahová*” (közösséghez, nemzethez, szülőföldhöz stb.) típus esetében is, amelynek kulturális profilja a jelek szerint letisztulóban van: a kilencvenes évek elején a hozzá kapcsolódó olvasói viselkedésformák (főleg az ízlésformációk) még nagyon vegyes képet mutattak, az ezredfordulóra viszont vonzásköre (talán csak a szlovákiai magyarságot kivéve) kulturális értelemben a jobb esélyek irányban mozdult el. Külön említést érdemel az e kategóriában szereplő, és a tartalomelemzési módszerrel elkülönített *nemzet*-fogalom, amely tendenciaszerűen (ismét a Felvidéket leszámítva) a kifejezetten színvonalas kulturális környezetben találta meg adekvát közegét. Ugyanez már korántsem mondható el a „*természetes adottságként*” definiált – meglehetősen reflektálatlan – önazonosság-típusról (amely szerint az identitás egyszerűen „beleszületés” dolga), amely egy évtizeddel korábban még ugyancsak nagyon vegyes (és hiányos) kulturális töltéssel rendelkezett, és amely az ezredfordulóra rosszabbik esélyét realizálta: beágyazódott a kevésbé színvonalas olvasói teljesítmények közé.

A kép kiegészítése céljából itt kell felidézni korábbi (kilencvenes évekbeli) vizsgálati szakaszunk tapasztalatát a *nemzeti önkép* és az olvasáskultúra kapcsolatáról. A mostaniakhoz módszertanilag hasonló egybevetés eredményeképpen az derült ki, hogy a *legjobb olvasói teljesítmények* tendenciaszerűen azt a fajta magyarságképet jellemezték, amely saját nemzeti közösségét képes volt differenciáltan, *pozitív és negatív vonások egységében szemlélni*. A kizárólag pozitív tulajdonságokból összeálló nemzetkép inkább az olvasáskultúra alacsony-köze-

pes szintjeivel mutatott összefüggést; akik pedig a magyarság jellemzésére kizárólag negatív jelzőket használtak fel, olvasáskultúrájukat illetően felemás képet mutattak: ennek az erősen önkritikus csoportnak volt egy intellektuálisabb, és egy (kulturális vonatkozásban) kommerciálisabb változata. Az olvasáskultúra magasabb szintjein tehát az olyanfajta nemzeti önkép körvonalai bontakoznak ki, amely kerüli a végletes árnyalatokat, és az identitás-fedezettel rendelkező önérték-tudatot az önkritikára való képességgel ötvözi.

A nemzettudat különböző típusainak és az olvasáskultúra teljesítményszintjeinek ismételt egybevetése korábbi megfigyeléseink megerősítését hozta. Az olvasáskultúra kitüntetett értékteremtő és értékkijelző szerepe többek között az egyéni és a társadalmi identitástudattal való szoros kapcsolatában is megnyilvánul: a mennyiségileg és minőségileg is hiányos olvasáskultúra – általában és tipikus módon – deficités (töredékes, hátrított) azonosságtudattal jár együtt, míg az egyik diszciplína (esztétikai, kulturális, morális) *értéktelítettsége* vonzza a másik hasonló állapotát. A kulturálisan értékesnek mondható olvasási teljesítmények tendenciaszerűen a vállalt, a kellően tudatosított, a nemcsak érzelmileg, hanem cselekvőleg átélt, és az adott közösség kulturális örökségét megbecsülő és birtokba vevő identitást emelik föl a maguk szintjére. De azt nem állítjuk, hogy az olvasási nivó és egyes identitás-típusok között a *kauzalitás* viszonya állna fenn, csak bizonyos szintek *együttjárását* tudtuk megállapítani. Mindazonáltal elképzelhető, hogy a szocializációs folyamat során a magasabb olvasási teljesítmények hozzájárulnak a tudatosabb identitás kialakulásához, de elképzelhető az is, hogy – főleg az idősebb kori, már kialakult – egyéni és társadalmi azonosságtudat is szabályozhatja, hogy a befogadóhoz milyen olvasnivaló jusson el, és hogy milyen mélységben. Azt tudjuk, hogy az olvasás minősége kapcsolatot tart fenn a személyiségbe beépült értékekkel, minden bizonnyal az identitástudat milyenségét is ez utóbbiak egyikének tekinthetjük.

Befejezésül csak sajnálni tudjuk, hogy hiányoznak az identitásra és az olvasásra *együttesen* kiterjedő új vizsgálatok, és így – bár tudjuk, hogy az időközben mindkét diszciplínán belül jelentős változások történtek – e megváltozott minőségeket sajnos nem volt módunkban újból, immár harmadszor is összemérni.

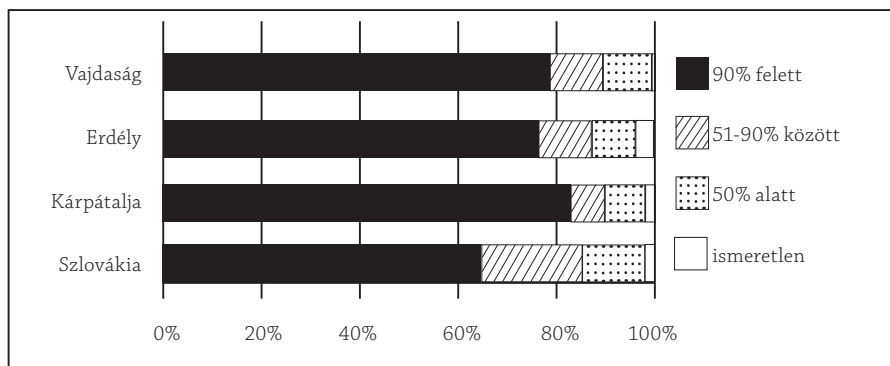
Az „Olvasáskultúránk az ezredfordulón” című fejezetben röviden kitértünk a határon túli magyarság körében végzett kérdőíves felmérések tapasztalataira is. Láthattuk, hogy az ezredfordulón a határon túli magyarok több könyvet olvastak, mint a magyarországiak, és olvasmányaik között magasabb volt a XIX. és XX. századi klasszikusok, illetve a magyar szerzők aránya, mint az anyaországban. Az alábbi tanulmányrészlet ezt fogja kiegészíteni az olvasói nyelvhasználat kérdésével és a legolvasottabb szerzők határon túli listáival, majd képet kapunk az ezredforduló óta lezajlott változásokról.

Változások a határon túli magyar olvasáskultúrában¹

Szó volt már róla, hogy a 18 éven felüli magyar népességet reprezentáló felmérési adataink alapján az ezredforduló éveiben Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65–70%-át találtuk könyvolvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60–60%-át – tehát a határon túli magyarok mindenütt többen olvastak, mint Magyarországon (49%).

Vizsgáljuk meg, *milyen nyelven* olvasták ezeket a könyveket a különböző régiókban.

A legutóbbi év olvasmányai között a magyar nyelvű könyvek aránya – négy ország felnőtt magyar könyvolvasóinak százalékában

¹ A székelyföldi Énlakán 2017 októberében tartott előadás („Az olvasás és az irodalom identitás-formáló szerepe az erdélyi magyarság körében. Művelődésszociológiai felmérések adatai alapján”) részlete. Az előadás szerkesztett változatát tartalmazó konferenciakötet megjelenés alatt.

A határon túli olvasmányok túlnyomó többsége magyar nyelvű volt, de az egyes területek között nem kis különbségek mutatkoztak. A felvidéki magyarok körében kétharmados volt azoknak az olvasóknak az aránya, akik túlnyomó többségben (éves olvasmányaik 91–100 százalékában) magyar nyelvű könyvet olvastak az elmúlt évben, míg a többi határon túli közösségben ezek aránya jóval magasabb volt: 80% körül mozgott. Vagyis a felvidéki magyarok olvassák a legtöbb *nem magyar* (főleg szlovák) nyelvű könyvet. (Kiegészítőleg megjegyezzük, hogy egy ugyancsak ezredfordulás, a 2000-ben készült, a 18 éven felüli *kolozsvári magyarságot* reprezentáló kérdőíves felmérés az éves olvasmányok 85%-át találta magyar nyelvűnek, 13%-át románnak, és 2%-nyi olvasmány pedig egyéb nyelvű volt.)²

Az olvasmányok nyelvi összetétele a diplomások és a szórványhelyzetben élők körében volt hajlamos leginkább eltolódní a többségi nyelv felé. (A szórvány esetében visszatérő tapasztalatunk volt, hogy az ott élők *többet olvasnak* a tömb-magyar vidékek olvasóinál, de ennek a nagyobb olvasmány mennyiségnek kisebb hányada magyar nyelvű, mint a tömb-magyar olvasóknál.) Megvizsgáltuk azt is, hogy az olvasás gyakoriságának van-e kapcsolata az olvasmányok nyelvének megválasztásával, és azt tapasztaltuk, hogy a határon túli magyar olvasáskultúra mennyiségi jellemzőire az *anyanyelv-domináns, de a más nyelvek által közvetített értékekre is nyitott beállítódás* hat leginkább serkentően.

Az olvasmányok nyelvét a nyelvhasználat egyéb színtereivel összevetve azt tapasztaljuk, hogy a nyelvválasztási szokások – meglehetősen logikusan – erősen kapcsolódnak egymáshoz: az olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is (végig) magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelv-domináns kétnyelvűségben élnek. A „vegyes” tannyelv többnyire a magyar olvasmányok szerényebb (51–90%-os) többségét indukálja, a (végig) többségi nép nyelvén elvégzett iskola pedig a nem magyar olvasmányok dominanciáját mozdítja elő.

Az alábbi táblázattal a határon túli magyarok ezredfordulás *olvasói érdeklődéséről* adunk képet a legolvasottabb írók régiók szerinti listáival. Látható, hogy akkor a határon túl mindenütt még *Jókai Mór* volt a legolvasottabb, és a másik két „dobogós helyen” – régiók szerint váltakozva – *Wass Albert*, *Mikszáth*, *Rejtő Jenő* és amerikai bestseller-írók osztoztak. Erdély írólistája volt a „legpatinásabb”: a magyarországi klasszikusok mellett az erdélyieket (*Tamási Áront*, *Sütő Andrást*) is tartalmazta. Az olvasói érdeklődés és ízlés minden összevethető mutatójából az derült ki, hogy a határon kívüli régiók (elsősorban Erdély) felnőtt magyar népességének olvasáskultúrája – bár a kommercializálódás jegyei

² Miklós – Kiss 2000, 26.

ott is megmutatkoztak már – értékorientáltabb és *hagyományörzőbb* volt, mint a magyarországi könyv olvasóké.

A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői reprezentatív magyar minták felnőtt könyv olvasói körében

Sor- szám	Erdély (1998)		Kárpátalja (1999)		Felvidék (1999)		Vajdaság (2000)	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai M.	5,8	Jókai M.	4,6	Jókai M.	3,6	Jókai M.	6,8
2.	Wass A.	2,9	Rejtő J.	3,5	Steel, D.	3,1	Rejtő J.	3,4
3.	Mikszáth K.	1,8	Mik- száth K.	2,3	Cook, R.	2,2	Steel, D.	3,1
4.	Móricz Zs.	1,8	Szilvási L.	2,0	Rejtő J.	1,4	Gárdonyi G.	2,3
5.	Gárdonyi G.	1,7	Dumas, A.	1,7	Dallos S.	1,2	Móricz Zs.	2,3
6.	Rejtő J.	1,4	Mit- chell, M.	1,2	Mit- chell, M.	1,2	King, S.	2,0
7.	Petőfi S.	1,2	Neme- re I.	1,2	Móricz Zs.	1,2	Zilahy L.	2,0
8.	Steel, D.	1,1	Gárdo- nyi G.	1,2	Christie, A.	1,0	Kosztolá- nyi D.	1,7
9.	Sütő A.	1,1	Móricz Zs.	1,2	Berkesi A.	0,9	Mikszáth K.	1,7
10.	Tamási Á.	0,9	Berkesi A.	0,9	Heller, J.	0,9	Cook, R.	1,4

Az olvasási tevékenység természetesen nem légüres térben zajlik, hanem egyre globalizáltabb és bulvárosodó világban, ahol idő- és energiaráfordításainkért, véleményünkért, gazdasági, kulturális, politikai stb. döntéseinkért, és főleg a pénztárcánkért komoly versengés folyik. Ez a társadalmi közeg egyre inkább a Magyarország határain kívül élő magyarok körében is érezteti hatását, és egyre nagyobb kihívást jelent kisebbségi identitásuk megélése, megőrzése és továbbadása számára. Most nézzünk meg néhány adatot és tendenciát a külhoni olvasáskultúra *ezredforduló utáni változásairól*.

Elsőnek azt kell megemlítenünk, hogy Erdélyre vonatkozóan van felnőtt (18 éven felüli) magyar népességet *reprezentáló felmérési* adatunk is: eszerint a *könyv olvasók 1998-ban mért 70 százalékos aránya 2010-ben 45–50 százalékra csökkent.*³ A *Kulturális Fogyasztás 2010* projekt rákérdezett az *olvasmányok nyel-*

³ 1998-as erdélyi felmérésünk adatait összevetettük az újabb vizsgálatnak (*Kulturális Fogyasztás 2010*. Kolozsvár, projektvezető Kiss Tamás) a régebbi kritériumok szerint átszámított adatával.

vére is. Az éves olvasmányokon belül a magyar nyelv legalább 90 százalékos dominanciájáról az olvasók kétharmada számolt be, ugyanezt a kritériumot 1998-as vizsgálatunk során még 10 százalékkal többen teljesítették. A legutóbbi olvasmányok esetében is feltették a szerzők nemzetiségére vonatkozó kérdést, ez annak idején az 1998-as felmérésben is szerepelt. Akkor az erdélyi könyvolvasók 60 százalékanak legutóbbi olvasmánya származott magyar szerzőtől; 2010-ben ez az arányszám már csak 49% volt, tehát ebben az esetben is mintegy 10 százalékos az anyanyelvi veszteség.

Ez a csökkenő tendencia köszön vissza az ezredforduló kisebb-nagyobb rétegvizsgálatainak adataiból is. Ezek jórészt diákok, illetve fiatalok körében készültek, és ezáltal következtetni engednek a jövő felnőtt olvasóinak szellemi profiljára is. Emeljük ki közülük a 2009-es marosvásárhelyi, 17–18 éves középiskolás diákokat megcélzó felmérést,⁴ amely a szabadidős tevékenységeket úgy vizsgálta, hogy népszerűségük összevethető legyen Nagy Attila 2001-es magyarországi középiskolások körében végzett kérdőíves vizsgálatával.⁵ Az olvasásnál jóval kedveltebb időtöltésnek bizonyult (sok más mellett) a kirándulás, a zenehallgatás, a számítógépezés és a diszko. Érdekes, hogy a tévézés épp csak hogy népszerűbb az olvasásnál: a jelek szerint az utóbbi években Erdélyben is lezajlott a fiatalok átáramlása a televíziótól a számítógéphez. (Naponta 80%-uk szokott számítógépet használni, és csak 45%-uk tévézni!) A marosvásárhelyi középiskolások a számítógépet elsősorban „csevegésre”, de másod- és harmadsorban már internetes olvasásra, illetve tanulásra használták. A szerző fordított arányosságot érzelt a könyvolvasás és az internetezés gyakorisága között, de figyelmeztet az új idők új jeleire is: „Mivel a diákok 79,3 százaléka jelölte meg az interneten való olvasást a számítógép használat egyik módja közül, hajlamos vagyok feltételezni, hogy az olvasás egy része »átmentődött« az interneten való olvasásra”.⁶ Tegyük még hozzá, hogy a megkérdezett diákok egynegyede-egyötöde mondta, hogy *gyakran* szokott az interneten szépirodalmat, szakirodalmat, illetve újságot olvasni. Végül a szerző (a magyarországi kutatások kritériumait alkalmazva) összehasonlítja a marosvásárhelyi diákok könyvolvasási gyakoriságát a 2001-es magyarországi középiskolás adatokkal, amiből ismét kiderül, hogy a marosvásárhelyi diákok azért még 2009-ben is valamivel gyakorabban olvastak, mint az ezredforduló gimnazistái Magyarországon.⁷

⁴ Csontos 2010. (A vizsgálat helyszíne a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Elméleti Líceum és Református Kollégium 217, 11. osztályos diákja volt.)

⁵ Nagy 2003.

⁶ Csontos 2010, 32.

⁷ A marosvásárhelyi középiskolások egyharmada olvas rendszeresen (havonta átlagosan legalább egy) könyvet, a magyarországiaknak csak 23 százaléka. Az alig, illetve nem olvasók aránya közel azonos volt: 25, illetve 26% (Csontos 2009, 35.; Nagy 2003, 76.).

Meg kell említenünk, hogy kínálkozik egy másik összehasonlítás is: Nagy Attila 1991-ben Székelyudvarhelyen is végzett kérdőíves felmérést, épp a marosvásárhelyi diákokkal azonos korú (17 éves) középiskolások körében.⁸ Nagyon tanulságos a rokon közegű 1991-es és 2009-es erdélyi adatok összehasonlítása! Mivel a két felmérés lényegében azonos kérdésekkel és kategóriákkal dolgozott, jól kivehető, hogy az erdélyi magyar fiatalok könyv- és olvasáskultúrája milyen mértékben változott a rendszerváltozás utáni két évtized során. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az 1991-es székelyudvarhelyi adatokhoz képest a hagyományos olvasás gyakorisága (és presztízse) 2009-ben földcsuszamlásszerű csökkenést mutatott. Például: 1991-ben a megkérdezett diákok csaknem kilenczede rendszeres könyvolvasónak bizonyult, nem olvasó egyáltalán nem volt köztük, „nagyon ritkán” olvasó is alig akadt;⁹ ezzel szemben 2009-ben a marosvásárhelyi diákoknak egyharmada volt rendszeres, és egynegyede nem, vagy alig olvasó.¹⁰

Dobos Ferenc nagyszabású kutatási jelentése alapvetően a határon túli magyarság asszimilációs jelenségeivel foglalkozik, de olvasási trendek is szerepelnek benne, mégpedig négy ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) magyarságára vonatkozóan. A dolgozat fontos jellemzője, hogy adatai időbeli – az 1996 és 2011 közötti másfél évtizedet átívelő – összehasonlítási lehetőséget is biztosítanak.¹¹ (Az olvasás mennyiségi mutatójaként egy, a magyar nyelvű könyvolvasás gyakoriságát kifejező átlagpontszám¹² szerepelt, az olvasás minőségére a jelentés nem tért ki.) A vizsgálat legfőbb tanulsága az volt, hogy minden relációban (tehát a négy régióban, és a két iskolatípus esetében) – csekély kivételtől eltekintve – a *szülők és a gyermekek esetében is nagymértékben csökkent az anyanyelvű olvasás gyakorisága 1996 és 2011 között*. A csökkenés a gyerekeket magyar iskolába járató szülők között is kimutatható, de az ő olvasásgyakorisági mutatóik még így is meghaladják a többségi iskolába járó gyerekek szüleiét. Ami pedig a gyerekeket illeti, nemcsak a magyar nyelvű, hanem általában (különösen a Felvidéken) a többségi nyelvű könyvek iránt is kisebb az érdeklődésük, mint az 1996-ban megkérdezett gyerekeknek.

Végül lehetőségünk van arra, hogy 2015-ből való, *15–29 éves fiatalok* reprezentatív mintáján mért szabadidős adatok között kijelöljük a könyvolvasás

⁸ Nagy 1993.

⁹ Nagy 1993, 92.

¹⁰ Csontos 2010, 35. A különbségek további érzékeltetésére: az 1-5 közötti (a kedveltséggel növekvő) pontszám átlaga a szépirodalom olvasása esetében 1991-ben Székelyudvarhelyen 4,31; 2001-ben Magyarországon 2,77; 2009-ben Marosvásárhelyen 3,07 volt. (Vö.: Nagy 1993, 79.; Nagy 2003, 20.; Csontos 2010, 27.)

¹¹ Dobos 2011, 3-4. Az 1996-ban 1781, 2011-ben 2695 főre kiterjedő kérdőíves vizsgálat két szülői almintát hasonlított össze: akiknek óvodás vagy általános iskolás gyermeke anyanyelvi, illetve többségi nyelvű tanintézménybe járnak.

¹² Amelyben a soha nem olvasók 1, a nagyon gyakori könyvolvasók 100 pontot kaptak.

helyét.¹³ Az olvasás – talán nem véletlenül – itt már nem kapott önálló kérdéseket, csak egy 27 szabadidős tevékenységet felsoroló lista egy-egy tételét (könyv-, illetve sajtóolvasás) képezi. A kérdezettnek arról kellett pontszámok adásával¹⁴ nyilatkoznia, hogy a felsorolt tevékenységeket milyen gyakran szokta folytatni. A vizsgálat itt sem csak Erdélyre, hanem a Kárpát-medence összes nagyobb magyar közösségére vonatkozott, és így kiderül, hogy Erdély a könyvolvasás terén elvesztette 1998-ban betöltött első helyét: 4,36-os átlagszámát a Vajdaság (4,93) és a Felvidék (4,86) is megelőzi. Egyébként a 30 év alatti ifjúság szabadidős szokásai sokban hasonlítanak a tanulóifjúsághoz: a (hagyományos) olvasás alárendelt tevékenységgé vált. Az erdélyi fiatalok körében a könyvolvasást 27 elfoglaltság közül 11 előzi meg: leginkább a zenehallgatás (7,99), a barátokkal való beszélgetés (7,36), a közösségi oldalakon való „lógás” (7,16), az internetes filmnézés (6,96), a tévzés (5,95), sőt még a kocsmázás (4,55) is. (A nyomtatott sajtótermékek olvasása egy árnyalattal még gyakoribb tevékenység a könyvolvasásnál, de a sajtó egyre inkább online műfajjává válik, mint ahogy az Magyarországon is tapasztalható.) A hang- és látványigényes ún. „bulizós” szabadidős tevékenységek egyre erősebb dominanciája nem sok jóval kecsegtetnek a csendet és elmélyült visszavonultságot igénylő hagyományos olvasás jövőjét illetően.

Szólnunk kell még röviden az olvasói érdeklődés, az olvasói ízlés ezredforduló utáni változásairól is. A kolozsvári *Kulturális Fogyasztás 2010* projekt során is rákérdeztek a felmérés idején, illetve a legutóbb olvasott könyvekre. A két külön feltett kérdésre adott válaszoknak mi az egyesített listáját mutatjuk be, egy ugyanakkor végzett magyarországi adatfelvétel megfelelő névsorának kíséretében. Mindkét vizsgálat a 15 éven felüli népességre vonatkozott, ami meg is látszik a névsorok összetételén: több olyan szerzővel találkozunk (*Benedek Elek, Rowling, S. Meyer* stb.), akik főleg az ifjúság körében népszerűek.

A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői 2010-ben 15 éven felüli erdélyi magyar és magyarországi reprezentatív minták adatai alapján – 2010-ben az olvasottság csökkenő sorrendjében a következők voltak:

Erdély:¹⁵

Wass Albert, Gárdonyi Géza, D. Steel, Jókai Mór, Rejtő Jenő, Müller Péter, Benedek Elek, J.K. Rowling, J. Verne, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Petőfi Sándor, A. Christie, J.R.R.Tolkien

¹³ Papp et al. 2017, 217.

¹⁴ A pontszámok – a gyakoriság növekedésével – 1-től feltehetőleg (erre nincs konkrét utalás a tanulmányban) 10-ig terjedtek.

¹⁵ *Kulturális Fogyasztás 2010*, Kolozsvár.

Magyarország:¹⁶

Lőrincz L.L., D. Steel, Rejtő Jenő, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, D. Brown, J.K. Rowling, Dallos Sándor, S. Meyer, Móricz Zsigmond

1998-ban Erdély, kurrens olvasmányait tekintve is, a Kárpát-medence legveretesebb és leginkább hagyomány- és értékörző szerzőlistáját produkálta. A 2010-es erdélyi olvasmányok szerzőinek névsorán is megtalálhatók az értékörzés markáns nyomai, de már erős bestseller-orientációval társítva. Vagyis az erdélyi olvasáskultúra egykori „klasszicitása” és konzervativizmusa visszavonulóban van, de a jelek szerint nem érte el a kommercializálódás anyaországi szintjét. A 2010-es magyarországi szerzőlistán ugyanis a nemzetközi bestseller-vonulat vált dominánssá,¹⁷ a klasszikusok pedig mintha visszavonultak volna az iskolába. (Ameddig megtűrik őket ott, mert szinte országosnak mondható a mozgalom, amely jórészüket ki akarja onnan ebrudalni.)

Ami pedig az erdélyi magyar iskolákat és általában a tanulóifjúságot illeti, a művelődésszociológiai felmérések tapasztalatai meglehetősen vegyesek. Válasszunk most pozitív példát, és nézzük meg az átlagosnál iskolázottabb szülői háttérrel rendelkező, a viszonylag sokat olvasó marosvásárhelyi 11. osztályos gimnazisták legutóbbi olvasmányainak 2009-ből való szerzőlistáját, amely kellemes meglepetésként hat. Az olvasottsági névsor – néhány közkedvelt bestseller-szerzőt leszámítva – a XIX. és XX. századi magyar és világirodalom rangos íróit tartalmazta: *Kosztolányi, S. Meyer, Madách, Kuncz Aladár, Jókai, Dosztojevszkij, Wass Albert, S. King, Németh László, J. Austen, B. Hrabal, Dan Brown*¹⁸. Mindenesetre jó látni, hogy a magyar olvasáskultúrának vannak olyan „végvárai” (Erdélyben és másutt), ahol a modernizációs folyamatok nem sorvasztották el teljesen az értékörző beállítódásokat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Csontos Annamária

2010 – *Olvasás és szabadidő - vizsgálat a Bolyai Farkas Elméleti Líceum és a Református Kollégium 11. osztályos diákjai körében*. Csíkszereda. (Államvizsga dolgozat, kézirat)

¹⁶ Gergely–Eörsi 2010, 2.

¹⁷ Magyarországi viszonylatban rendelkezünk egészen friss, 2017 őszi szerzőlistával is, amely lényegét tekintve erősen hasonlít a 2010-es névsorhoz. Az említések csökkenő sorrendjében: D. Steel; Lőrincz L.L.; S. King; Rejtő Jenő, A. Christie; Jókai Mór; Szabó Magda; J.K. Rowling; Ken Follett; Gárdonyi Géza. (Tóth 2017, 37–38.)

¹⁸ Csontos 2010, 49.

Dobos Ferenc

2011 – *Asszimilációs folyamatok az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 1996-2011. (Kutatási jelentés)* Budapest.

2012 – *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011.* Budapest.

Gereben Ferenc

1999 – *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében.* Budapest

Gergely Ferenc – Eörsi Júlia

2010 – *Olvasás, könyvtár- és számítógép-használat. Gyorsjelentés.* Budapest. (Kézirat)

Kulturális Fogyasztás 2010. Kolozsvár, Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja, 2010.
(Projektvezető: Kiss Tamás)

Miklós Tünde – Kiss Dénes

2000 – *Könyvek és olvasás Kolozsváron. Könyvesház /a Művelődés mellélete/, 2000/2. sz.*

Nagy Attila

1993 – *Olvasáskultúra és nemzeti azonosságtudat. (Középiskolások hármastükörben)*
In: Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Budapest, 75–122.

2003 – *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest.

Papp Z. Attila *et al.*

2017 – *Külhoni magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Összefoglaló adatok. Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. (A GeneZYs 2015 kutatás eredményei)*
(Szerk.: Papp Z. Attila) Budapest. 197–237.

Tóth Máté

2018 – *A magyar lakosság olvasási és könyvtárhasználati szokásai 2017-ben. Könyvtári Figyelő, 2018/1. sz.*

A következő írás még a kilencvenes évek szűkebb körű kérdőíves vizsgálatainak¹ „melékterméke” volt, mondhatni kísérleti jelleggel. A téma megérdemelte volna a folytatást, de sajnos ezredfordulós reprezentatív felméréseink kérdőívébe már nem fért be (és más vizsgálatokba sem) az a meglehetősen hosszú kérdéssorozat, amellyel az olvasási szokásoknak ezt a speciális területét szondáztuk. Így a kísérleti eredmények „próbája” elmaradt, de történeti érdekessége, valamint annak reménye miatt, hogy ötletet és muníciót jelenthet későbbi szakszerűbb vizsgálódások számára, ezt a dolgozatot is beválogattam a kötetbe.

Hogyan olvasunk – határon innen és túl?² _____

Az alábbiakban a kilencvenes években végzett a felmérésorozatunk³ egy további kérdésfelvetésével, kissé talán rendhagyónak tekinthető témájával foglalkozunk. Egy régebben kidolgozott, hazai felméréseimben alkalmazott kérdés-sorozatot – amelynek a könyvolvasás „hogyanja”, s ezáltal aktivitási szintje volt a tárgy – a határon túli felmérések kérdőívébe is beleillesztettem. Ez zárt kérdések olyan láncolatát jelentette, amely külön-külön kérdezett rá arra, hogy bizonyos olvasmányokkal kapcsolatos magatartásmódok előfordulnak-e vagy sem az interjúalany olvasói gyakorlatában. Ezek a kérdések részint az olvasói erőfeszítés megkerülését, részint pedig (a mélyebb befogadás érdekében való) válllálását szondázták, tehát megválaszolásukkal az interjúalany (indirekt módon) olvasói szerepvállalásának aktivitási fokáról tett „vallomást”.

Az 1. tábla felsorolja a kérdőívben szereplő olvasási módokat, a nagyobb mintacsoporttal rendelkező öt régió vonatkozó adataival együtt. Ezek alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. Az olvasott könyvek befejezés előtti félretevését, vagyis az olvasás *abbahagyását* és a „kihagyásos” olvasást (ld. 3. és 4. olvasási mód) legkevésbé a Vajdaságban, és leginkább (de nem nagy különbséggel) Magyarországon észleltük.

¹ Ezeknek a felderítő jellegű vizsgálatoknak a mintáit csak a magyarság részaránya tekintetében sikerült reprezentatívvá tenni, különben a képzetesebb, a kisvárosi és a fiatal-középkorú rétegek túlréprezentáltsága jellemezte őket. Ezért figyelmünket nem annyira az egyes adatok számszerű értékére, hanem a belőlük kiolvasható *tendenciákra* kell irányítanunk.

² A dolgozat valamivel hosszabb változata – azonos címmel – egy konferenciakötetben jelent meg: *Olvasásfejlesztés iskolában és könyvtárban*. A Magyar Olvasástársaság, a sárospataki Városi Könyvtár és az MKE Zempléni Könyvtárosok Szervezetének konferenciája. Sárospatak. 1999. 69–74.

³ A kérdőíves vizsgálatok 1991 és 1997 között nyolc közép-európai ország magyar nemzetiségű, összesen mintegy 2800 felnőtt lakosára terjedtek ki. Jelenlegi írásunk a nagyobb mintacsoportokat felvonultató országok magyarságának adatait mutatja be. (Ezek: Szlovákia, Ukrajna, Románia, „Kis-Jugoszlávia”, Magyarország.)

2. Az olvasás közbeni *vissza-visszalapozás* (5. sz.) szokása leginkább Erdélyben, és legkevésbé Magyarországon (valamint Kárpátalján) honos.
3. A *regény végét* – előre! – legkevésbé a Vajdaságban szokták megnézi (6. sz.).
4. *Egyvégtében* (értelmezésünk szerint: nagy önátadással, belefeledkezve) leginkább Erdélyben olvasnak (7. sz.).
5. Az *elgondolkodó*, olvasás közben meg-megálló olvasásmóddal (8. sz.) főleg a Vajdaságban, s leggyéribben Magyarországon találoztunk.
6. Az olvasás utáni *töprengés*, a regény mondandóján való *elgondolkozás* (9. sz.) inkább erdélyi sajátosság, és legkevésbé Magyarországon úzik.
7. Olvasás közben (lapszéli) *jegyzeteket* (10. és 11. sz.) leginkább a Vajdaságban (és Erdélyben), legkevésbé Kárpátalján (és Magyarországon) szoktak készíteni.

1. tábla. Hogyan szokott Ön könyvet olvasni? (Egy-egy régió könyvolvasóinak százalékában) 1991–1993)

Olvasói módok	Felvidék		Kárpátalja		Erdély		Vajdaság		Magyarország (vidék)	
	Előfordul	Ebből gyakran	Előfordul	Ebből gyakran	Előfordul	Ebből gyakran	Előfordul	Ebből gyakran	Előfordul	Ebből gyakran
1. Újra elolvas egy könyvet, amelyet korábban olvasott	73	20	67	17	77	17	78	20	74	24
2. Azelőtt kezd új olvasmányba, mielőtt egy másik könyv olvasását befejezte volna	35	7	28	4	35	5	36	10	35	6
3. Az olvasott könyvet nem olvassa végig	45	2	41	2	42	2	32	2	46	4
4. Az olvasott regény egyes részeit kihagyja, átugorja	27	2	28	3	29	1	18	1	34	2
5. Olvasás közben visszalapoz egy-egy már elolvasott részhez (tankönyvön kívül!)	63	9	57	12	68	15	67	12	59	7
6. Olvasás közben előre megnézi a regény befejezését	25	4	29	4	29	3	17	1	24	3
7. Egyvégtében, ill. kis megszakításokkal olvas el egy könyvet	77	14	76	12	81	24	74	14	76	18
8. Olvasás közben megáll, elgondolkodik az olvasottakon	67	10	58	10	63	14	72	11	53	6
9. A könyv elolvasása után hosszabban elgondolkodik, hogy mit is akart a szerző mondani	61	11	60	14	70	18	63	12	49	9
10. Olvasás közben a könyvben bizonyos részeket megjelöl, lapszéli jegyzeteket készít	20	3	9	1	21	6	26	5	12	2
11. Egy könyv (nemcsak tankönyv!) olvasása közben jegyzetel, bizonyos részeket, idézeteket kiír	23	3	7	1	31	8	36	8	16	2
12. Olvasónaplót vezet (iskolai kötelező olvasmányokon kívül)	4	0	0	0	5	1	7	1	2	0

Ha a százalékos különbségek nem is mindig jelentősek, az eltérések iránya nagyon következetesen alakult, és egy olyan következtetést sugall, hogy az aktívabb (gondolkodó, értelmező, jegyzetelő, az olvasásra több energiát fordító) olvasásmóddal inkább határon túl (főleg a Vajdaságban és Erdélyben) találkozunk, míg a magyarországi olvasási szokások nagyobb felületességről árulkodnak. Kárpátalja e tekintetben inkább Magyarországhoz, a szlovákiai magyarság pedig Erdélyhez és a Vajdasághoz áll közelebb. Állításunkat az olvasási aktivitás pontszámaival⁴ is igazolni tudjuk (ld. 2. tábla).

2. tábla

Régió	Az olvasási aktivitás pontszáma*	
	Csak könyvolvasókra számítva	Könyvet nem olvasókkal is számolva
Felvidék	2,80	2,05
Kárpátalja	2,17	1,68
Erdély	3,18	2,07
Vajdaság	3,53	1,59
Magyarország (vidék)	2,08	1,63

* Az olvasási aktivitásra és „munkavállalásra” való hajlandóság erősödését a pontszám értékének növekedése jelzi.

Fenti állításunkat annyiban kell finomítanunk, hogy mindez a könyvolvasókra igaz: ha a könyvet nem olvasókkal is számolunk (hiszen egy adott közösségnek ők a „legpasszívabb olvasói”), akkor a nem olvasók magas aránya a Vajdaság teljesítményét (és átlagpontszámát) erőteljesen lerontja, és ez esetben az erdélyi és a felvidéki magyarság tűnik a legaktívabb könyvolvasónak.

Hogy az olvasási aktivitásnak általunk megalkotott, az olvasói módozatokra támaszkodó mutatója⁵ plasztikusabbá és értelmezhetőbbé váljon, meg kell ismerkednünk néhány rétegspecifikus vonásával. A fenti értelemben vett olvasói aktivitás mértéke – meglehetősen logikusan – minden általunk vizsgált régióban együtt emelkedett a könyvolvasás gyakoriságával és ízlésszintjével, ami azt jelenti, hogy az olvasói munkavállalásra való készség lényegesen nagyobb eséllyel jelentkezik a gyakori és a „jó ízlésű” (az esztétikai értékkel rendelkező régebbi és mai irodalom értő befogadására hangolt) olvasóknál, tehát ott, ahol erre a készségre valóban szükség van. A 3. tábla adataiból az is kitűnik, hogy

⁴ Kiszámításukat ld. a Függelékben!

⁵ Természetesen az olvasói aktivitást többféle módon lehet értelmezni és mérni, a fogalmat használják az olvasás gyakoriságának színvonalaként is; továbbá művek befogadása során a műhöz való befogadói hozzáállás jellemzésére stb.

az ellentétes ízlésorientáció jobban „szórja” az aktivitási értékeket (a „modern” és a „lektúr” ízlésszint⁶ közötti különbségek nagyobbak), mint az olvasásgyakorlás kategóriái. Vagyis mintha az aktív olvasás kritériumait elsősorban az (új) esztétikai értékeken csiszolt ízlés követelné (és alakítaná) ki magának. Az sem meglepő, hogy a szellemi foglalkozásúak, főleg az *értelmiségiek* „munkavállalóbb” olvasóknak bizonyultak – szintén minden régióban –, mint a fizikai dolgozók. (De a különbségek, a Vajdaságot leszámítva, itt sem túl nagyok.) Így változatlanul az ízlést tekinthetjük annak a kategóriának, amely leginkább differenciálja az olvasói aktivitás mértékét.

3. tábla

Az olvasási aktivitás pontszámos mutatója – a könyvet nem olvasókkal is számolva*

Régiók	rendszeres	nagyon ritka	„modern”	„lektúr”	értelmiségi	fizikai
	könyvolvasók		ízléskategóriák		foglalkozású	
Felvidék	2,35	1,83	2,72	1,92	2,45	1,65
Kárpátalja	2,16	1,87	2,67	1,98	2,00	1,48
Erdély	2,50	1,93	2,87	1,96	2,51	1,70
Vajdaság	2,74	2,09	2,79	1,94	2,64	1,17
Magyarország (vidék)	2,04	1,59	2,48	1,63	2,19	1,47

* Az egyes számsorokban kövéren szedtük a – függőleges irányban – legmagasabb, és kurzívan a legalacsonyabb értékeket. Ahol az eltérés (kettőnél több érték között) minimális volt, ott kiemelés nem alkalmaztunk.

Ugyancsak a 3. tábla – korántsem magától értetődő – tanulsága, hogy a magyarországi olvasás-aktivitási mutatók (azonos kategórián belül) rendre elmaradnak a határon túli magyarság aktivitási szintje mögött. Ez azt jelenti, hogy egy (vidéki) anyaországi olvasó nem csak általában véve (az átlagos aktivitási értékeit tekintve) jellemezhető alacsonyabb szintű olvasói aktivitással, hanem külön-külön a réteg-mutatók vonatkozásában is. Konkrétabban: a magyarországi alig-alig olvasó és a felszínes szórakoztató irodalomra orientált ízlésű interjúalany éppúgy kisebb aktivitással olvas határon túli – ugyancsak ritkán olvasó, illetve „lektúr” ízlésképletű – társánál, mint a rendszeresen és a „magas” esztétikai értékhez vonzó anyaországi olvasó a vele azonos kategóriába tartozó kisebbségi olvasónál.⁷ Holott az átlagosan kisebb aktivitás „kijöhetett” volna úgy is (s lényegében ez volt a kutató hipotézise), hogy az alacsonyabb olvasói teljesítmény képviselői

⁶ A kedvenc írók és az emlékezetes olvasásélmények alapján kialakított ízléskategóriák közül a „modern” kategória az értékes kortárs irodalom, a „lektúr” pedig a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciájára épül.

⁷ A munkamegosztás szerinti kategóriáknál ez a tendencia némileg módosul, de nem vált át ellenkezőjébe (ld. 3. tábla).

ugyan Magyarországon kevésbé aktívak, mint határon túl, de az olvasói elit aktivitása nem tér el egymástól attól függően, hogy az anyaországban avagy kisebbségben él. Ez utóbbi jelenség, nevezetesen az olvasói elit eltérő viselkedése volt a számukra is meglepő eredmény, amit nem tudunk mással magyarázni, mint hogy az eltérő anyaországi és „határon túli” (kisebbségi!) szituáció olyan erős és maradandó nyomokat rajzol az emberek szellemi arculatára, amelyek a kulturális aktivitás peremvidékein és centrumaiban egyaránt láthatóvá válnak. Ezeket a nyomokat – többek között – kétségtelenül magának a kisebbségi helyzetnek a szorítása sajtolja bele az emberek kulturális viselkedésmódjába.

Ugyanakkor a határon inneni és túli magyarságot nemcsak a többségi, illetve kisebbségi szituáció különíti el egymástól, hanem számos más tényező is, pl. a modernizációs szint, az életmód, az értékorientáció, identitástudat stb. többé-kevésbé eltérő jellege is. Ez utóbbi eltérések (amelyek persze kapcsolatban állhatnak a többségi-kisebbségi dimenzióval is) ugyancsak generálhatnak eltéréseket a kulturális aktivitásban. Hogy melyik tényező milyen mértékben játszik ebben szerepet, azt pontosan nem tudjuk, de tény, hogy az egyes régiók magyar lakosságának olvasói mentalitása között tendenciaszerű különbségek mutatkoznak, amelyek a határon inneni és túli relációban tűnnek a legkifejezőbbnek. Az anyaországi társadalom (még sokat olvasó része is)! – feltehetőleg pragmatikusabb értékszemléletétől, pergőbb életritmusától is vezéreltetve – kevésbé látszik hajlamosnak az elmélyültebb (el-elgondolkodó, jegyzetelő, vizszalapozó stb.) olvasásmódra, mint a tradicionális értékrendet (és a tradicionális olvasási szokásokat) jobban őrző határon túli magyarság, amely – a kisebbségi helyzetéből eredő hátrányok csökkentése és identitástudatának erősítése céljából is – a jelek szerint erősebben ragaszkodik a hatékonyabb és intenzívebb olvasási metódusokhoz.

FÜGGELÉK

Az olvasási aktivitás mutatóinak kialakítása

A/ Az olvasási aktivitás összevont pontszáma (csak könyvolvasókra)

A mutató elkészítésében az alábbi alkérdéseket vettük figyelembe, a feltüntetett pontértékekkel:

5. Olvasás közben visszalapoz

ritkábban:	1
gyakran:	2

8. Olvasás közben meg-megáll. és elgondolkodik

ritkábban:	1
gyakran	2

9. A könyv elolvasása után elgondolkodik

ritkábban:	1
gyakran:	2

10. A könyvben bizonyos részeket megjelöl

ritkábban:	2
gyakrabban:	3

(Ld. „megjegyzést”!)

11. Olvasás közben jegyzetel

ritkábban:	2
gyakrabban:	3

Megjegyzés: Ha 10. és 11. közül mindkettő igen, akkor a következő összesített pontszámot adjuk:

mindkettő ritkábban:	3
egyik ritkábban, másik gyakran:	4
mindkettő gyakran:	5

12. Olvasónaplót vezet

ritkábban:	2
gyakrabban:	3

Az így kialakított pontösszezből le kell vonni, ha a kérdezett:

4. Az olvasott regény bizonyos részeit kihagyja

ritkábban:	- 1
gyakrabban:	- 2

A pontérték elvileg tehát: -2 és + 14 között mozoghat.

B.) Olvasási aktivitás egykódszámú mutatója (Könyvet nem olvasókra is)

A fenti pontszámot kategorizáljuk, és az alábbiak szerint kódoljuk:

Nem könyv olvasó:

Az A.) pontban kapott pontszám	0 Kód
-1 és -2 pont (Passzív)	1
1-3 pont (Kevésbé aktív)	2
4-7 pont (Közepesen aktív)	3
8-10 pont (Aktív)	4
11-14 pont (Igen aktív)	5

Engedjétek hozzám a verseket!

Stilum vertere! Vagyis: fordítsunk stílust! (No nem egészen, mert a régi, viasztáblához alkalmazott íróvessző másik vége törésre való volt.) Változtassunk most stílust annyiban, hogy egy ideig mellőzzük a számokat és a táblázatokat, hátha az olvasók egy része már belefáradt az olvasásukba. Maga a szerző is többször volt így életében, és akkor olyasfélét írt, mint a most következő írások. „Örömlvasmányokról” lesz szó ismét, főleg versekről, sőt még verselemzésekről is. Olyan költők (Radnóti, Pilinszky, Nagy László) verseinek elemzéséről, akik egyetemista korom óta különösen közel álltak hozzám. Hozzájuk kapcsolódó publikációim egyúttal a híd szerepét töltik be ebben a kötetben: összekötik pályakezdő életszakaszomat a jelennek. A Razglednicák elemzése a kötet legrégebb írása: 1969-ben jelent meg. Radnóti és Pilinszky elemzett verseiről azóta dolgozatok sora jelent meg – többek között mindkét vers keletkezéstörténetéről is sok újat tudhattunk meg. Saját közleményeim eredeti szövegén azonban nem változtattam, úgy vélem ugyanis, hogy az új ismeretek fényében is érvényesen képviselnek egy lehetséges felfogást. A szociológiai attitűd sem hiányzik majd a fejezetből: a kétezres évek egyetemistáinak ízléséről is elmélkedem, de nem felmérési adatok, hanem benyomásaim alapján. És kísérletet teszek arra is, hogy Nagy László „Ki viszi át a szerelmet” című versét rendhagyó módon: társadalomtörténeti-értékszociológiai szempontból elemezzem. Ez a megközelítés persze sokszor nem esik igazán távol az esztétikai-irodalomtörténeti szemponttól: a kettő talán éppen ezért gazdagíthatja is egymást.

Engedjétek hozzám a verseket!¹ _____

Tudod jól, hogy a költészetnek már csak papjai vannak, de hívei alig; tudod, mert tudnod adatott: száz felnőttből csak egy-kettő akad, aki szeret verset olvasni. Tudnod kell, hogy a versek világa immár Atlantiszként alámerült. De tudnod kell azt is, hogy nagy erejű vulkánkitörések néha-néha égre lökik roncsait, s e roncsok visszahullanak a földre, észre se vesszük szinte, mikor botlunk beléjük. Figyelj: hátha átüt szavuk megkérgesedett héjukon, s hátha megértesz belőle valamit...

*

Járod a nagyvárost, s úgy érzed, elegend van mindenből: kőből, panelből, tolongásból és csikorgásból. Egyszer csak felsikolt benned valaki: Pilinszky János az, a *Nagyvárosi ikonok*-ból: „*Lakhatatlan, kiáltják, lakhatatlan!*” Ezt kiabálsz magadban, s érzed, csillapodsz. A folytatás pedig békével tölt el, mint Noét és társait a galambcsőrbe csippentett olajág: „*Megindulunk egy kórakás felé, / és fölrepül mögüle egy madár.*”

*

A falon tavalyról maradt, megfakult plakát. Rajta aktualizált verssor: „*Szabad nép tesz csuda dolgokat.*” Érzed: hiányos, mi több: csonka. Berzsenyi Dániel még így szólt 1807-ben a *Magyarokhoz*: „... *Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.*” A csonkítás nem véletlen: a politikai plakát – hivatásánál fogva – a „sokaságot” akarja mozgósítani. Berzsenyi pedig – poétai hivatásánál fogva – a minőséget „propagálja” a mennyiséggel szemben. Íme a plakát és a költészet antagonisztikus műfaji ellentéte!

*

Barátot temetsz. Elsőt, aki a panelfalak közül költözött át a szomszédos, árnyas sírkertbe. Jó ember volt és sokat szenvedett. Ahogy ott állsz a koporsó közelében, Babits Mihály sorai fakadnak föl benned, a *Psychoanalysis Christianá*-ból: „*Szenvedni annyi, mint diadalt aratni: / Óh hány éles vasnak kell rajtunk faragni, / míg méltók nem leszünk, hogy az Ég királya / beállítson majdan szobros csarnokába.*” A Hegyen jársz, ahol az ősi falak szomszédságában, szelid árkádokra támaszkodva, modern gimnázium magasodik. Öregdiák társaiddal járod be a régi

¹ Ugyanezen címmel és (néhány apró változtatástól eltekintve) ugyanezzel a szöveggel megjelent a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* című folyóirat 1991/3. számában.

helyeket. Osztályablótok ott függ a földszinti folyosón, rajta – az egyre fiatalabb arcok fölött – Rudyard Kipling sorai a *Ha...* című versből, Kosztolányi fordításában: „*Ha a Sikert, Kudarcot bátran állod, / S úgy nézed őket, mint két rongy csalót, // Ha a komor perc hatvan pillanatja / egy távfutás neked s te futsz vígan, / tiéd a Föld és minden, ami rajta, / és – ami több – ember leszel fiam.*” Vajon sikerült-e – neked s nekem – valóban Emberré válnunk?

*

Vonatablaktól nézed a bokros-dombos pannon tájat. Ringat a vonat, régmúlt idilli gimnazista emlékképek suhannak odakint, s te skandalód hangtalan: „*A bereknek gyors kaszási / Már utolsó vágának; / Az árnyékok óriási / Hosszúságra nyúlnak; / Mink ott járánk, meg-megállánk / A rét magas fűvében: / S hogy a bürün általszállánk / A folyamnak mentében, / A vízbe letekintettünk, / És alattunk és felettünk / És bennünk is a menny volt, / S szívünkben szent tűz lángolt.*” (Kisfaludy Sándor: *Boldog szerelem, 35. dal*).

*

Egy barátod telefonál: napok óta bizonyos verssorok járnak a fejében, s nem tudja, honnan származnak, hogyan folytatódnak: segítséget kér. Reményik Sándor költeményében (*Eredj, ha tudsz!*) egyeztek ki végül: „*Eredj, ha tudsz... / Eredj, ha gondolod, / Hogy valahol, bárhol a nagy világon / Könnyebb lesz majd a sorsot hordanod. / Eredj... / Szállj, mint a fecske, délnek, / Vagy északnak, mint a viharadár, / Magasából a mérhetetlen égnek / Kémeled a pontot, / Hol fészekrakó vágyaid kibontod. / Eredj, ha tudsz.*”

*

Ha öreg, de már nem lóvontatta batárodon bemész a fővárosba, s az M3-ról behajtasz a Városligetbe, néha eszedbe jut az a parasztszekér, amelyiket a *Vásárban* Arany Jánosa látott eme tájon, 114 évvel ezelőtt?: „*Gyékényes, abroncsos alföldi szekér, / Honnét cipel a sors – s e három egér? // Rég nem látta bizony vidámnak e nyájt, / Minden nyara – új seb – a régire fájt: / De talán most e nagy mezei jószág / Áldást hoz az egyszer: szép Magyarország.*”

*

Versek, versek, ti elhajított kövek, hűtlenül elhagyott barátaink! Hát mégis szóltok még ma is mihozzánk? Százszor eldobunk, mégis visszaszálltok, s kopogtattok kérgesülő szíveinken. Gyertek hát, segítsétek emberibbé tenni a világot!

Engedjétek hozzám a verseket!

² Arany János 1877-ben írta ezt a verset, én pedig 114 évvel később, 1991-ben ezt a kis emlékezőt.

Radnóti Miklós *Razglednicái* _____

A négy Razglednica elemzése¹

A Razglednicák Radnóti költészetének kiemelt darabjai közé tartoznak. Egy életművet zárnak le, úgy, hogy azt visszafelé is értelmezik, felmagasítják. Nagyságuk abban van, hogy egy emberi határhelyzetet egyetemes érvénnyel tudnak megszólaltatni.

A kutatás már eddig is sok hasznos megfigyeléssel járult hozzá e versek mélyebb megismeréséhez. Eredményeik azonban (amelyekre adott alkalmakkor hivatkozni fogunk) inkább inspirálják, mint szükségtelenné teszik a részletes elemzőmunkát.

A Razglednicák két hónap leforgása alatt: 1944. augusztus 30. és október 31. között születtek, még nem kellőképpen tisztázott, de hézagosságukban közismert körülmények között. Az *1. Razglednica* még az indulás előtt a szerb hegyekben – valószínűleg a „Lager Heidenau” munkatáborban íródott,² amelynek Radnóti 1944 májusától volt foglya. A front közeledése miatt a költőt és társait szeptember első felében áttelepítették a 25-30 kilométerre levő bori táborba. (Ennek a menetelésnek emlékeként született már Borban az *Eröltetett menet.*) Majd szeptember második felében útnak indították őket először észak, majd nyugat felé. A menetelés egyes állomásait (Cservenka, Mohács, Szentkirályszabadja) az utolsó három Radnóti-vers, a 2., 3. és 4. *Razglednica* jelzik. A költőt Győr alatt már mezítláb, csontig lesoványodva látták. Végül a fasiszták a járnai alig tudó embereket szekérre rakták, és november első napjaiban, a Győr megyei Abda mellett végeztek velük. A feltárt sírból a költő halála után csaknem két évvel került elő az a szerb iskolás notesz, mely az utolsó verseket, köztük a Razglednicákat tartalmazta.³

¹ Az *Irodalomtörténet* című folyóirat 1969/2. számában megjelent tanulmány változatlan utánközlése.

² Igaz, hogy helymegjelölése csak annyi, hogy a „hegyek közt” (a többi itt írt vers: a két utolsó ecloga, a *Levél a hitveshez*, az *A la recherche...* és a *Gyökér* című alatt kivétel nélkül „Lager Heidenau, Zagubica fölött a hegyekben” megjelölés áll), de az *1. Razglednica* keletkezési dátuma augusztus 31. és a *Levél a hitveshez* megírása áthúzódott még 1944 szeptemberére is.

³ Radnóti életének utolsó hónapjaira és exhumálására vonatkozóan lásd Tolnai Gábor: *Levél Radnóti Miklóshoz (Vázlatok és tanulmányok)*, Budapest, 1955, 111.; Ortutay Gyula: *Radnóti Miklós (Írók, népek, századok)*, Budapest, 1960, 136–37. és 140.; Mária Béla: „Radnóti utolsó bori napjairól”, in: *Kortárs*, 1964, II., 1827–28.

A négy *Razglednica* – „képeslap” – négy önálló műalkotás. Együttelemezésüket, helyesebben elemzésük szoros egymásutániságát a címben is vállalt közös műformán⁴ túl az egységes élményhátter indokolja.

1. *Razglednica*

*Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
a hegygerincre dobban, majd tétováz s lehull;
torlódik ember, állat, szekér és gondolat,
az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad.
Te állandó vagy bennem e mozgó zűrzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan
s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál,
vagy korhadt fának odván temetkező bogár.*

Az első „képeslap” még az indulás előtt íródott, augusztus 30-án, a „hegyek közt”. Legerősebben ez kötődik az utolsó, *Razglednicákon* kívüli versekhez. Hitves-motívumához szorosan kapcsolódik az ugyancsak ez idő tájt írt *Levél a hitveshez*, valamint az *Erőltetett menet*. Az utóbbihoz versformájával, az elégikus hangvételű nibelungizáló jambusos sorokkal is kötődik. Az elégikus hangulatot a mély fekvésű magánhangzók túlsúlya (67 előfordulás, szemben a 39 magas hanggal) is sugallja.

A vers legszembetűnőbb szerkezeti sajátossága a mérnöki pontossággal felépített ellentét: az első négy sorban konkrét, szenzuális képeken keresztül áll eléink a háborús zűrzavar világa; a második négy sor a zűrzavarban az állandóságot, a hitves felfénylő képét mutatja fel. A két részt a költői mondatszerkesztés is kettéválasztja: az első, valamint a második négy sor egy-egy (összetett) mondat.

Egy rombolóan dinamikus és egy emelkedetten statikus világ feszül itt egymásnak, s ellentétük a vers minden formai elemében tetten érhető. Az első részben a dinamikusabb jambikus lábak lényeges túlsúlyát tapasztaljuk a statikusabb szpondeuszok felett (arányuk: 20: 4); a befejező részben jelentősen csökken a jambusok előnye (15: 9). A mély hangszerelésű vers első felében a magas hangok majdnem egyenlő vetélytársként viaskodnak a veláris magánhangzókkal, az utolsó négy sorban azonban elül a diszharmónia,⁵ a hangszín

⁴ A néhány soros, dalszerű „képeslap”-forma részletesebb elemzésére most nem térnénk ki. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a töredékektől, költői vázlatoktól megkülönbözteti a befejezett költői gondolat tolmácsolására képes, zárt, kötött szerkezet. Radnóti korábban is szívesen élt vele, pl. az 1937-es *Cartes postales* ciklus darabjaiban.

⁵ Az első részben 30: 22, a másodikban 37: 17 a veláris–palatális magánhangzók aránya.

a komor, mégis fenséges himnuszok hangját idézve ereszkedik alá a mély regiszterekbe.

A két rész a mássalhangzók használatában is elkülönül: a legkarakterisztikusabb eltérés a zöngés zárhangok és a nazálisok szerepeltetésében tapasztalható: a *b, d, g* hangokat (az *r* kellemetlen pergését is segítségül hívva) a háborús zajokat és felfordulást idéző első sorokban; a lágyabb *m, n, ny* hangokat pedig a vers második részében találhatjuk meg nagyobb arányban.⁶ Szembetűnő a vers első részének dinamikusan verbális jellege is – minden állítmánya (összesen 7) egy-egy expresszív hatású ige: *gurul, dobban, tétováz, lehull, torlódik, hőköl, szalad*; míg a második, nominális részben mindössze két tisztán verbális állítmány található, azok is statikusak (*fénylesz, csodál*).⁷

A költői szándék hívebb megértése érdekében túl kell lépünk az ellentétpár két tagjának elkülönítésén, a formai eszközök segítségével végig kell kísérnünk a vers egész folyamatát: a két egységen belül is változó emóció útját a végső kibontakozásig.

Az első két sorban egy konkrét helyről (Bulgáriából) kiinduló hanghatást követhetünk nyomon: a költő krónikás hűséggel és aprólékos műgonddal érzékelteti az ágyúdörej intenzív, majd egyre elhalóbb morajlását. Az ágyúszó *vastag s vad* – a szinesztéziával és alliterációval is megerősített expresszivitás egyaránt jelzi a távoli zaj pusztító jellegét és durva hanghatását. Ez utóbbit a *g* és *r* hangok sűrű, egymáshoz közeli előfordulása is aláhúzza (Bulgáriából ... *gurul ... hegygerincre*). Az imént még „vastag” és „vad” dörej, miután mint egy tömör vasgolyó, *gurul, s* megőrizve térbeli, súlyos tömeghatását, a hegygerincre *dobban*. Eddigi útját szinte kizárólag mély magánhangzók kísérték. Itt a tetőpont (a „hegygerincre” szó csupa magas vokálist tartalmaz) – most egy pillanatnyi szünet következik, mely egybeesik a nibelungi sor sorközi cezúrájával is (a „*dobban*” második szótagja csonka láb), majd – folytatva a megszemélyesítést (az ágyúszó az, mely „tétováz” és „lehull”) – az igék értelmi töltésének megfelelően a magas – mély magánhangzók habozó, vibráló váltakozása után a második sor a legmélyebb hangszínű magánhangzóval, az *u*-val zárul. (A magasból a mélybe hullást a *lehull* szó saját hangrendjében is érzékelteti.)

A 3. és 4. sor szintén összetartozik. Közös élményi háttérük – az orszáigüti menekülés képe – már vizuális az előbbi hanghatással szemben, és közelebbi helyviszonyt jelöl a szomszéd országból átmorajló harci zajnál. Egyben már a

⁶ A zöngés zárhangok az első négy sorban összesen 16-szor, az 5–8. sorokban 10-szer szerepelnek. Az *r* hang előfordulási aránya az első-második részben 9: 7, a nazálisoké 6: 19.

⁷ Az első négy sor mozgalmas, a második rész meglátszó képeinek szembenállását Bori Imre is regisztrálja, s felhívja arra is a figyelmet, hogy míg az első részben 3, addig a befejező tagban 1 rímet képez igével a költő. (Lásd Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete*. Novi Sad. 1965. 173.)

harmadik sor végén megfigyelhetjük a költői világ kitágítását. Az ember, állat, jármű mellett ott torlódik a *gondolat* is – a vers íve az empirikus valóság síkjáról átemelődik az általános szférájába, bevezetve a 4. sor látomásos, egyetemes pánikot sugalló képeit. A vers első része itt, a 4. sorban éri el tetőpontját: a szétszakított valóságdarabokból a költő egy, Picasso *Guernicáját* idéző, irracionális világot rendez be, ahol az út *nyerítve hőköl*, az ég *sörényes* és *szalad*. Az átrendezett elemek egy új, látomásszerű egységgé, a pusztuló és pusztító, zűrzavarba taszított világ jelképévé felnövő, gigantikus ló-alakká állnak össze. De hol van ez a *Himnusz a békéről* „zászlós sörényű, csillogó” lovaitól! Az ott a béke világa volt, itt pedig rövid négy sor után az Apokalipszis birodalmába léptünk. S ama végzetes paták dobogását kérlelhetetlen következetességgel kopogják ki a jambusok – ez a vers egyetlen sora, ahol ritmusukat semmilyen más versláb nem zavarja.⁸ Mint ahogy egyedül ebben a sorban több a magas magánhangzók száma, mint a mélyeké. (Kilenc, négy ellenében.) A második és harmadik sorban arányuk kiegyenlített, de az első sor teljes egészében mély hangrendű volt. A visszafojtott szemlélődésből feljutottunk a szenvedély ormaira.

A vers második részének különállását az elsőtől leginkább az 5. sor hangsúlyozza. Mindjárt a hitvesre utaló személyes névmással indít, ezzel mintegy intonálva az utolsó négy sor lényegét. Ez az a sor, mely az értelem síkján is megnevezi a két rész között feszülő ellentétet:

Te állandó vagy bennem e mozgó zűrzavarban

És egyéb, felszín alatt rejtőző összefüggéseiben is módszeresen tagadja az előző sor paroxizmusig fokozott zűrzavarát: szinte tüntetőleg lelassítja a ritmust, létrehozva a jambikus és szpondeikus lábak tökéletes egyensúlyát, (3: 3), a magas és mély magánhangzóknek, kissé a mély hangszín felé tendáló, ünnepelesen harmonikus arányát alakítja ki,⁹ hirtelen nagy szerepet juttat a lágyan bűgő nazálisoknak, sőt geminál egy *n* és egy még lágyabb *l* hangot. Végül, a különállás még nagyobb nyomatéka végett, a nibelungi sort a végén megnyújtja egy csonka lábbal. Mindez egyenletes sodrású, himnikus hőmpölygést eredményez, mely átterjed a következő, ha lehet, még egy fokkal kiegyensúlyozottabb 6. sorra.¹⁰ Tovább folytatódik az első négy sor megfelelő fogalmaira felelő ellentétpárok kiépítése is: a 3. és 4. sor mozgásképzeteire az 5. sor állandó mellékneve után a 6. sor *örökre mozdulatlan* szókapcsolata válaszol, az első két sor hangeffektusaira pedig a 7. és a 8. sor angyalának és faodúba temetkező

⁸ Érdemes figyelni arra is, hogy a sorközi cenzúra a *hőköl* szó után következik.

⁹ A mély és magas vokálisok aránya az ötödik sorban 9: 5.

¹⁰ A dinamikus – statikus verslábak aránya itt is 3: 3; a mély és magas magánhangzóké már 7: 7.

bogarának *némasága*. – Az ellentét szemmel láthatólag az első és a második négy sor között húzódó szimmetriatengely mentén a legélesebb: az első rész végén felmagasló tézisre a második rész elejének hangsúlyosabb antitézise felel. A himnikus fegyelmezettség a vers végén kissé fellazul (mint ahogy a zűrzavar képei is oldottabb krónikási beszámolóként indultak): a 7. és 8. sor végéről már elmarad a toldalék csonka láb, ismét megnő a jambusok és a mély magánhangzók aránya.

Egy dologra kell még választ adnunk: a versben hol érhető tetten annak az energiának forrása, amely a pusztulás egyre jobban elhatalmasodó képei után egyszerre megállást tud parancsolni a bomlás, az összevisszaság démoni hatalmainak, s mérnöki pontossággal tudja kiépíteni a maga ellenvilágát?

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy a vers első négy sora a *külső* világ leírását adja: a távoli harci zajét, majd a széthullottság egyre felfokozottabb képeit. Az emelkedett, himnikus hangvétellű második rész egyben helyszínváltást is hoz magával – a költő azt mondja: „állandó vagy *bennem*”; „*tudatom mélyén fénylesz.*” Az acsarkodó külső világ egyedüli ellenszere tehát a tartalmas emberi kapcsolatok emlékétől táplált belső tartás, a humánumon növekedett ember megrendíthetetlen hite abban, hogy a világrend egyensúlya nem borulhat fel véglegesen; ösztönszerű ragaszkodása az elembertelenedett koron is túlmutató emberi perspektívákhoz. Ez lehet a hitves, a szóke Fanni; a „búvó otthoni táj”; a hit, hogy „már születőben az ország”. Ez ad erőt a menetelőnek, hogy fölkeljen, ha földre rogyott, a költő enélkül nem tud „meghalni se, élni se . . . immár”. A *Levél a hitveshez* írója is a rabtartók és a bombázórajok benépesítette külső világ ellen ebben a belső ellenvilágban nyer támpontot:

... szememre
belülről lebbensz, így vetít az elme;
 valóság voltál, álom lettél újra.

Csak ez a „hátország” adhat erőt ahhoz, hogy kijelenthesse:

ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
 majd át magam, de mégis visszatérek.

Ez a mozdulatlanságba merevített álomkép már egy emberen kívüli világban találja meg költői megjelenítőjét: a dulásba belekényszerített, de azon mégis kívülálló, „pusztulást *csodáló*” *angyalban*. Valamint a „fának odván temetkező” *bogár* képében, mely magában hordja egyben a kitelelés elemi vágyát is.

2. *Razglednica*

*Kilenc kilométerre innen égnek
a kazlak és a házak,
s a rétek szélein megülve némán
riadt pórok pipáznak.
Itt még vizet fodroz a tóra lépő
apró pásztorleány
s felhőt iszik a vízre ráhajolva
a fodros birkanyáj.*

A második „képeslap” az első után mintegy öt héttel, október 6-án íródott, Cservenkán. A kettő között, szeptember közepén, megszületett az *Erőltetett menet*, még a Borba való átvonulás emlékeként. A nagy, az utolsó menetelés nemrég kezdődhetett – ez az első híradás róla. S a költői híradás háttere letagadhatatlanul rendelkezik bizonyos sajátos, a többi *Razglednica* keletkezéstörténetétől elütő, de még nem kellőképpen tisztázott vonásokkal. A vers indíttatása körüli bizonytalanság a vers értelmezésében is jelentkezett. A problémát elsősorban a vers második felében található idilli jelenet okozta. Az interpretációk fő törekvése az volt, hogy – elsősorban a vers első felének segítségével – ezt a könnyedebb lírai epizódot hozzáhangolják a *Razglednicák* komor tónusához.¹¹

Induljunk el mi is ebből az irányból, s a *Razglednica*-füzér második darabját vessük össze az imént tárgyalt első „képeslappal”, amellyel szembetűnően rokonságot tart.

A 2. *Razglednica*, bár a páros rímű nibelungi sorokat fél-rímes hatodfeles-negyedfeles, hatodfeles–hármas jambusokkal váltotta fel, megőrizte, sőt továbbfejlesztette az 1. *Razglednica* sima lefutású mondatszerkezetét, versépítkezési konstrukcióját. Az előbbihez hasonlóan két, egyenként négysoros elemből épül fel, egy-egy rész egy összetett mondatból áll. Mindkét „képeslap” egy távolabbi háborús képpel indít: ezt bontja ki az első részben – majd a második szerkezeti elemben egy ellentétes töltésű, az előzővel termékenyen súrlódó képsor kibontakozásának lehetünk tanúi. Amellett a vers első tagja mindkét esetben dinamikusabb, valamint magasabb hangfekvésű, mint a második.¹² Ennyi a hasonlóság. Most a részletesebb elemzés segítségével tárjuk fel a különbségeket is.

¹¹ Ez a tendencia pl. Ortutaynál (i.m. 137) és Bori Imrénél is jelentkezik (i.m. 173–74).

¹² A 2. *Razglednica* jambikus, illetve spondeikus lábainak aránya az első tagban 13 : 3; a második tagban 10: 6. A mély és magas magánhangzók aránya ugyanebben a sorrendben 14: 22 és 20: 14.

A vers első két sora a háború otthonokat felégető tüzét láttatja. A házakba és kazlakba belekapó tűz száraz, pattogó hangját megfelelő hanghatású más-salhangzók érzékeltetik:

*Kilenc kilométerre innen égnek
a kazlak és a házak.*

(A „k” a két sorban hatszor fordul elő, maga a sor is a *k* hang alliterációjával kezdődik.) A pusztító kép tovább tágítása azonban, mely az előző Razglednicában apokaliptikus méreteket öltött, itt elmarad. Igaz, hogy a mezőkre menekült parasztok *riadtak, s némán, a rétek szélein*, mintegy saját sorsuk perifériáján szorongva, arról lebillenőben ülnek – de mégis *megülnek* rajta, s „megülni” annyi, mint leülni valamire, s rajta ülve megmaradni. Ezek a parasztok tehát megülnek a rétjeiken, osztályuk sok évszázados keserű tapasztalatának riadtságával, de hagyományos, mindent kiváró makacsságával is, s míg égnek a porták, ők a sokat megért emberek egykedvűségével – *pipáznak*. S ezt a rejtett borzongástól sem mentes, de mégis „békebelinek”, s mindenképpen nyugodtnak számító cselekvést (a városi ember és a frontkatona cigarettázásával szemben a paraszti pipázásnak van valami komótos, nyugtató hangulata) a *p* hang alliterálása és továbbvibrálása is nyomatékosítja („pórok pipáznak”). Valamiféle vegetatív heroizmus árad ebből a cselekvésből, mely szemben áll az égő kazlak és házak képével, tompítja annak pusztító, fenyegető hatását.

Érdemes felfigyelnünk továbbá egy, az első két *Razglednica* háborús képeinek megjelenítése közötti másik különbségre. Az ágyúszó és az országoti menekülés képe *közvetlen* észlelés tárgya volt, a tűz és a pipázó parasztok „kilenc kilométerre innen”-i képe viszont csak *megidézett*, legfeljebb korábbi tapasztalások alapján összeálló látvány. A különbséget még növeli, s egyben a háborúnak, a pusztulásnak közvetlenül veszélyeztető hatását gyengíti, hogy a 2. *Razglednicában* konkrét, jelen idejű élményi háttere épp a második rész idilljének van!

Az első részben tehát találkozunk a pusztító hatalmakkal, de találkozunk az őket megzabolázó költői tendenciákkal is. Az első négy sor hangeffektusai is ez utóbbiak közé tartoznak: a meglepően nagy arányban előforduló magas magánhangzók itt nem a végzet vijjogó hangjaira hangszerelt felfokozott iszonyat érzékeltetésére hivatottak, mint az 1. *Razglednica* sörényes egének képében, sőt, itt inkább a komor atmoszféra megszelídítésére. Erre mutatnak a 3. és a 4. sorban hirtelen elszaporodó nazálisok (összesen 6), és a *p* hang említett alliterálása is.

A második rész mélyebb fekvésű hangjai és meglassult ritmusa mögött sem áll már az a sötétarany tónusú háttér, amelyből az 1. *Razglednicában* felfénylett a hitves képe – itt csak meglassít egy idilli pillanatot, s egyben meghinti a sokat

szenvedett, a halált már sokszor átélt ember spontán székszisével. A riadalom ugyanis nem tűnt el, de mintha megenyhült volna a végzet szorítása. Nem lehet ugyanis nem észrevenni e rész oldottabb hangulatát. Rövid négy sor, telítve a bukolikus költészet minden kellékével és könnyedségével. Ortutay Gyula is figyelmeztet a második rímpár tréfás gyöngédségére és a *fodroz-fodros* játékra.¹³ Fel kell figyelnünk a játékos jelzőkre (*apró, fodros*), és a hosszabb sorok, és az ezekben megkezdett mondatot folytató rövidebb sorok váltakozásának libbenő ritmusára. (A második rész rövid sorai rövidebbek még egy szótaggal a 2. és a 4. sornál.) Könnyed, egyben törekeny szépségű a „tóra lépő” kifejezés: azáltal, hogy nem tóba lépésről van szó, a mozdulat hihetetlenül súlytalaná, libbenővé válik. Ez az illékony, szinte éterien tiszta hangulat jellemzi a „felhőt iszik” szerkezetet is; a szomjas birkák nem a vizet, hanem a vízben tükröződő felhők képét isszák. – Figyelmet érdemel még a második rész két tagmondatának paralel szerkesztésmódja is: elől mindkét helyen egy tárgyias szerkezet áll (*vizet fodroz, felhőt iszik*); majd igenévvvel lassított, a víz felé irányuló mozdulat képei (*tóra lépő, a vízre ráhajolva*); s végül a cselekvőt megjelölő jelzős szerkezetek következnek (*apró pásztorlány, fodros birkanyáj*).

A képek törekenysége egyben az idill törekenységét is jelzi, s ezáltal a vers második felében is létrejön egy – az elsővel ellentétes irányú – belső feszültség. Egyensúlyuk, valamint az idill gondosan felépített paralelizmusa, a borotvaélen kiegyensúlyozott pillanatot érzékelteti. De ez a megnyújtott pillanata a béke pillanata: a „kilenc kilométerre innen” égő házak tüze a vers folyamán egy tapodtat sem közeledik. (Az 1. *Razglednicá*ban a rombolás és zűrzavar egyre fojtogatóbb közelségbe lépett!) Természetesen azért ez a tűz is éget – a veszélyeztetettség-érzés nem szűnik meg. De ezen a tűzön még mintha erőt venne, fizikailag és pszichikailag is, a makacs kitartás, az élniakarás és talán a túlélés reménye: a póroké és a költőé. A borotvaélen kiegyensúlyozott békét sugallja az idill bevezetője, az „itt még...” is. De mintha ez esetben inkább azt jelentené: *itt és most* – béke van. Egy ilyen oldottabb pillanata jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. És feltételezhetően ritka voltát figyelembe véve lehetett benne valami a perspektívák némi felderüléséből is. Ezért talán nem járunk messze a valóságtól, ha a 2. *Razglednicá*t nem annyira a vésztojósó sejtetés, hanem a fenyegető sors időleges fellazulása költeményeként értékeljük.

Az eddigi értelmezések, érzésünk szerint, a már ismert komor végkifejlet tragikumát vetítették vissza ebbe a versbe is, és ezzel megszegényítették Radnóti utolsó költői korszakának érzelmi vonulatát. És a *Razglednica*-füzér drámáját is: a 3. és 4. *Razglednica* végzet-tudata még tragikusabb szintet kap azáltal, hogy a szelíd remény hangjai után szólal meg.

¹³ Ortutay: i.m. 138.

Végül felmerül a kérdés, hogy mi lehetett ennek a feloldódásnak az alapja, krónikái háttere. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a menetelés a 2. *Razglednica* idején még nemrégén kezdődött, gyötrelmei még nem lehettek hatványozottak. Egyben általa a költő valóban közelebb került, földrajzilag is, a „búvó otthoni táj”-hoz. Radnóti segítőkész akció nyomán került a transzportba, melyet elsőnek indítottak, úgymond, hazafelé.¹⁴ S hiába érezte maga fölött a végzetet, bizonyára néha ő is hinni merészelt, hogy ez az út nem a halálba vezet. Legálább is az út elején. Például Cservenkán, 1944. október 6-án.¹⁵

3. *Razglednica*

*Az ökrök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vizelnek,
a század bűzös, vad csomókban áll.
Fölöttünk fú a förtelmes halál.*

Mohács, 1944. október 24.

A *Razglednicák* füzére itt vált hangot. Ez már a végzet verse, a felbomlásé. De csak a fiziológiai bomlásé — a lélek és az értelem még a kristályszerkezetek fegyelmezett rendjébe kényszeríti az eluralkodó pusztulást.

Itt már nem találjuk meg az első „képeslap” hosszan hömpölygő, középen artisztikusan cezúrált nibelungi sorait, de eltűnik a 2. *Razglednica* rövidebb-hosszabb sorokat váltakoztató játékossága is. Lekerekített, szűkszávú ötös jambusok sorjáznak (egy kivételt engedve a második sor hatodfeles jambusának); s a közlések súlyának, megfellebbezhetetlenségének nyomatékaul a hangsúlyosabb szókezdő szótagok általában – különösen az első három sorban – egybeesnek a verslábak „erős”, *arsisos* részeivel.¹⁶ Meglassul az iram is: az eddigi két „képeslap”-hoz mérten erősen megnő a statikusabb spondeusok aránya.¹⁷ A jambusok és a spondeusok kiegyenlítetttsége az egyes verssorokon belül

¹⁴ A tényről többen tudósítanak. Lásd Mária Béla idézett cikkét. Némileg más változatban Sós Endre: *Radnóti Miklós – Bibliográfia*. Budapest. 1966. (Bevezető) 34–35.

¹⁵ Az elemzés elején szóltunk a keletkezéstörténeti kutatások hiányosságairól. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy vannak még olyan feltáratlan tények, melyek később a verset más megvilágításba helyezik. Például többen úgy tudják, hogy épp Cservenkán az SS nagy vérengzést rendezett a foglyok között (pl. Sós Endre, uo.). Az esemény pontos dátuma azonban még nem ismeretes. Az elemzés alapján feltételezzük, hogy a vers még előtte íródhatott.

¹⁶ Az első három sor névelőkön kívüli 14 szava közül 11-nél figyelhető meg ez a jelenség, az utolsó sorban 4 szó közül 2-nél.

¹⁷ A jambikus és spondeikus lábak számaránya az első három *Razglednicában* a következőképpen alakul: 35: 13, 23: 9, 12: 8.

is érvényesül: se túl siető, se túl lassú nincs közöttük. Kihunynak a fények és elfakulnak a színek: az 1. *Razglednicá*ban még a mélyből felfénylett a hitves képe, a 2. „képeslap” pedig még egy tóban tükröződő felhőt láttatott. Elülnek a hanghatások is: a dübörgő ágyúszó és pattogva égő kazlak után már csak valami félelmetes, sejtető suhogást hallunk. Eltűnik a szófaj-kezelés dinamizmusa is: Radnóti verbális – meglepő, mozzanatos igéket kedvelő – stílusa,¹⁸ mely még a *Razglednicák* első darabjaiban érezte hatását, itt a megcsöndesült igéknek és az igék-névszók klasszikus nyugodtságu arányának adja át a helyét. Eltűnik az eddigi ellentétes szerkesztésmód is, hogy helyébe a gondolat párhuzamos-haladványos kifejtése lépjen. Négy súlyos tényközlő mondat (az első három laza mellérendelő szerkezetté összeállva) rakódik egymásra – mindegyikük szigorúan tartja magát a sorvégi határvonalhoz. A megfegyvelmezett pokol képlete ez – alá kell szállnunk belé, hogy megismerjük rejtett bugyrait.

Az 1. sor „természeti kezdőképpel” indít, ez intonálja a végzetes emberi valóság versét. Az ökor, az állatvilág békés nyugodt egyede, mely a *Nem tudhatom* című versben még a *szöcske*, *torony* és a *szelíd tanya* képei között a féltve őrzött honi táj békés rekvizitumaként szerepelt, most szájából *véres nyálat* csorgat.

A következő sorban az állatok világából az emberekébe lépünk. E továbblépés azonban nem lényegi, az állat-ember minőség-váltás ellenére sem minőségi: kiderül, hogy az emberek világa semmiben sem különbözik az állatokétól – az ökörnek a nyála, az embereknek a vizelete véres. A két sor haladványos, s mélyebben mégis azonosságot sugalló paralelizmusából az állati sorba taszítottság, a dögrovasok légköre áll össze. Az összetartozást a szórend szigorú párhuzama is erősíti: mindkét mondat egy főnévi alannyal kezd és egy igei állítmánnyal zárul. Az 1. sor mélyebb hangjaira hiába válaszol a 2. sor szinte egyöntetűen magas fekvéssel¹⁹ – a hangrendi ellentét nem állít fel két külön alternatívát: tudjuk, hogy ugyanazon valóság két oldaláról van szó. Az ellentét, a vers szövegébe beépítve, paradox módon az azonosságot, a masszív egylényegűséget erősíti, mintha azt mondaná: így sincs, úgy sincs menekvés immár. Két változat egy témára: az animális szintre csupaszodás témájára. De ebben a világban ott él az ember, a költő, ki a rettenetet szavakba rendezi: az alliterációval is hangsúlyozott „vizelnek” ige természettudományos terminológiája az orvost idézi, aki kíméletlenül, de roppant önfegyellellemmel diagnosztizálja magán a gyógyíthatatlan betegség tüneteit.

A 2. sor a vers egyetlen csonka verslábával zárul, szinte éreztetve az első két sor szoros összetartozását. A 3. sor mégsem kezd teljesen új szerkezeti egységet,

¹⁸ Ld. erről Kurucz Ágnes: *A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében*, ItK, 1960, 561.

¹⁹ Az 1. sorban a mély és magas magánhangzók aránya 6: 4, a második sorban 1: 10. A jelenlégre, a két sor sorzáró mély, illetve magas hangjainak egymásra felelését hangsúlyozva, Ortutay Gyula is felhívja a figyelmet (Ld. Ortutay: i.m. 138).

a pauza inkább csak azt jelenti, hogy az 1. és 2. sor közvetlen párhuzama után a harmadik mondat haladványosan továbbfejleszti az előző sor leálltiasított ember-motívumát: itt már egy konkrét emberi csoportról, a „bűzös, vad csomókban álló” munkaszolgálatos századról van szó. A vizuális képek helyett most egy eddig hiányzó s a költészetben is aránylag ritka: a szagérzékelésünkre ható szenzuális kép lép be. Nemcsak ez okozza azonban a „bűzös” jelző meglepő és figyelemfelhívó hatását, hanem a szónak az érzéklet kellemetlenségére, visszataszító voltára utaló jelentése is. Érdeemes felfigyelnünk továbbá a „vad” jelzőnek csak az 1. *Razglednicá*hoz viszonyítva is lemérhető jelentésváltozására. Ott még, az ágyúszó jelzőjeként, ’szilaj’, ’durva’, ’romboló’ jelentéssel bírt, itt már nem a pusztító erőkre, hanem a pusztítás áldozataira alkalmazza a költő, jelentése inkább: ’tépett’, ’zilált’, ’elvadult’. Nemcsak ez a jelző, az egész sor együttese azt sugallja, hogy a dehumanizáció itt jutott el ábrázolásának kiteljesedéséhez.

Nem kis része van ebben a sor utolsó, rejtett expresszivitású képének, amelyre eddig nem fordítottunk kellő figyelmet. A század ugyanis nem „bűzös, vad” csoportokban (ez még ép alakzat), de nem is *csordákban*, hanem: „*csomókban áll*”. – A „véres nyál” és a „véres vizelet” éles értelmi kirajzoltóságú, jelentéstartalmukkal közvetlenül is riasztó hatású képek. Lényegében ez áll külön-külön a „bűzös” és a „vad” jelzőkre is, bár itt már bizonyos mögöttes jelentés-zónákkal is számolnunk kellett. De már semmiképpen sem mondható el mindez a „csomókban áll” szerkezetre. A konkrét szemléleti tény, mely ezt a képet egyfelől sugallhatta, általános kísérőjelensége és válaszreakciója a vitaminhiánytól, az alultápláltságtól, túleröltetéstől elcsigázott szervezetnek: az állati és emberi szőrzet, hajzat hirtelen, *csomókban* való hullása. (Gondoljunk a József Attila-i képre: „csomókban hull a hajaszála...”) A kép önmagában is szemléletes: a pusztulás kollektívákat dezorganizáló, a csoportnál kisebb egységekre: *csomókra*, esetleges, kicsiny csoportosulásokra szétziláló hatását látatja. A csomókban hulló szőrzet észleletéből való kiindulást mégsem tarthatjuk indokolatlannak: ott rejtőzését a szókép mélyrétegeiben korábban előforduló analóg társai: a „véres nyál”, a „véres vizelet” képek is sugallják. – Az eddigiekben csak a kifejezésből áradó bomlásérzetet, széthulláshangulatot hangsúlyoztuk. Fel kell figyelniük azonban a bomlással szemben álló, rejtett, de a hangulatban mégis jelen levő kohéziós erőkre is. A századot a menetelés apróbb csoportokra zilálja szét, de ezek az embercsomók egyben egy összetartó irányú mozgásnak, a meghajszolt egyedek összeverődésének, a megriasztott élőlények spontán összebújásának eredményei. (Magának a „csomó” szónak különböző jelentésárnyalatai is általában többesítő, koncentráció jellegűek.) Szólnunk kell még a széthullás-képzettel szintén ellentétes irányban ható statikus „áll” igé-

ről is, mely létigei merevséggel²⁰ fékezi meg a bomlás felgyorsuló (1. „vad” jelző!) folyamatát. A 3. sorban tehát elhatalmasodott a létbeli lefokozódás atmoszférája²¹ – az eddigi konkrét, realista képeket egy nyugtalanítóan vibráló, a teljes felbomlás látványába táguló szókép követi, mellyel szemben azonban az emberi és költői tartás megőrizte pozícióit.

A sor megtartotta rokonságát az előbbi kettővel, melyeknek mondanivalóját továbbfejlesztette.²² Mondatszerkezete azokéval azonos – dísztelen, rím nélküli monotóniával immár harmadszor kerül a sorvégre egy ténymegállapító ige. A három sor a mássalhangzók használatában is hasonló arculatot mutat. Az együttesükben legtöbbször előforduló hangok: a *k*, az *r* és a *v*,²³ híven festik alá a tárgyilagos, kegyetlen képek kietlen hangulatát. Különösen a *v* hangok szerepe hangsúlyos: mindnégyük szókezdő hang, kettő közülük alliterál is: „*véreset vízelnek*”. Emellett mind a három sorban fakó kérlelhetetlenséggel pontosan ugyanazon helyen, a – mindháromszor a versláb *arsisa* által is nyomatékosított – 6. szótagban bukkan fel.

A 3. sorral lezárul a vers első szerkezeti része – és vele az első három sort magába foglaló, laza szövésszerű összetett mondat is. Az utolsó sor: „Fölöttünk fú a förtelmes halál” – összegezés és kitágítás. A pusztulás eddigi realista képei itt mindent átfogó megfogalmazást nyerne: a „halál”, a vers utolsó szavaként rárimel²⁴ a 3. sor végére, azé a soréra, amelyben tetőzött, s egyben lezárul az előzmény, a krónikási tudósítás.

A megtett út következetes: az először az állatok, azután az emberek, majd a költő közvetlen környezetét jelentő munkaszolgálatos csoport körében láttatott borzalmak logikusan torkollnak a mindent betöltő halál képzetébe. Ezt a vonulatot inkább megerősíti, mintsem megtörné a két rész között tapasztalható szórendi disszonancia: az alany az eddigi első helyről azért kerül a mondat (és a vers) végére, hogy expresszív válnon a halál mindent meghatározó szerepe.

A sorkezdő szó személyragja révén („*fölöttünk*”) az eddigi látó költő szerepét a részes költő veszi át, aki azáltal, hogy (bár itt is többszám első személy mögé rejtett) részességét közli az imént oly fegyelmezetten, tárgyilagosan megírt

²⁰ Az „áll” ugyanis itt – érzésünk szerint – nem azt jelenti, hogy a század valóban áll (pihen) – mint ahogy pl. a „harcban áll” kifejezésben sem erről van szó –, hanem a csomókba szóródás tényét (azt, hogy így van) állapítja meg vele a költő. (A „harcban áll” szerkezet is lényegében behelyettesíthető a létigés formával: „harcban van”). Innen az „áll” ige lelassító, fegyelmező hatása, mely jól illik bele a tényközlő költői előadásmódba.

²¹ Ez egyben a vers legmélyebb hangfekvésű, legkomorabb tónusú sora is – a mély és magas vokálisok aránya 8: 2.

²² Az első három sor összetartozása, paralelizmusára Bori Imre is figyelmeztet: i.m. 174.

²³ A *k* és az *r* ötször-ötször, a *v* négyszer szerepel.

²⁴ A „halál” szó a vers egyetlen válaszríme. Szerepére Ortutay is rámutat: i.m. 138.

borzalmakban, nemcsak személyes szenvedését árulja el, hanem felmutatja számunkra az elviselés példáját is.

A „fölköttünk” egyben nyomasztó, ránk nehezedő helyviszonyt is jelöl, s ezzel a felettünk magasodó végzet képzetét intonálja. Az első résztől merőben különböző hangeffektusok is ez irányban hatnak: a zöngétlen spiráns *f* hang hármas alliterációja és a közvetlenül utána következő labiális vokálisok (*fő–fű–fő*), valamint az egész soron végigvonuló labiális jelleg²⁵ borzongató légmozgást idéző végzetes atmoszférát éreztet. A „végzet szele” azonban meglepően lágy hangszerelésű. A fülnek kellemes spiránsok (*s, h*), nazálisok (*m, n*) és sűrűn (4-szer) előforduló *l* hangok sorjáznak benne.²⁶ Azt jelentené ez, hogy az élet kegyetlen valóságának kontrasztjában a halál már áhított, feloldó menedék? A kérdésre maga a költő válaszol nemmel, amikor a halált „förtelmes”-nek nevezi. Az első rész kemény, a második rész lágy hanghatásának ellentéte tehát nem igazi ellentét: más-más oldalról kiindulva, de egyaránt elkerülhetetlenül a pusztulásba vezet. Azt érzékelteti, hogy nincs kigázolás, minden eszköz az erőszaké. A vers leszámol az illúziókkal, tudatosítja a végzetet. De ez nem jelenti azt, hogy elfogadja és megnyugszik benne. A hirtelen előtérbe lépő költő a „förtelmes” jelzővel *minősíti* a rá és társaira, valamint az egész jobb sorsra érdemes világra kiosztott pusztulást. Ez a jelző a humánus vádirata az „emberforma pogányok hadserege” ellen. És a *förtelmet* a későbbi korok szülöttei – mi és az eljövendők – is átérzik, és átélnek az értékek veszését. A katartikus hatású költői fegyelem megmentette a világ egyensúlyát.

4. Razglednica

Mellézuhanam, átfordult a teste

s feszes volt már, mint húr, ha pattan.

Tarkólövés. – Így végzed hát te is, – súgtam magamnak,

– csak feküdj nyugodtan.

Halált virágzik most a türelem. –

Der springt noch auf, – hangzott fölköttem.

Sárral kevert vér száradt füleimen.

Szentkirályszabadja, 1944. október 31.

²⁵ A 4. sor labiális és illabiális magánhangzóinak aránya 7:3.

²⁶ A 4. sor 15 mássalhangzója között csak 4 keményebb, durvább hanghatású akad. (A *k*, az *r* és kétszer a *t*.)

A Razglednicák utolsó darabjához értünk: a közvetlen halálközelség, az átélt (s egyelőre még túlélte) pillanat költeményéhez.²⁷ A vég előtti pillanat érzete nemcsak abból a tudásunkból származik, hogy a költő három-négy nap múlva halott – hangulata megkötődött a vers alaprétegeiben is. Mindenekelőtt a végsőig feszített húr képe szuggerálja, melynek expresszivitása (elsősorban a mozzanatos „pattan” ige és a száraz, felhang nélküli *t* hangok²⁸ révén) szétszívárogo a vers egész szövetén. Irgalmatlanul rövidre fogott, „feszes” pillanat ez, már-már nem is a pattanást megelőző (amit a „mielőtt pattan” kapcsolat sugallna), hanem azzal szinte egyidejű: „mint húr, *ha* pattan”. A pattanás előtti állapot azonban egyben az ajzottság, az erők végső összeszedettségének állapota is: ott feszül benne a lélek heroikus készsége a borzalmak regisztrálására.

A verset a végső pillanatok lényegre koncentrááló tömörsége jellemzi: eltűnik a külvilág rajzának eddigi viszonylagos részletessége, a költő a képletek szigorúságával csak három alakot: a halott társat, a gyilkost és önmagát láttatja. Különösen feltűnő az eddigi verseken végigvonuló, a 3. *Razglednicában* lényegivé is felnövő állat-motívum hiánya: a költő a halált, a végső pillanatban, hangsúlyozottan emberi értékben vállalja. Az eddigi „képeslapok” az észlelés, a tényközlés mellett, az észlelt valóságon való túllépés némi lehetőségének jeleként, helyet adtak a reflexiónak, a költői tágitásnak (még a 3. *Razglednica* utolsó sorában is felülemelkedünk a pusztulás konkrét képein) – itt már kimosódik minden oldottabb, játékosabb, reflexív elem (eltűnnek az előző *Razglednicákban* még fontos szerepet vivő alliterációk is) – s marad a kopár közlések szaggatott egymásutánja. Ez a szaggatottság lemérhető a verssorok rapszodikusán változó hosszúságán, a mondatok megrövidülésén és számuk nagymértékű elszaporodásán is.²⁹ Mégsem kelti a darabokra való szétesettség érzését, ziháló hangokat sem hallat, s nem szólalnak meg benne a téboly felhangjai sem. Ezt a szaggatottságot szigorúan megszerkesztett tömör drámaiság, „balladai homállal” telített drámai kihagyások és dramatizált előadásmód jellemzi. Ez a dráma *egy másodperc* (a szó szoros értelmében!) történetét mondja el, kronologikus sorrendben, kitérők és megtorpanás nélkül haladva a kifejelet felé.

²⁷ Ortutay Gyula mondja a 4. *Razglednicáról*: „A halál előtti csönd egyszerűsége, monumentális zengése ez.” Ortutay: i.m. 139.

²⁸ A „pattan” szóban geminált *t* hang a vers leggyakrabban (21-szer) előforduló hangja, ezt a „pattan” mélyfekvésű magánhangzója, az *a*, majd a „tarkolóvés”, a „springt”, a „sár” és a „vér” *r* hangja követi. (19, illetve 12 előfordulással.)

²⁹ A sorhosszak eddigi többé-kevésbé szabályos váltakozását a 4. *Razglednicában* hatodfeles, ötödféles és ötös (s néhol botló) jambusok lazább rendszere váltja fel. – Az első három *Razglednica* 2 (többnyire összetett) mondatból épül fel, a negyedikben a mondatok száma 6-ra emelkedik, melyek közül 3 még további (többnyire 2-3-4 szavas) mondatokra osztódik. (A vers első két sorát kitevő összetett mondatnak például 5 tagmondata van.)

Ez a másodperc a vers első szavával jelzett földrezuhanás és az utolsó sor által sejtetett újbóli talpraállás között telik el – arccal a föld sarában, közvetlen szomszédságában egy holttestnek – és a gyilkosok lába előtt.

„Mellézuhanam”: magas hangszínről hirtelen mélybe váltó magánhangzóival érzékelteti nemcsak a zuhanás tényét, hanem a test elerőtlenedéséből következő intenzitását, súlyát is. (A magas „é” után mindjárt a legmélyebb fekvésű „u” következik.) A mozgás azonban nemcsak lefelé, hanem síkban is egy kijelölt pontra: a halál kegyetlen gesztusától megcsúfolt, „átfordult” holttestem mellé irányul. Az imént meggyilkolt társ merevedni kezdő testének látványa indítja a már említett, sugalló hatású hasonlatot: „feszes volt már, mint húr, ha pattan”. Tehát a végső pillanaton *túli* állapot szemléleti tényét (annak az életnek a „húrja” már elpattant!) a pattanás *előtti* húr képével veti össze mint hasonlóval – s ez a feszültség egyben előreutal a költő most bekövetkező „pattanás előtti” pillanatára. A „pattan” szó emellett, mint arra Bori Imre felfigyel,³⁰ hangulatilag indukálja, mintegy magából „kipattantja” a következő sor csattanó rövidségű szó-mondatát: „Tarkólövés.” Szükszavú ténymegállapítás, a boncolási jegyzőkönyvek nyelvén. A közlést követő pont után kezdődik a másodperc kiemelt pillanata, a csöndé, amelynek végén a költő egy újabb lövés dőrejét várja,³¹ s amelyet egy elfojtott belső monológ nyújt drámaian hosszúra. A monológból kitűnik, hogy a 3. *Razglednicában* még „förtelmesnek” nevezett halált a költő, józanságra intve magát, már valóban *várja*: „nyugodtan”, halált virágzó türelemmel.³² (Az utóbbi képben a „türelem rózsát terem” közmondás groteszken fájdalmas parafrázisát sejtethetjük.) A „halált virágzik” összetétel végletesen ellentétes elemeinek (virágzás – halál) ily evidens kapcsolása megborzaszt,³³ egyben felfokozza az ellenpólus: a költő által élt élet rettenetét.

A csend pillanatának végén a lövés helyett – s azt híven helyettesítve – egy kurta német nyelvű mondat hangzik: „Der springt noch auf”. Eddig csak áldozatait láttuk – itt lép elő először a sejtető háttérből a gyilkos. Szava fél sornyi, s mégis mindent elárul magáról. Elsősorban kegyetlenségét. Kegyetlen azáltal, hogy csöndet tör meg; kegyetlen szavai durván idegen hanghatásával (különösen a „springt” mássalhangzó-torlódásaival, ideges „r”-jével, csattanó „t”-jével)

³⁰ Ld. Bori: i.m. 175.

³¹ Erre a pillanatnyi szünetre, s ennek „halált virágzó” hangulatára Bori Imre és B. Szabó György hívja fel a figyelmet. (Ld. Bori: i.m. 175; B. Szabó György: Rapszódia négy szólamra az emberről, tárgyról, a művészetről és önmagunkról – *Híd*, 1962. 7. sz. 614.)

³² Tolnai Gábor joggal hangsúlyozza ennek a halállal szembenező józan nyugalomnak emelkedettségét, és rokonítja a halálát zsoldárt fordítva váró Balassi gesztusával. (Ld. *Radnóti Miklós Válogatott művei*. Budapest. 1962. Előszó, 8.)

³³ A „halált virágzik” összetétel, illetve a halállal kapcsolt „virágzik” igét értelmezhetjük úgy is, hogy a véresszegélyű lőtt sebet, a halál „virágát” lássuk mögötte. Az ellentét, bár módosult formában, itt is jelentkezik, s hatása nem kevésbé megdöbbentő.

– és kegyetlen azzal, amit mond. Az előbbi monológ és a parancsnak beillő kijelentés egyaránt az áldozatnak, az áldozathoz szól. Megdöbbenő paradoxon: az áldozat az, aki kívánja és előkészíti magában a halált, s a gyilkos az, aki „megmenti”, nem engedi meghalni áldozatát. Ebben a világban már minden visszájára fordul, itt nem a másik, az igazi világ törvényei uralkodnak. Az ember itt kényre-kegyre kiszolgáltatott játékszer csupán. – A gyilkosról megtudjuk még azt is, hogy cinikus. Nem „feláll” vagy „felkel” – „ez még *felugrik*”, mondja. Olyan emberre, aki csontig soványodott, jártányi ereje sincs már, hisz az imént is összerogyott. – És végül megtudjuk a gyilkos nemzetiségét is.³⁴ Ítélet hangzik el nyelvén, de általa egyszer s mindenkorra ő is megítéltetett. Mert a költő, a halál megszgyéjén, vádol is. Az erkölcsi jóvátétel nehezebb a gazdaságinál – ezt még sokáig fogja törleszteni az a nép, melynek költői, Radnóti Miklós verseit fordítván, egy fél sorban anyanyelvükkel találkoznak.

A másfél hónappal a 4. *Razglednica* előtt írt *Erőltetett menet* egy kiáltással zárul: „Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!” Azt a talpraállást még belső parancs, a „búvó otthoni táj” és a feleség viszontlátásának halvány reménye mozgatta. A 4. *Razglednica* utolsó sora mögött sejlő felállást viszont külső hatalom, idegen katonaszó rendeli el, azért, hogy meghosszabbítsa a cél nélküli szenvedést. Mert itt már se a menetelésnek, se a földről való felkelésnek nincs emberi perspektívája: csak a gyilkost szórakoztatja. Itt a talpra állás semmivel sem kevésbé megalázó, mint az arcra bukás a gyilkosok előtt. A versnek ezeken a tájain nyer indoklást igazán az előző sorok halálvárásának nem pánikba eső, nem apatikus – hanem józan, emberi hangja. Ezért nincs feloldódás az utolsó sorban: a költő fülén „sárral kevert vér” szárad. Az út *sara*, az imént megölt társ *vére* – az észlelés tárgyai; konkrét realitások, nem költői képek. De az empirikus valóság azon rétegeiből valók, amelyekből a költészet őskorában az elsők között szűrte ki az ember a jelképi tartalmat.

Egy pontos, „míves” asszonánc („türelem” – „fülelem”) zárja a verset, és vele Radnóti Miklós életművét. Ez az asszonánc egy külön kis világ. Ott dolgoznak benne – külön és megjelölten – mindazon energiák, melyek a költővel a halál közvetlen szomszédságában, a fennmaradás minimális esélyével, még megírták ezt a verset – és a többi *Razglednicát*.

Ez az asszonánc itt, Radnóti utolsó szavaként, jelkép értékű. A költészet legősbibb és legnagyobb lehetőségének sikeres megvalósulására figyelmeztet. Arra, hogy a *Razglednicákban* kirajzolódó stációk szörnyűségének költői rögzítése e szörnyűségek virtuális lebírása is egyben. A varázsénekek és a halott-síratók óta ritkán volt ilyen fogható, ennyire evidens a költészet funkciója.

³⁴ Ortutay Gyula finom meglátása, hogy a költő elhallgatja a *Nem tudhatom* című versében is oly féltő gonddal körülvett haza felelősségét sorsának alakulásában. „A legmélyebb magyar vallomások közül való ez a német nyelvű félsor” – írja. Ortutay: i.m. 139.

A költészet alapképlete képződik meg itt: a hit, hogy az értő szavakkal megnevezett létezés uralmunk alá igázódik.

Radnóti ezekben a versekben eme *ars poeticaként* vállalt képlet jegyében nevezi meg a halált (a 3. *Razglednica* végén – szinte mágikus erővel – szó szerint is) – és így válik, arcra bukottan is, legyőzhetetlenné általa.

Pilinszky János: Négy soros.

A vers egy lehetséges olvasata¹

Pilinszky János stigmatikus költő. Stigmáját nem extatikus büszkeséggel, rajongó önmutogatással viseli, hanem emberi kínlódással, kétségbeeséssel és lázadással.

Pilinszky az ember-mivolt olyan magját védelmezi, amelynek a megvédelmezhetőségében nem teljesen bizonyos ugyan, de az újból és újból kiküzdött remény elegendő neki ahhoz, hogy a pompeji őrtálló szerepében kitartson. Költészete ebben az értelemben cáfol minden semmibe mutató pesszimizmust, s jelent serkentést az élet emberibb továbbvitelére. Költészetének ezt a lényegi jegyét néhány olyan verséből, mint a *Piéta*, a *Harmadnapon*, vagy az *Intróitusz*, bebizonyítani nem lenne nehéz feladat, mert ezek az életmű kivételes darabjai: a remény és a hit közvetlenül szólal meg bennük. A fasizmus élményeit „témájukban” is hordozó, az áldozatokkal „ítéletnapig” közösséget vállaló nagyverseinek (*Harbach 1944; Francia fogoly, Frankfurt stb.*) vallatása, amelyekben a Gonosz elítélése egyben hitvallás az ember és az emberiség mellett, szintén nyitott kapu döntésképe volna. Annak illusztrálására, hogy a látszólag halálba zárt versek mélyén is milyen titkos források rejlenek, termékeny feladatnak tartom például a „négy sorosok” egyikének tüzetesebb vizsgálatát.

Ezek az ötvenes évek közepétől jelentkező kis terjedelmű költemények – úgy vélem – különösen alkalmasak arra, hogy bepillantást engedjenek Pilinszky alkotó műhelyébe, ahogy a *Rekviem* című filmnovella bevezetésében ő maga írja: a „már-már eszköztelen... konkrét képek saját és kölcsönös életének” sajátos struktúrájában. A kompozíció akár ellentétes-párhuzamos (*Agónia Christiana, A harmadik*), akár haladványos (*Hideg szél, Négy soros*), olyan feszültséget hordoz, a leglényegesebb elemeknek oly expresszív tömörségével szolgál, hogy ezek a szüksézszerűségükben is teljes egészét nyújtó alkotások rendkívül tág mondanivaló közvetítésére válnak képessé. Legtökéletesebben talán az a *Négy soros*, amely címében is utal erre a műformára.

*Alvó szegek a jég hideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.*

¹ Azonos címmel és tartalommal megjelent az Új Forrás című folyóirat 1981/3. számában.

*Égve hagyta a folyosón a villanyt.
Ma ontják véretem.*

A négy sor: négy szikár kijelentő mondat, amelyeknek a jelentés köznapi síkján alig van közük egymáshoz. A sorok kapcsolatrendszerét, verssé egységesülését az újraalkotó befogadói képzeletnek kell tetten érnie. A mondatok csupaszak, van bennük valami borzongató: nem csak a „jéghideg” jelzőnek tulajdonítható, hogy szinte fázunk, amikor olvassuk őket. Monoton sorjázásuk a megfellebbezhetetlenség erejével hat. Közlésmódjukat első olvasásra szenttelennek, sőt közönyösnek érezhetjük. Akkor döbbenünk meg, amikor végigolvasva a verset az utolsó sorból megértjük, hogy a lírai én legszemélyesebb és legközvetlenebb veszélyeztetettségéről van szó. Rádöbbenünk, hogy a köznapi közlések és a szenttelen hang mögött tragédia lappang. Ekkor az, amit először közönynek éreztünk, visszafelé felparázslík, feszültséggel telítődik. Hirtelen felrémlik bennünk a szegek, az éjszaka és a folyosóról sejtelmesen beszüremkedő villanyfény képe, hogy néma kérlelhetetlenséggel foglalja el helyét egy most feltárt, kísérteties birodalomban. A vers tüzetes újraolvasása e feszültség feltárásának oknyomozó izgalmát jelenti.

„Alvó szegek a jéghideg homokban.”

Először a szegekre figyelünk fel, ahogy megnőnek előttünk: Pilinszky újból és újból visszatérő Golgota-látomásának rekvizitumaivá. Ezek a szegek már gyilkoltak egyszer.

A verssor a helyviszonylatok világ mögötti kitágítását, meghatározatlanságát sugallja: a fájdalom még az *Őszi vázlat* „távoli kétes tájain” készülődik; s az ígétlenség, az igenév használata az időn kívüliség érzetét kelti. A szegek jelentéstartalma és a felfokozott „jéghideg” jelző azonban már gyilkos célratörést sejtet. A szunnyadó, de készültségben álló rettenetnek még bizonytalan sejtelmét kapjuk, de szinte köznapián konkrét képek közvetítésével. Ez bizonyos belső feszültséget eredményez.

„Plakátmagányban ázó éjjelek.”

Ezekből az éjszakákból hiányoznak a csillagok, csak a monoton eső veri a nagyvárost. A kiszolgáltatottság érzése tölti be a sort: a költő nem a történet aktív oldalát, a földet paskoló esőt, hanem a passzívan aláterülő, „ázó” éjjeleket látatja velünk. Ez az eső időtlen: se nem gyorsodik, se nem csöndesül: éjről éjre kérlelhetetlenül működik, mint a gépek.

Mi készül ebből a monotóniából? A szegek még „alszanak”, s az „ázó éjjelek” nyomasztó boltja alatt darvadozik a magány, mint egy esőverte plakát, amelyen rikító színekkel és arasznyi betűkkel árucikket, jelszavakat vagy biztosított biztonságot hirdetnek, de aminek ez már tökéletesen mindegy. A „plakátmagány” összetétel egyike Pilinszky sajátos sűrített kifejezéseinek („kockacsend”, „világárva”, „hamunéma”) – az összetétel nyelvtani viszonyát megállapítani szinte lehetetlen. A plakát, ez a legpopulárisabb közlőeszköz, hű társává (jelzőjévé? birtokosává?) válik a magánynak, az emberközi egyedüllétnek – s ezáltal önmaga ellentétébe fordul. A kép nem a harsány publicitást hajszoló, információ-burjánzásban szenvedő „modern” életforma fonáságáról, hanem általában az emberi kapcsolatok ellehetetlenülésének, nagyüzemivé válásának drámájáról vall nagy erővel.

Ezeknek az elgépiesedett viszonylatoknak logikus közege az esőtől áztatott éjszaka, amely már közvetlenebb veszélyt jelent az első sor távoli fenyegetésének világ peremére vetített színterénél. Már világon belüli szorongásokat nevez meg: a költő környezetrajzához tartozó (nagyvárosi) éjjelről, éjjelekről van szó. A sor jelentéstartalma tehát a helyviszonylatok összébb húzódása folytán konkrétabbá vált, az eszközök azonban általánosabbak, kevésbé körülhatárolhatók: a „plakátmagány” és az „ázó éjjelek” képe korántsem rendelkezik a szög és a jéghideg homok képeinek értelmi kirajzoltságával. Tehát újabb rejtelmes elemmel gyarapszik a feszültség, most már a második soron belül, amely ráadásul ellentétes irányú az első sor belső feszültségével. (Ott az eszközök voltak konkrétabbak az általánosabb jelentéstartalom szolgálatában). Ebből az ellentétes irányultságú feszültségből származik az első két sor aránylagos kölcsönös kiegyensúlyozottsága, összetartozása. Ezt az egyensúlyt erősíti az a tény is, hogy a második sor mondatszerkezete az elsőnek középtengelyes tükörképe. A két sor együttese lényegében még nem lép ki az általánosságból, a mindkettőre jellemző ígétlenség és a statikus melléknévi igenevek is erre mutatnak.

„Égve hagyta a folyosón a villanyt.”

Itt már megbillen az eddig is labilis, előremutató feszültségektől aláaknázott egyensúly – a költemény határozott irányt vesz. A mondatnak már igei állítmánya van: „hagyta”. A költő megszólít vele valakit, hogy kit, nem tudjuk biztosan: valószínűleg önmagát. Énjének ez a feltételezhető különválasztása magától (amely emlékeztet az egyedülléttel és szorongással küzdők füttyörészésére, önmagukban való beszélgetésére), tovább növeli a versből kiáramló magányérzetet. A konkretizálódás jele az is, hogy az égve felejtett folyosói villany már a legközvetlenebb környezet darabja, és a jelentés első szintjén olyan köznapi szorongásérzetet jelölhet, ami általában csöpögő vízcsapok (ld. *Utószó*,

Majd elnézem), óraketyegés (ld. *A hóhér naplójából*) és be nem zárt ajtók nyomán szokott támadni. De ez a köznapi szorongásérzet egy tágabb jelentésű szorongásba épül be. A folyosói lámpa maga is része lesz a fenyegető külvilágnak, amely általa már egészen közel foglal el hadállást: figyelő, fenyegető szemét közvetlenül magunkon érezzük.

A helyviszonyok újabb összébb húzódását azonban a múlt idejű „hagytad” ige ellenére sem követi az időviszonylatok konkretizálódása. A villany itt nem egyszerűen csak ég, hanem valaki égve felejtette, égve hagyta. Ez a jelentésárnyalat azonban csak igei állítmánnyal fejezhető ki, amely – nyelvtanilag – szükség szerint igeidővel jár. Az igei állítmányban itt nem az a fontos, hogy igeidővel rendelkezik, hanem annak az érzékeltetése, hogy a villany égve maradása egy passzív jellegű cselekvésmulasztás eredménye. A „hagytad” múlt ideje így a vers időviszonylatai szempontjából pusztán nyelvtani, formális tényezővé válik és ugyanannak az időn kívüli szorongásérzetnek alkatelemévé, amelyet a vers az eddigiekben is érzékeltetett.

Mivel a harmadik sorban is éjjelt érzékelünk (akárcsak a másodikban), valószínűvé válik (hangulatilag az „alvó” szó is ezt erősíti), hogy az első sor közege is – tehát az eddigi soroké végig! – az éjszaka volt. E felismerés nyomán az éj hirtelen megnő, feltornyosul: s a folyosói villanykörte, mint valami lidércfény, még vészjóslobbá válik.

Az első sor tapintási (jéghideg homok), a második auditív (monoton esőkopogás) és a harmadik sor vizuális (folyosói lámpafény) érzetei után (ez is fokozás!) a negyedik sor – kikerülve érzékszerveinket – a veszély direkt megfogalmazásával egyenesen agyunkba és szívünkbe csap:

„Ma ontják véretem.”

Ez a legtömörebb sor. Nincs is szükség sok magyarázkodásra: az előző sorok fokozatosan ezt a közlést készítették elő, s ugyanakkor ennek ismeretében lesznek maguk is – visszafelé megvilágosodva – igazán értelmessé. Vártuk, éreztük, hogy végül is a kiontott vér rárimel előzményére: a lopakodó éjjelekre; mégis osszerezzünk. A költői én – a konkretizálódás újabb jeleként első személyben nevezve meg önmagát – lakonikus tárgyilagossággal közli, hogy „ma” megölik. Egyúttal bizonyos ünnepélyességgel is: a versét eddig a legköznapibb szavakból építő költő most hirtelen klasszikus – balladás emelkedettséggel szól, nem egyszerűen „megölik”, hanem „vérét ontják”. (Hogy kik, azt nem tudjuk, de nem is fontos: szinte látjuk a *Harmadnapon* „hitvány zsoldosait”, akik elindulnak a vasszegekkel, létrával és egy második keresztfával.)

A költő fokról fokra rekesztette be magát a „félelem zátonyai” (*Panasz*) közé, minden sora, minden szava egy-egy stáció volt az új Golgotára. Fenséges nyu-

galma példává növeszti a keresztény ethosz áldozatmotívumát, de mintha zárná is egyben a sorok áramkörét: mintha minden pólus megtalálta volna a maga ellenpólusát. De ha így van, mi lett a versben izzó belső feszültségekkel? Csak arra voltak elegendők, hogy kört formáljanak, amiből nincs kigázolás? Beteljesedtek volna a költő korábbi igéi: „lezárt vagy, mint a kárhozat” (*Gyász*)?

A kör azonban nem zárult be. A „távoli kétes tájakon” készülődő rettenet egyre közelebb lopódzik; az első három sorban csak térben játszódik a folyamat, időn kívül. A negyedik sorban kihullik a tér, az időtlenség pedig hirtelen jelenbe vált, s egy szinte abszurd módon konkrét időmeghatározás következik: „ma”. A tér- és az időviszonyok ilyen ugrásszerű váltása titkot sejtet, elgondolkoztat. A vers végén, az utolsó pillanatban lekötetlen vegyértékre bukkanunk: a kör nem zárult be!

Úgy vélem, itt érhetjük tetten a költemény üzenetét. Ha a költő nem engedi át magát sem az apatikus beletörődésnek, sem a pániknak, ha ennyire ura marad helyzetének és mestere a végzet megnevezésének, akkor a szimbolikus megváltási gesztus egyrészt arra akar rádöbenteni minket, hogy a humánus természetes létformája a veszélyeztetettség, másrészt viszont az illyési tétel jegyében („ki szépen kimondja a rettenetet, azzal föl is oldja”) azt sugallja, hogy az áldozatra kész szeretet, a humánus, a moralitás talaján kiépített helytállás – akárcsak a költő versén – kicsorbulhat a végzet éle.

Olvasás „felsőfokon”? Benyomások az egyetemisták olvasáskultúrájáról¹ _____

Idén² májusban, egy esős szombaton kétszeresen fellélegeztem. Egyrészt azért, mert már régen nem esett, és tudtam, hogy a földek sóvárognak a csapadékért. Másrészt pedig azért, mert – hosszú idő után – ismét levelező, pontosabban másoddiplomás hallgatókat vizsgáztathattam hagyományos tárgyaimból (olvasás- és művészetszociológiából). A vizsgázók jóval fiatalabbak voltak nálam, de mintegy másfél-két évtizeddel idősebbek voltak azoknál a nappalis hallgatóknál, akiket általában tanítok. Megdöbbenve és megkönnyebbülve vettem észre, hogy a kollokválók még azt a 20. századi kulturális övezetet képviselik, amelyből én, a jó hatvanas is táplálkoztam egykor, és amelytől – az egyetemi produktumokat illetően – már kezdtem elszokni. A tanulási és vizsgázási kultúrájuk olajozottabb és lényeglátóbb volt, és az elhangzott író- és művésznevek mögött többnyire érzékelhető volt a befogadói tájékozottság fedezete. Nem akarok igazságtalan lenni: levelező vizsgázóimat az intelligensebb feleletekben nyilván korábbi tanulmányi tapasztalataik is segítették. (Bár első végzettségük meglehetősen tarka képet mutatott: korántsem volt általános a humán iskolázottság.)

Tudom, nem túl szerencsés, ha saját nappali tagozatos hallgatóimra kezdek panaszkodni, azokra a főleg szociológiát tanuló bölcsészhallgatókra, akiknek a szellemi-jellembeli épüléséért magam is felelősséggel tartozom, és akiknek kulturális hiányosságai saját munkám kudarcait is jelzik. De ha már a főiskolások-egyetemisták olvasáskultúrájáról, ennek lehetőség szerinti előremozdításáról vállaltam cikket, nem vonatkoztathatok el annak a mintegy negyed évszázadnak tapasztalatanyagától, amelyre a magyar felsőoktatás különböző terepein és posztjain (főiskolán, egyetemen, doktori iskolán, nappali-levelező esti oktatásban, óraadóként, főállású és vendégtanárként) tettem szert.

Hogy legyen fogódzónk, valami elindulási pontunk, amelyhez mérhetjük a későbbi benyomásokat (magamét és másokét), hadd idézzem föl a KSH 1962-es nagy olvasásvizsgálatának tanulságát: akkor az egyetemi hallgatók aktuális olvasmányainak szerző-listáját a következő írók vezették: *Jókai, Th. Mann, L.*

¹ Ugyanezzel a címmel és tartalommal megjelent a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* című folyóirat 2007/11. számában.

² 2007-ről van szó.

Tolsztoj, Dumas, Móra, Németh László, Hugo, Solohov, Maupassant, Móricz.³ Tehát a hegyek akkor még jól láthatók voltak és büszkén uralták a képet. Az évek előrehaladtával azután a csúcsok egyre inkább ködbe vesztek. Egyre jobban úgy éreztem, hogy például Tolsztoj *Anna Kareniná*-jának emlegetését, amely befogadás-szociológiai fejtegetéseim egyik kedvenc példája volt, a hallgatók padsoraiból egyre üvegesebb tekintetek fogadják. Tolsztoj mellé e tekintetben lassan a 19. század, majd a 20. század első felének magyar klasszikusai is egyre inkább felzárkóztak, különösen *Mikszáth* és *Móricz*, akiket a fiatalok egyre inkább összekeverték a felvételi vizsgákon. Azután a kilencvenes évek elejétől erősödni kezdett a benyomásom, hogy egyes 20. századi írók körül, akik még a hatvanas-hetvenes években – a főiskolásokon kívül – a városi, tanultabb olvasóközönség soraiban is meglehetősen népszerűek voltak (pl. *Németh László*, *Thomas Mann stb.*), szintén erősen megritkult a levegő, s hogy a nappali tagozatos hallgatóim (akkortájt ez elsősorban könyvtár szakos hallgatókat jelentett) nem nagyon olvassák, s főleg nem nagyon szeretik őket. Amikor megkérdeztem, miért nem, némi vonakodás után azt mondták, hogy azért, mert műveik nehezen bontakoznak ki, hosszúak és unalmasak. Az egyik fiatal kollegina kölcsön is adta nekem *Ken Follett Katedrális* c. regényét, amely ugyan szintén hosszú volt, de szerinte jól példázza, hogy manapság hogyan kell jó regényt írni. El is olvastam, hogy közelebb kerüljek ízlésükhöz. A regényt művelődéstörténeti szempontból nagyon érdekesnek találtam, emberi relációit azonban kietlennek és kegyetlennek. (Felidéződtek bennem *Passuth* László ugyancsak művelődéstörténeti ihletésű polgári bestsellerei, amelyek jórészt diktatúrában születtek ugyan, de békésebb, idillibb módon ábrázolták a régmúlt világokat, mint a szabad nyugati demokrácia piaci terméke. Változnak az idők, változnak a bestsellerek is!)

Ahogy teltek-múltak az évek, úgy éreztem, hogy valamiféle kulturális vákuum kezd kialakulni köztem és huszonéves hallgatóim között, és mindig örültem, hogyha levelezős vagy esti tagozatos hallgatókkal sodort össze a sors (ők általában szintén könyvtár szakosok voltak): velük jobban szót tudtam érteni. Ami a verseket illeti, már régóta éreztem presztízisük csökkenését. Nemcsak a felméréseinkből, hanem közvetlen tapasztalataim alapján is. Évtizedek óta van egy szokásom: arra kérem az óra elején a hallgatóimat, hogy nyújtsanak át valami szellemi ajándékot – mondjuk valami rövid szöveget – a többieknek. Ahogy az évek múltak, megfigyelhető volt a versek fogyása a prózai szövegek javára, végül pedig azoknak a hallgatóknak a vészes megfogyatkozása, akik erre a feladatra egyáltalán vállalkoztak. Múlt ősszel a Dunakanyarból autózunk haza 6 éves unokánkkal, és a feleségem (aki egyébként nem bölcsész vég-

³ *Mit olvasunk?* KSH 1965. 24.

zetségű, de jó magyartanára volt annak idején) mondani kezdte unokánknak a *Toldi estéje* nyitó sorait:

*Őszbe csavarodott a természet feje,
Dérré vált a harmat, hull a fák levele,
Rövidebb, rövidebb lesz a napnak útja,
És hosszúkat alszik rá, midőn megfutja.*

A következő (talán művelődésszociológiai) órámon – kb. 15 fiatal előtt – felolvastam az első két versszakot, és megkérdeztem, ki írta. Nem szívesen részletezném a találgatásokat, de azt el kell árulnom, hogy nem jutottunk el *Arany Jánosig*. (Az is kiderült végül, hogy zömük nem is tanulta a középiskolában a *Toldi estéjét*.) Mint ahogy a *Vojtina ars poeticájá*-t sem, amelyből más alkalommal idéztem fel – a vers címével együtt – néhány sort, és amely „produkciómat” ugyancsak hamvas értetlenség fogadta. No de hát nem csak (19. századi) klaszszikusokból áll a világ, ezt nekem is be kellett látnom, és közelebb jöttem a mához. Azonban szomorúan tapasztaltam, hogy a néhány évvel ezelőtti helyzethez képest egyre kevesebben ismerik *Nagy László* nevét, de *Örkény Istvánét* is, hogy prózaíróit is említsek. (Mindkettőjük a művészetszociológia tárgyban kap szerepet: az előbbinek emblematikus versét – *Ki viszi át a szerelmet* – értékszociológiai szempontból elemezzük, az utóbbinak több művéről készült befogadásvizsgálat.) *Pilinszky János* és *Kányádi Sándor* kissé nagyobb ismertségnek örvend, de egyetemünk *Pilinszky János*ról elnevezett előadótermében olvastam már fel olyan *Pilinszky-„alapverseket”,* amelyeket a 100 fős hallgatóság zöme nem ismert. Mint ahogy legutóbb ugyanott rejtély maradt, hogy *Kányádi – Illyés Gyulának* ajánlott – *Krónikás ének-ének* záró sorai: „potomság/ a többit/ megírja ha megírja más/ zizegni kezd zizegni kezd/ a hajdani/ a majdani/ kukoricás” – materiálisan a segesvári csatatér melletti (feletti) kukoricásra utalnak. (Régebben – mondjuk 5–10 éve – e nem könnyű kérdésnek azért mindig akadt két-három megfejtője.) És ha valaki azt gondolja, hogy a fiatalok a kortárs irodalom bős olvasása miatt hanyagolják a régieket, ki kell, hogy ábrándítsam: a sokszor emlegetett mai neveket (*Esterházy, Kertész Imre, stb.*) inkább csak hallomásból ismerik. (Bár kétségtelen, hogy leginkább e témakörben érhetik az embert kellemes meglepetések: két éve az egyik hallgatóm *Varró Dániel Gombfociballada Tandori úrnak* című versét olvasta fel óra eleji ajándékként.) Végül jobb, ha nem bolygatjuk a társművészetek kérdését: a festészettel, zeneművészettel stb. kapcsolatos ismeretek fogyatékosságait, ezek a művészetszociológiai stúdiumok során külön kérdések nélkül is felettébb nagy számban derülnek ki. (Mondjuk például *Giotto* nevének kiejtésében egy-egy referátum során.) És ugyancsak ne bolygassuk az internet segítségével készült szeminá-

riumi és szakdolgozatok általános színvonalát, ez – a differenciált írás- és fogalmazási készség, a szerkesztési és érvelni tudás teljesítményeivel együtt – önálló elemzés tárgya lehetne.

No de miért lennének meglepők ezek a tapasztalatok, amikor Vasy Géza kollégám az ELTE *magyar szakára* jelentkezők olvasáskultúráját már a kilencvenes évek elején nagyon sekélyesnek, és a felvettek szellemi munícióját is rendkívül hiányosnak találta? Íme a hiánylistája: „Az alapművek ismerete, például Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Arany János művei közül egynél-kettőnél többnek az olvasása. A régi magyar irodalom ismerete. (A mai ifjak számára (...) az Ady előtti kor már réginek számít.) Némi világirodalmi tájékozottság. (...) Irodalmi és történelmi, művelődéstörténeti adatismeret. Némi tudás egy-két társművészetről. Memoriterek. Mai folyóiratok ismerete. S mindezek elrendezésének képessége, az összefüggések felismerése.”⁴ Hát igen: az én mostani hallgatóimat már azok a tanárok taníttatták (jól-rosszul) az olvasás szeretetére, akikről Vasy Géza a fenti láttelepet adta!

Persze most következhetne egy hosszú gondolatsor olyan fejleményekről, amelyek indokolhatják a tapasztalt jelenségeket: hogy időközben megváltozott az irodalom és a művészetek társadalmi szerepe, mert végre megszűnt a politikával való kényszerházasságuk, hogy paradigmaváltás zajlott le a médiumok, az információközvetítő csatornák világában, hogy megváltozott az emberek értékrendje, életmódja, és – mindezekből adódóan – megváltoztak az olvasási szokások is stb. Ez mind igaz, de a kérdés azért fennmarad: helyes-e, ha a körülöttünk zajló modernizációs folyamatok vonatkozásában elmulasztjuk a „kettős könyvelést”, és csak a pozitívumokat, a technicizáció diadalait, a „haladást” ünnepeljük, az információáramlás sebességét és szélességét értékeljük, de mélységét nem; ha szemet húnynak a szellemi-lelki értékvesztés, a haszonelvű elsivárosodás és az elmélyült művészeti élményszerzésre és gondolkodásra való képtelenség egyre szaporodó példái fölött?

Ne feledjük: a réteg, amelynek közegében az értékvesztési folyamat fenti példái elősorakoztak, a jövő magyar értelmiség, a saját élményvilágomat illetően annak is a humaniorákhoz, társadalomtudományokhoz közelebb álló része. Vagyis a jövő „olvasatőről” van szó, az ő olvasáskultúrájukról! És az ő vállukat nyomja még egy másik felelősség is, amelyről eddig még nem esett szó: rajtuk és utódaikon áll vagy bukik, hogy számíthatunk-e ebben az egységesülő világban a magyar nyelvhez kötődő kulturális értékek hosszú távú fennmaradására, vagy a nyelvekre is kiterjedő globalizációs folyamatok a magyarból idővel olyan konyhanyelvet faragnak, amelyet csak az iskolázatlanabb rétegek fognak használni, és amely már nem lesz alkalmas differenciáltabb és elvontabb

⁴ Vasy Géza: Olvasatlan olvasatatók? In: *Olvasásra nevelés és pedagógusképzés*. Szerk.: Nagy Attila. Budapest. 1994. 16.

jelentéstartamok közvetítésére. Ezért, amikor 2004 májusában beléptünk az Európai Unióba, Babits szavaival figyelmeztettem hallgatóimat arra, hogy az ő felelősségük immár, és a jövőendő magyar értelmiségé, hogy az egyébként oly régóta áhított integrációs folyamatok közepette meg tudják-e őrizni sajátos nyelvünkre épülő irodalmunkat. Ahogy Babits írja: „Hogy szolgálhatom az emberiséget, ha meg nem őrök magamban minden színt, minden kincset, ami az emberiséget gazdagíthatja? A magyarság színét, a magyarság kincsét!” És mindjárt hozzát teszi: „De mily balga volnék, ha ugyanakkor más színt, más kincset el akarnék vetni, vagy meggyengíteni!” (Örökké ég a felhők mögött) Babitsnál együtt volt minden, ami az ideális (ha van ilyen!) kulturális befogadáshoz szükséges: a más kultúrákra való nyitottság, és a saját nemzeti kultúra iránt érzett – elmélyült identitáson alapuló – szeretet és felelősségtudat. Vajon mindez együtt lesz-e az utódokban is? A helyzet ünnepélyességét és drámaiságát három vers felolvasásával igyekeztem kiemelni a hallgatóimnak, ezek a versek voltak hivatottak képviselni mindazon értéket, amit „rájuk bízam”. Az egyik *Berzsenyi Foházkodás* című költeménye volt, hadd álljon itt első versszaka:

*Isten! Kit a bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:
Léted világít, mint az égő
Nap, de szemünk bele nem tekinthet.*

E verset a kommunizmus évtizedei alatt nem tanították, nem csépelelték közhelyesre. Most itt áll előttünk a maga borzongató fenségességével, és a modern lélektan szemszögéből is hitelesen. A másik *Arany János Vásárban* című verse volt, amelyben a paraszti realizmus, a nosztalgikus fájdalom és a himnikus honszeretet hangja együtt szólal meg, egy Alföldről jött parasztszekér láttán:

*Rég nem látta bizony vidámnak e nyájt,
Minden nyara – új seb – a régire fájt:
De talán most e nagy mezei jószág
Áldást hoz az egyszer: szép Magyarország.*

És a harmadik *Nagy László: Ki viszi át a Szerelmet* című verse volt, amelyről már korábban is szó esett.⁵

⁵ Erről szól kötetünk következő írása is.

Az imént egy kivételes alkalomról beszéltem. De mi történik az agy és a szív „porhanyósításának” hétköznapjaiban? Említettem már, hogy az utóbbi években gyakorlatilag elfogytak az önként felolvasók, úgyhogy – szembeszegülve a közömbösség áramlatával – magam váltam felolvasóvá, és a korábban csak alkalmoszerű „fellépéseim” után ma már rendszeresen, óráról órára készülök valami szöveggel. (Ez nem is olyan egyszerű, mert egy szemeszterben hat tantárgyam van, és hallgatóságuk között elég nagy az átfedés, vagyis nem olvashatom fel mindenütt ugyanazt.) Ezek között friss olvasmányélmények és évről évre visszatérő, bizonyos ünnepi dátumokhoz vagy témákhoz köthető szövegek (versek, rövidebb szépprózák, illetve esszéreszletek) egyaránt akadnak. Néhány példát mondanék a visszatérő szövegekre. Halottak napja előtt például rendre előveszem Kányádi másik (Jékely Zoltánnak ajánlott) *Krónikás ének*-ét, annak is a végét, a *Rilke*-adaptációt:

*A lombok hullnak, hullnak, mintha fönt
a messzi égnek kertje hervadozna:
nemet-legyintve hullnak mind halomba.
S a csillagok köréből elbolyongva
magányba hull a súlyos égi föld.*

*Mi mind lehullunk. Nézd emitt e kart.
S amott a másik: hullva hull le minden.
De Egyvalaki végtelen szeliden
minden lehullást a kezében tart.*

Karácsony előtt – mások mellett – *Lászlóffy Aladár Fohász az emberért* és *Márai Sándor Mennyből az angyal* című verse is sorra szokott kerülni, a húsvétot általában *Pilinszky*-versekkel vezetem be (*Harmadnapon, Piéta, Introitusz*), és anyák napja előtt nem mulasztom el – *Szerb Antal Száz vers* című antológiájából – *Georges Duhamel*-től a *Florentin Prunier balladájá*-nak felolvasását. Ha *Kisebbségsszociológia* című tárgyamban az identitástudat különböző rétegeiről (családi, lokális, nemzeti stb.) esik szó, kiváló illusztrációt találok *Tamási Áron Szülőföldem* című munkájának következő soraiban: „Ilyenformán most már mind együtt vagyunk, akik a család legbelső körében élünk, s mint nehezen áttelelt madarak, úgy bújunk a régi fészekben össze. (...) Ahányan vagyunk, óriási hangszernek a húrozatát adjuk. De még inkább lehet, hogy a nemzet forrásai között kicsi, tiszta forrás vagyunk, melynek vizébe székely tündérek már rengeteg ideje járnak fürödni.”⁶ A délvidéki magyarok sorsát tárgyaló sze-

⁶ Tamási Áron: *Szülőföldem*. Marosvásárhely. Mentor. 1997. 119.

minárium nem lenne teljes *Domonkos István Kormányeltörésben* című verse, a nyugati magyarságról szóló szeminárium pedig *Márai Halotti beszéd-e* és *Cs. Szabó László* néhány rövid esszéje nélkül. Az ötvenhatos forradalom ünnepköreinek gazdag irodalmi anyagából olyanokat igyekszem válogatni, amelyeket mintha kevésbé szoktak volna idézni, mint például *Füst Milán* megrendítő vallomását (*Zokogni szeretnék*), *Németh László: Emelkedő nemzet*, *Albert Camus: A magyarok vére*, *Nagy Gáspár* és *Petri György Nagy Imre versei* stb. Mostani tavaszi szemeszteremet pedig *Lázár Ervin Az élet titka* című mese-novellájával zártam, erre unokám könyvében leltem rá, és beleszerettem. (Én a szemesztertől, az író viszont az élettől búcsúzott benne...)

Mindez persze csepp a tengerben, ezeknek a felolvasásoknak a hatása – jól tudom – rendkívül korlátozott: a szöveg csak egyszer hangzik el az óra elején (a notórius későn jövők rendre le is késik), a közvetítő csak gyarló tanár, nem előadóművész stb. De az elsődleges cél nem is az előadás magával ragadó ereje lenne, hanem valami olyan fajta makacs jelzés, mint a bányában rekedtek kirtartó kopogása: *vésd eszedbe, hogy az olyan fajta értékek, amelyet most itt hallasz, nagyon fontosak egy tartalmas, értelmes, harmonikus élet leéléséhez!* És vannak olyan élményeim, amelyek azt igazolják, hogy ezeknek a kis akcióknak az értékorientáló szerepe nem teljesen hatástalan. Valamikor a kilencvenes évek derekán történt egyszer (szintén könyvtár-szakosok körében), hogy egy kollegina valami kis „trendinek” gondolt, szellemeskedő, és eléggé feledhető szöveget adott elő egy számomra ismeretlen angolszász szerzőtől. Megköszöntem neki, majd felolvastam egy Kányádi-verset. Erre ő „ilyet is lehet?” felkiáltással visszakeresztelkedett a katedrára, tárcája egyik rekeszéből elővett egy gondosan összehajtogatott papírlapot, és felolvasta róla *Kányádi Sándor Valaki jár a fák hegyén* című versét. Bevallom, ezt az esetet azóta is pedagógiai pályafutásom nagy pillanatai között tartom számon.

Szubjektív befejezésnek ez talán jó is lenne, de hát szólni kell még legalább egy problémáról, amely nem oldható meg az ismertetett pozitív partizán-akciókkal. A felsőoktatásban manapság a nemzetközi egységesítés felé mutató, hatalmas méretű szerkezeti átalakítás folyik. De a nagy tektonikus mozgások között háttérbe szorulnak olyan egyáltalán nem lényegtelen kérdések, hogy a jövő diplomásai emelt szintű szaktechnikusok legyenek-e, vagy értelmiségiek? S ha netán az utóbbi mellett döntünk, milyen pedagógiai, módszertani elképzeléseink vannak a szakinformációkon és a tömegközlelési eszközök által közvetített tömegkultúrán túlmenő tudás és műveltség átadásáról? És arról, hogy a felsőoktatásba érkezőket hogyan tanítjuk meg végre *a differenciáltabb tartalmú szövegek értő olvasására?* Hadd idézzem zárásul egyik vidéki tudományegyetemünk fiatal és tehetséges oktatójának a közelmúltban hozzám írt levelét: „Sok szemináriumon a szövegek szóról szóra való értelmezésével töltöm az időmet,

s most úgy látom, hogy a szövegértési nehézségek gyökere szóértési problémákból adódik a hallgatóinknál. Csak a közhelyek ismerősek nekik, azokra a nyelvi panelekre gondolkodás nélkül ráismernek, s képesek folytatni, de gyakran nagy nehézségeket jelent visszavezetni őket a szavak jelentéséhez. Lehet, hogy ezért nem tudnak olvasni sem. Szébb napokat kívánok mindnyájunknak!”

Ez utóbbi jókívánsághoz – némi szkepticizmussal – magam is csatlakozom.

Mit kell átvinni a túlsó partra?_____

Beszámoló egy félsikeres pedagógiai kísérletről⁷

„Szilárd meggyőződésesem (...), hogy az alkotó irodalom – különösen az újkor kezdete, a reneszánsz óta – az ember és társadalom közötti viszony kutatásának egyik leglényegesebb forrása.”

(Leo Löwentahl)

Kamarás Istvánnal jó pár évig együtt dolgoztunk a magyar olvasáskutatás szociológiai műhelyében, a Könyvtártudományi és Módszertani Központban. Most ezekre az évekre nem a közösen átélt események felidézésével szeretnék emlékezni (ezt megtettem másutt, lásd *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 2010/6. sz.), hanem egy olyan pedagógiai kísérlet esszészerű leírásával, amelynek gondolati magja nekünk, egykori magyar szakosokból *olvasáskutatóvá* vedlett kollégáknak mindig is közös problémánk volt: hogyan lehet az irodalom végtelen gazdagságát és gondolati szikrázását összeházasítani a szigorú szabályok szerint strukturált szociológiai vizsgálati módszerekkel? Kamarás akkor ezt az irodalmi művek befogadási módjainak szétszálazásával próbálta megvalósítani, én pedig a sokszínű olvasói ízlés kategóriákba gyömöszölésével, és e kategóriák társadalmi természetének elemzésével. Egymástól hol kisebb, hol nagyobb távolságban műveltük szellemi alkímiánkat, míg több évtized után el nem következett az az állapot, amikor rájöttünk, hogy az egyedül üdvözítő módszer, a királyi utat nem találtuk meg. Az elé a választás elé kerülünk, hogy beérjük a csonka-bonka féligazságok és sejtetések kissé dadogós megörökítésével (hogy legalább tévútjainkat megtakarítsuk másoknak), vagy hagyjuk az egészet a csudába. Sok jelből arra következtetek, hogy Kamarás István az első utat választotta. Én is ehhez szeretnék csatlakozni, és ezért – bár ezúttal tartózkodni kívánok minden komoly felmérésdítől – a tágasabb szakmai nyilvánosság előtt vetem fel azt a kérdést, amit néhány év óta diákjaimnak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia szakos hallgatóinak szoktam feltenni művészetpszociológiai szemináriumokon. Arra voltam kíváncsi, hogy szerintük Nagy

⁷ A tanulmány ugyanezen címmel és tartalommal a következő tisztelegő kötetben jelent meg: *Utána, Olvasó! A 70 éves Kamarás István tiszteletére*. Szerk. Géczi János, Makkai Péter. Veszprém. Pannon Egyetem. 2011. 23–29.

László ismert, az idősebb korosztályok számára emblematikus versében (*Ki viszi át a Szerelmet*) a költő milyen értékeket kíván átmenteni arra a bizonyos túlsó partra. Vagyis arra próbáltam rábírní a hallgatókat, hogy értékszociológiai szempontból elemezzék (illetve értelmezzék) Nagy László költeményét. Emlékeztetőül íme maga a vers:

Létem, ha végleg lemerült
ki imád tücsök-hegedűt?
Lángot ki lehel deres ágra?
Ki feszül föl a szivárványra?
Lágy hantú mezővé a szikla-
csípőket ki öleli sírva?
Ki becéz falban megeredt
hajakat, verőereket?
S dúlt hiteknek kicsoda állít
káromkodásból katedrálist?
Létem ha végleg lemerült,
ki rettentí a keselyűt!
S ki viszi át fogában tartva
a Szerelmet a túlsó partra!

A benyomásaimról szóló beszámolót azzal kell kezdenem, hogy hallgatóim nehezen barátokztak ezzel a szándékaiban újszerű megközelítési móddal: ott akarták folytatni, ahol a középiskolai magyarórákon abba hagyták. Mivel azonban nem magyar, hanem szociológia szakosok voltak, ezeknek az időben nem túl távoli emlékeknek a felidézése sem mindig volt egyszerű feladat számukra. Az irodalmi tanulmányok felőli megközelítés, mint első lépés, persze egyáltalán nem nevezhető tévútnak, mert ahhoz, hogy egy irodalmi mű társadalmi üzenetét kibonthassuk, először mint irodalommal kell tudnunk értő-értelmező kapcsolatba kerülnünk. Úgy tapasztaltam azonban, hogy hallgatóim szinte évről évre egyre bizonytalanabban mozogtak a Nagy László-i metaforák és szimbólumok erdejében, amit az is magyarázott, hogy egyre többen voltak közöttük, akik nem tanulták, sőt voltak, akik egyáltalán nem is ismerték a verset.

Mivel a beszélgetés célja – erős leegyszerűsítéssel – lényegében az volt, hogy körvonalazzuk az ars poetica-ként megfogalmazott költemény keletkezési korszakának *hiányértékeit* (amelyeket – Nagy László szerint – a költőnek, illetve a költészetnek kell betöltenie, és amelyeknek képviselote a költő illetve a költészet „lemerülésével” veszélybe kerülhet!), az órát egy rövid korrajzzal indítottam, megkísérelve, hogy kortársként a korszak hangulatából, érzelmi és kulturális klímájából is érzékeltessenek valamit. Ebben a törekvésemben segítségemre

volt a szociológus hallgatók által kötelezően tanult társadalomtörténeti tárgy, amelynek keretében a kommunista diktatúra különböző korszakairól is ismereteket kaptak.

A filológiai kutatások a vers több éves keletkezéstörténetéről beszélnek, az 1954-es kezdettől az 1957-es (jórészt már késznek mondható) változaton át az 1964-es (folyóiratos) megjelenésig. Vagyis a vers a forradalom előtti ellentmondásos, a Rákosi- és Nagy Imre-vonal közötti tusakodás idejében készülődik ki a költő lelkéből; de csak a forradalom leverése utáni terrorisztikus, kiáltóan értékhányos (vagy mondjuk inkább: értékelles) és depresszív korszakban tud megfoganni; s végül a hatvanas évek derekának puhuló diktatúrájában, az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó, valamint a nagy alkukötések korszakában lát napvilágot, és válik rövid idő alatt emblematisztikus költeménnyé egy főleg fiatal, és az irodalomra-művészetekre a mai átlagnál jóval fogékonyabb közönség körében.

Ezek után néhány olyan Nagy László-vers részletét ismerttettem, amelyek – tárgyalt költeményünkkel együtt – ugyancsak a *Himnusz minden időben* című verseskötetben jelentek meg 1965-ben, és amelyekben a költő az 1956-os forradalom leverését követő évek letargiát, félelmet, apatikus beletörődést, valamint az élni akarás kis cseleit és nagy árulásait elegyítő légkörét ugyancsak a maga heroikusan dinamikus ellenvilágával szembeesíti. Ennek jegyében olyan sorokat idéztem, mint például: „tűz / te gyönyörű, / jegeken győztes örömmű, / ne túrd hogy vénhedjünk sorra / lélekben szakállasodva, / hűlve latoló józan-ságban, / ahol áru és árulás van...” (*Tűz*). Vagy a *Szárnyak zenéje*-ből: „lerogyni nem szabad élve, (...) muszáj dicsőnek lenni, / nincs kegyelem. / Ez itt a szárnyak zenéje...” A szinte kimeríthetetlen példatárat általában egy frappáns, talán kevésbé ismert négyesorral zártam:

Ha játszik, a napot a csőrébe kapja,
Ha repül, kigyullad a felhő alatta,
De elpusztul, mert kotlóként borul a földre,
Megeszik a férgek, megzárul a föld is örökre!
(*Micsoda madár*)

A hallgatók ezenközben lélekben felkészülhettek a *Ki viszi át...* ugyancsak rendkívül dinamikus hangszerelésére, a külső világ és a költő belső világa közötti izzó feszültségre, amely a versben sorról sorra a költészet nyelvén tételes kifejtést nyer. Most merül fel újból, immár nagyon konkrétan a kérdés: a fikciós helyzetből (*létem ha végleg lemerült*) kiinduló kérdés-sorozatban a költő milyen értékek kiveszésétől fél, vagyis milyen értékek hiányoznak szerinte az őt kö-

rülvevő világból, amelyeknek heroikus képviselőjére csak a művész és a művészet tud vállalkozni?

Anélkül, hogy elővettük volna Görömbei András, Vasy Géza és más tudós irodalmárok értő elemzéseit, megpróbáltuk kibontani irodalmi formájukból a hatvanas évek társadalmának (vagy általában az emberi társadalmak?) hiányértékeit. (Be kell vallanom, hogy munkánkhoz egy speciális „puskát” azért használtunk, azt is csak én: a *Himnusz minden időben* első kiadású, 1965-ös kötetét, amelynek lapjain – akkori magyar szakos egyetemistaként – gazdag széljegyzetekkel láttam el az egyes verseket, s leginkább talán épp a *Ki viszi át...* sorait. Ezek az elhalványult ceruzás jegyzetek egy kortárs olvasat legfőbb benyomásait őrizték, és érdekes, bár kétségtelenül némileg szubjektív viszonyítási alapot képeztek.)

Ezek után sorról sorra, kérdésről kérdésre haladtunk a költeményben. A *ki imád tücsök-hegedűt* sor „megfejtésének” eredményeként, némi hezitálás után (többen ugyanis kissé közhelyesnek tartották a metaforát) a természetes, egyszerű szépség, művészet fogalmakat hoztuk ki általában megmentendő értéként. Számomra nagyon tanulságosan a hallgatói értelmezésekben az évek múlásával egyre erőteljesebbé vált egyfajta „zöld” attitűd, mely magát a természetet tartotta a „tűlsó partra” átmentendő értéknek.

Lángot ki lehel deres ágra? E sor értelmezése során több ízben kezdeti nehézségek támadtak. Nem ismervén kellőképpen Nagy László képalkotásának rendkívül lendületes, a végletes ellentétek feszültségére előszeretettel építő képalkotási technikáját (amit Görömbei „romantikus-mítoszi felnagyításnak” nevez), többen sérelmezték a *láng* szó itteni szerepeltetését, annak ’pusztító’, ’agresszív’, ’felperzselő’ jelentésárnyalata miatt. Végül általában ki tudtunk egyezni abban, hogy itt nem pusztító, hanem éltető erőről van szó, amely újjá akarja éleszteni a tetszhalott *deres ágat*, és a lobogó láng képe csupán ennek a vágynak, sőt inkább elszánásnak az ellenállhatatlan erejét van hivatva érzékeltetni. Végül ennek a sornak eredményeként az *élet*, az *élet védelme*, az *életigenlés*, az *elmúlás elleni küzdelem* került be az átmentendő értékek közé.

Ki feszül föl a szivárványra? A sor töménysége miatt az értéktartalom kibontása általában elég nehezen indult. A szivárvány, mint a remény, a vigasztalás bibliai jelképe (lásd Noé történetét az Ószövetségben!) egyfelől, a felfeszülés krisztusi gesztusa másfelől némi biztatás után azért elő szokott hívódni, de a kettő összeszokrátatása nem nagyon sikerült. Kétségtelen, hogy az ennyire tömör, ugyanakkor kozmikus lendületű (itt nyugodtan mondhatjuk: nagyívű) képek jelentésbeli és emocionális tartománya ugyancsak nagyon tágas, de végül, tanári segítséggel, el szoktunk jutni az *áldozat* motívumához, amely nem céltalan gyötrelem csupán, mert – mitikus megjelenítéséből is adódóan – *vigaszt* és *katarzist* hoz.

Ezután a kétsoros kérdések sora következik, a kötelező költői funkciók és az átmentendő értékek részletezőbb leírásával. *Lágyhantú mezővé a szikla-/csipőket ki öleli sírva?* A természeti kép erotikus tartalma elég hamar felszínre szokott kerülni, viszont rendre problémát okoz a „sírva” határozói igenév. Hogy itt a durva, kietlen világ *megszelídítéséről, termékennyé, élővé varázslásáról* van szó, ebben hamar egyetértés alakul ki, de hogy mindez gyötrellemmel is jár, vagyis hogy ismét felbukkan az *áldozat* motívuma, ezt az ellenpontoszó Nagy László-i képalkotással nehezebben barátkozók csak vonakodva fogadták el.

Szomorú tapasztalatom, hogy a következő két sor (*Ki becéz falban megeredt / hajakat, verőereket?*) értelmezése során egyre ritkábban találkozom a hallgatói spontán reakciók között a kép népköltészi származtatásával. Ehhez ismerni kellene egyrészt Nagy László erős népköltészeti beágyazottságát, másrészt magát a népköltészetet, benne a *Kőműves Kelemenné* balladáját. Végül azonban megteremtjük e két ismeret-elem együttállását, és ismét előttünk áll az *áldozat* mint olyan érték, amely minden *emberi alkotómunka* (lásd a 12 kőműves vár-építése, de a művészi alkotómunka is!) szükséges velejárója. (Korabeli feljegyzéseim utalnak még Illyés Gyula 1956-os *Kézfogások* című kötetének a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről* című versére is, amelyben a fenyő gyökerei áttörik a ciszterna betonfalát, hogy az életadó vízhez hozzájussanak. Az allegória jelentése akkor, és még a hatvanas években is evidensnek hatott: a teljesebb élet utáni vágyat nem lehet betonfalakkal elapasztani! A *Kézfogások* emblematisz Illyés-versek nagy kötete volt, Nagy László biztosan ismerte, és talán a befalazott, de több balladaváltozat szerint tovább élő asszony képébe az Illyés-vers sugallata is belejátszott.)

Az utolsó kétsoros kérdés (mert utána már csak felkiáltások jönnek!) talán a legtalányosabb: *S dúlt hiteknek kicsoda állít / káromkodásból katedrális?* Egy középkori katedrális csodálatosan kiegyensúlyozott gigantikus struktúra, maga a harmónia: a természet törvényeinek, az emberi teremtő fantáziának és az Istenbe vetett hitnek nagy találkozása. Annak a világnak a szimbóluma, amikor az Egész (Ady Kocsiút *az éjszakában* című versét parafrázálva) még nem törött szertesét. Ezt a vágyott harmóniát kellene újraalkotni ebben az új világban, de a modern ember *dúlt hiteinek* már nem lehet a régi módon katedrális építeni. Az új építőanyag a *káromkodás*: vagyis a feladat lehetetlensége feletti kétségbeesés, és ugyanakkor a „csakazértis” erőfeszítés heroikus gyötrelme. Végül e két sor értékszociológiai hozadékaként – aktív tanári közreműködéssel – a *teljesség, a harmónia* iránti mérhetetlen vágyat, és a szédült világ egységbe rendezésének *gyötrelmes kötelességét* jelöltük meg.

A vers befejező részének két kérdése már felkiáltásként van jelölve, amely egyaránt utalhat a versben kifejtett költői feladatok kategorikus imperatívusz jellegére, valamint a feladat végrehajtásának hihetetlen nehézségére. Az utolsó

három sor összefoglalja, hogy mi minden kerül veszélybe a költő létének lemerülésével. A *ki rettentí a keselyűt!* üzenetét a hallgatók általában gyorsan megfejtik, s ez az üzenet a *gonosz, ártó hatalmak, a halál elleni küzdelem* megnevezésében ölt testet. Abban is elég hamar ki szokott alakulni a konszenzus, hogy az idők folyamán szállóigévé vált záróképpen (*ki viszi át a fogában tartva / a Szerelmet a túlsó partra*) a nagybetűs *Szerelem* szóban nem csak a kisbetűs *szerelem* rejtőzik (az is!), hanem mindazon érték, amelyekről az előző sorokban szó esik. Ezeket (már csak a feladat összetettségéből is adódóan) némi bizonytalansággal rakjuk sorba: az *ember- és életszeretet*, az emberiség nagy értékei melletti *hősi kiállítás, és heroikus, az emberi teljesség újraalkotására törekvő, áldozattal járó küzdelem a reményért*, az értékeket veszélyeztető Gonosz erői ellen. Tehát ezeket kell átvinni a *túlsó partra*: a jövőndöbe, egy mi utánunk következő, (talán jobb) világba.

A hallgatói spontán megnyilvánulásokban fel-felbukkant a *keselyű*-motívum prométheuszi előképe is, ami annál is inkább reálisnak tűnik, mert Nagy László ars poeticája gyakorlatilag *prometheuszi programnak* is nevezhető, amelyért a mitológiában büntetés jár. Ebben az értelemben a keselyű nem csak általában a halál és az ártó hatalmak szimbóluma, hanem a Prométheuszt és követőit: a *Tűz csíholóit* (hogy ismét Ady Endre képével éljünk), a nagy emberi tettek véghez vivőit megbüntető *megtorlás* is. Talán eddig nem kapott elég hangsúlyt az a tény, hogy Nagy László verse nagyrészt 1957-ben öltött testet, amely a forradalom leverése utáni korszak legdeprimáltabb, legletargikusabb esztendeje volt, amelynek szinte mindennapos élményvilágához tartoztak a hecckampányok, letartóztatások, a brutális bántalmazások, az akasztások, az ország tömeges elhagyásának hírei. Joggal feltételezhetjük, hogy ennek a depresszív korszaknak a hangulata – mint ellenséges külvilág – erősen beleivódott a versbe, amelyet egyébként inkább közismertté válásának időszaka, a hatvanas évek felől szoktunk megközelíteni. De akár az 56 utáni megtorlások hónapjait, akár a hatvanas évek első felének puhuló, kompromisszumokkal és megalkuvásokkal teli diktatúráját érezzük erősebbnek a vers társadalmi hátterében (úgy vélem, mindkettőt ott érezhetjük), egyaránt érvényes a képlet: a költő virtuálisan egy nyomatékos *nem*-et mond rájuk, felsorolja fájó hiányérzeteit, és felvállalja, sőt kötelező költői programmá teszi e hiányértékek képviselőit és továbbvitelét. A tagadás ezért olyan nyomatékos, a meghaladás vágya és a hiányértékek felmutatása azért olyan dinamikus, sőt heroikus (talán itt van az egyik forrása a Nagy László-i képpalkotás végletes feszültségeinek is!), mert amitől el akarja rúgni magát, az egy nagyon silány világ: ebben a világban csak „latoló józanság”, valamint „áru és árulás van” (*Tűz*); ez a világ nem tűri a szárnyalást, és kotlósként kényszerít minket földre borulni (*Micsoda madár*). A költő az eszményeit szegezi szembe ezzel a „való világgal”. Eszményei között

ott vannak NÉKOSZ-os ifjúkora népi-plebejus, azóta feldúlt hitei; a Biblia, a mítoszok, a folklór látomásos allegóriái és kulturális toposzai emberiségről és emberellenességről, Jóról és Roszsról. És tegyük mindehhez hozzá kortörténeti adalékként, hogy Nagy László eszményeinek, a korból hiányzó értékek képviselőjének – mivel a hatalom a politikai és gazdasági szférát teljes mértékben uralta – egyedüli letéteményese akkor csak a művészet lehetett, a maga kellően áttételes, szimbolikus formanyelvével, és a „kulturpolitika” szorításának a hatvanas években tapasztalható némi enyhülésével.

Bár a fentiekben Nagy László adott versét próbáltuk meg értelmezni, pedagógiai célunk elsősorban nem maga a *Ki viszi át a Szerelmet* című költemény, hanem az annak háttérében álló kora-kádári *társadalom* plasztikusabb megismerése volt -- a maga miliójével, (hiány)értékeivel. (Ha a költői művet esztétikai megközelítésben tárgyaltuk volna, a szerkezeti-formai elemek részletesebb elemzésén túl mondanójának nem annyira korhoz kötött, hanem inkább általános üzeneteit hangsúlyoztuk volna.) Értékszociológiai és társadalomtörténeti célú ismeretszerzésünk ugyanakkor speciális jellegű volt: a művészi alkotásból „lepárolt” értékeket nehezen tudnánk beállítani pl. egy Rokeach-típusú értékesztbe, és az ötvenes-hatvanas évek fordulójának magyarországi történéseinek is jórészt csak érzelmi-indulati lenyomatáról kaptunk képet. Úgy vélem ugyanakkor, hogy kísérletünk többletinformációhoz juttatta a szociológus hallgatókat.

Hogy írásom alcímében miért beszélek mégis félsikerről? Azért, mert úgy éreztem, hogy a csoportos elemző munka során a hallgatói oldal aktivitása, kreativitása elmaradt a kívánatos (és a hetvenes-nyolcvanas években könyvtár-szakos hallgatók körében megtapasztalt) szinttől. Bár az óra végére a vers alapján kirajzolódó kép mindig gazdagabb volt valamivel, mint az én addig kialakult képem, mégis úgy éreztem, hogy tanárként – kényszerűségből – „túl-szerepeltem” ezeket a foglalkozásokat. Ezért tehát a fenti írás pontatlanságaért, esetleges félreértelmezéseierért is elsősorban én vagyok felelős.

Értékek vonzásában

Ebben a fejezetben ismét visszatérünk a kvantitatív szociológiához: az olvasást most az értékek világával hozzuk kapcsolatba. Az első írás rövid áttekintést ad arról, hogy a társadalom kulturális (művelődési, vallási) viselkedésmódjai milyen szoros kapcsolatban vannak más alrendszerek (demográfiai, egészségügyi jellemzők, értékrend stb.) társadalmi mozgásaival. A másik két tanulmány ezeket a kapcsolódásokat fejti ki részletesebben. Az egyik sztenderdizált értékesztekkel vizsgálja, hogy az olvasás mennyiségi és minőségi paraméterei milyen értékek környezetében „érik jól magukat”, vagyis milyen értékekkel korrelálnak. Mellékfeladatként összeveti a rendszerváltozás előtti Magyarország értékrendjét az egykori NSZK¹ korabeli adataival, és a rendszerváltozást követő évek változási tendenciáival.) A harmadik tanulmány kiragadja az értékek közül a vallásosságot (illetve annak különböző indikátorait), és ismerteti ezek, valamint a művelődési tevékenységek (köztük az olvasás) kapcsolatát vizsgáló mintegy két évtizedes kollektív kutatómunka főbb eredményeit. Hangsúlyoznom kell, hogy a fejezet dolgozatai a kilencvenes években, illetve az új évezred első éveiben íródtak, ezért a bennük leírt társadalmi folyamatok a történelmi közelmúltat tükrözik.

¹ 1990 előtt a Német Szövetségi Köztársaság névvel Németország nyugati felét illették.

Kultúra és lelkiállapot¹

A halálozási adatok erős romlása a hatvanas-hetvenes években indult el, és a testi egészség romlása a lelkiállapot rosszabbodásával, a depresszív, pesszimizmus tünetek erősödésével járt együtt. Szeretnék ehhez a tünetegyütteshez hozzátenni két – a kultúra területéről származó – szociológiai adalékot. Az egyik: a *magyarországi olvasáskultúrának* az utóbbi évtizedekben egyre pregnánsabbá váló két alaptendenciája jelentkezett: a kommercializálódás és a prakticizálódás. Ezek a hatvanas évek második felében kezdték felváltani a diktatúrák szorításából a múlt klasszikusaihoz menekülő, az irodalmi és erkölcsi értékekre fogékonyabb korábbi olvasási attitűdöt. (Természetesen erősen leegyszerűsíttem a folyamatot.) A másik adalék: Tomka Miklós becslése és elemzése szerint ugyancsak a hatvanas évek derekán kezdtek süllyedni a magyarországi vallási aktivitás (konkrétabban: templombajárás) adatai is, miután a kemény diktatórikus években kifejezetten magas szintet értek el.

Tehát nem a Rákosi- vagy a *korai* Kádár-korszak repítette magasra a devianciák, a mortalitás, a testi és lelki betegségek mutatóit (mint ahogy Angliában is javultak az egészségügyi mutatók a II. világháborús német bombázások alatt); nem a direkt vallásüldözés és nem a legdiktatórikusabb kultúrpolitika tántorította el a társadalmat az egyházaktól és a kulturális értékektől, hanem éppen a diktatúra enyhülése, a politikai hatalom és a társadalom sajátos (íratlan és kimondatlan) „kiegyezése”. A társadalom értékrendje – a brutális politikai szorítás enyhültével – elindult az átrendeződés útján: a hagyományos közösségi értékek háttérbe szorultak, megnőtt az anyagi javak iránti fogékonyság és az élvezetvágy. A diktatúrák nyomása és az 1956-os forradalom közös cél- és cselekvésvilágát viszonylag magas szinten tartotta a társadalmi szolidaritás érzését, amelyet a hagyományos irodalmi művek értékvilága és a valláserkölc is erősített. Ez a társadalmi szolidaritás – a nyomás enyhülésével, 56 eszméinek csendes (bár kényszerű) feladásával, az anyagi orientáltságú individualizáció terjedésével – gyengülni és töredezni kezdett. A kádári „gulyáskommunizmus” (amelyet felemás kádári polgárosodásnak is neveznek) megroppantotta a tár-

¹ Megjelent a *Magyar Napló* 1997/10. számában. A cikk hozzászólás volt a *Miért beteg a magyar társadalom?* címmel indított vitához, melynek bevezető előadásait Andorka Rudóltól és Kopp Máriától a *Magyar Napló* 1997. 7–8-as száma közölte.

sadalom erkölcsi gerincét, de ebbe a társadalom – bár valamelyest jobban, sőt szabadabban élt a szocialista országok átlagánál – belebetegedett, egyre önpusztítóbb életet élt, és egyre sötétebben ítélte meg saját helyzetét, jövőendő esélyeit, tehát egyre szakadozottabbá vált az identitástudata. Mintha az erkölcsi és kulturális értékek hirtelen hanyatlására – a viszonylagos prosperitás közepette – a társadalom „szervezete” valamiféle lázzal reagált volna: a kóros tünetek (depresszió, öngyilkosság, korai halál stb.) sokaságával. Ahogy az emberi szervezet is törekszik a harmóniára, a szomatikus és pszichikus jelenségek erős kapcsolatot mutatnak: a jelek szerint a társadalomban is honos valamiféle egyensúlyi helyzet, illetve annak igénye. S ha ez tartósan megbomlik (pl. a hagyományos értékek kárára), akkor megbomlik a társadalom kohéziós ereje, és felütik a fejüket különböző társadalmi betegségek.

Második megjegyzésem – ugyancsak a társadalmi jelenségek komplex megközelítésének jegyében – Kopp Mária azon megfigyeléséhez kapcsolódik, amely szerint a depressziós tünetek (és ezzel összefüggésben bizonyos szomatikus betegségek) sokkal gyakoribbak Kelet-, mint Nyugat-Magyarországon. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Nagy Attilával végzett közös kutatásaink szerint (ld. *Jel-Kép*, 1991/3-4. sz.) az olvasáskultúra teljesítménygörbéi szintén kelet felé lejtnek, ahol újságot, könyvet egyaránt kevesebben és kevesebbet olvasnak. De az olvasáskultúra jelenségei egy másfajta (Kopp Máriaék korábbi könyvében – *Magyar lelkiállapot*, Bp. 1992. – érintett) társadalmi betegség-tünettől is kapcsolatot mutatnak. A család válságáról, a *családi struktúra* sajnálatosan egyre gyakoribb *megbomlásáról* van szó. Két országos reprezentatív felmérés során (eltérő módszerrel) ugyanazon eredményre jutottam: a csonka családokban (ahol csak az egyik – elvált vagy özvegy – szülő neveli a gyerekeket) jóval kevesebbet olvasnak, mint a teljes struktúrájú családokban.

Nem tudjuk, hogy az egyszülős családok alacsonyabb olvasási teljesítménye milyen mértékben írható a gyermeküket egyedül nevelő (s így az átlagosnál leterheltebb) szülők, s mekkora arányban az átlagosnál talán elhanyagoltabb (vagy legalábbis egyoldalúbban nevelt) gyermekek rovására. Csak annyit tudhatunk, hogy a család struktúrájának megcsorbulása, s az ebből eredő munkamegosztásbeli, pénzügyi, pszichikai és egyéb, a család atmoszféráját, a családi élet harmóniáját zavaró problémák átlagos esetben károsan befolyásolják (egyebek között) a család olvasási aktivitását is. Kopp Mária és Skrabski Árpád említett könyve több helyütt bizonyítja, hogy az elváltak és külön élők (a rendezetlen családi helyzetű emberek) között lényegesen gyakrabban fordulnak elő neurotikus és depressziós tünetek, sőt általában a különböző betegségfajták, mint az együttélő házaspárok között. A család struktúrájának sérülésével tehát a családtagok idegrendszere, egészségi állapota és a család kulturális miliője egyaránt sérül. Be kell vallanunk: nem ismerjük kellőképpen e jelenségegyüttes

szerkezetét, ok-okozati viszonyait. A család felbomlása maga is éppúgy lehet oka, mint eredménye a pszichikai légkör romlásának, s ez elmondható a kulturális zavarokra is. Ez utóbbiak – valószínűleg – annak az egyensúlyozó-stabilizáló szerepnek (egyúttal okként és következményként történő) kiesését jelentik, amelyet a szellemi kulturális javak (így az olvasmányok is) jó esetben betölthetnek.

Számomra Andorka Rudolf és Kopp Mária előadásainak legfontosabb üzenete az volt, hogy a magyar társadalom betegségének jelenségeivel és okaival a társadalomtudományoknak olyanfajta *komplexitással* kell foglalkozniuk, amely a testi és lelki betegség tünetei mellett a kulturális és erkölcsi kórjelenéseket, az értékrend, a szekularizáció és az identitástudat deformációit is górcső alá veszi.

Értékrendi változások a rendszerváltás időszakában. Az olvasás értékkörnyezete¹

Hipotézisünk szerint az olvasói magatartás – mint általában döntésünk és cselekedetünk – a szocializációs folyamat során bensővé vált normáink, magatartásmintáink, értékrendünk (vagyis az anyagi, erkölcsi, kulturális stb. javaknak személyiségünkre jellemző *fontossági sorrendje*) által *motivált*, illetve az értékek jellegzetes csoportjaihoz köthető. Ezek a kötődések az egyéni értékstruktúrából építkező réteg-, illetve osztársadalmi értékrend szintjén tanulmányozhatók igazán.

A következőkben – a társadalmi értékrend változásainak rövid áttekintése után – a jellegzetesen „olvasásbarát”, illetve az olvasói magatartást taszítani látszó értékek körét kívánjuk felvázolni.²

ÉRTÉKELVEK NÉPSZERŰSÉGÉNEK VÁLTOZÁSA TÉRBEN ÉS IDŐBEN

1985-ös, közel 1000 fős, felnőtt népességet reprezentáló felmérésünk³ során többek között a következő feladatot adtuk a kérdezetteknek: „Összeállítottunk egy listát, amelyik különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, *mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniuk*. Melyeket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak?” A feladatot egy NSZK-beli, 1878-as vizsgálatból vettük át, annak

¹ A *Valóság* című folyóirat 1995/9. számában, *Az olvasás értékkörnyezete* címmel megjelent tanulmány rövidített változata.

² Sem az értékfogalom, sem az értékrendi változások beható elemzését most nem tekintjük feladatunknak, célunk a különböző értékorientációs típusok és az olvasáskultúra különböző teljesítményszintjei közötti feltételezett kapcsolatok vizsgálata. Az előbbi témák részletes taglalását ld.: Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László–Szakolczai Árpád: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest. MTA Szociológiai Kutató Intézet. 1982.; Rudas János: *Értékkeresztmetszet I–II*. Budapest. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 1984. ill. 1985. Újabban: Füstös László – Szakolczai Árpád: *Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. Szociológiai Szemle* 1994. 1. sz.

³ Az OSZK szervezeti keretén belül végrehajtott felmérésre valójában 1985 decemberében, s némileg 1986 januárjára átnyúlóan került sor, ezért több helyen 1985/86-os vizsgálatként szerepel. A 18 éven felüli lakosságból 973 fő (az interjúalanyok lakásán lefolytatott) kérdőíves megkérdezésre került sor.

1978-ból való felmérési eredményeivel együtt.⁴ Talán nem tanulság nélküli a rendszerváltozás előtti magyar, és az egykori NSZK-beli százalékos arányszámok összevetése (lásd 1. sz. táblázat).

Az elmúlt évtizedek önkizsákmányoló életmódjától, a kényszerű túlmunkától, a különböző (testi-lelki) devianciáktól az európai átlagnál lényegesen jobban megviselt magyar társadalom közel ezer reprezentánsa a nyolcvanas évek derekán olyan „földközeli”, pragmatikus értékeket állított az élre (részben épp hiányuktól vezérelve), mint a *lelkiismeretesen végzett munka* (1. hely), az *egészséges életmód* (2.) és a *takarékosság* (3.). Mindhárom érték (főleg az első kettő) jóval nagyobb említési arányt ért el, mint a fejlettebb NSZK-ban, ahol viszont egy posztmaterialis közösségi érték, az *udvariasság* került az első helyre. (Nálunk – hasonló említési aránnyal – csak a 4. hely jutott neki.)⁵

A németek az *érvényesülést* (8.) és a *toleranciát* (11.) lényegesen nagyobb arányban említik a magyaroknál: az előbbivel a kapitalista lét intenzívebb *versenyszellemét*, az utóbbival pedig – pluralizmuson csiszolódott – nagyobb *tűrelmességét* példázva. A magyar minta viszont – a német előtt – nemcsak a lelkiismeretes munka, egészség és takarékoság (1–3. hely) említésében vezet, hanem – mintegy az egykori diktatórikus viszonyok által „megnevelve” – a *szerénynek és tartózkodónak lenni* (10.) kiválasztásában is.

1. sz. táblázat. Nevelési értékek választása Magyarországon és NSZK-ban. (Reprezentatív országos felnőtt- minták százalékos adatai)

Ranghely	Nevelési értékelvek		
	(a magyarországi adatok csökkenő sorrendjében)	Magyarország (1985/86)* %	NSZK (1978)** %
1.	Munkáját rendszeren és lelkiismeretesen végezni	91	70
2.	Egészséges életmód	85	57
3.	Pénzzel takarékosan bánni	77	65
4.	Udvariasság és jó magaviselet	75	76
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	55	60
6.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	52	28
7.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	51	51
8.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	49	68
9.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	44	49

⁴ Ld: Elisabeth Noelle-Neumann: Buchhändler und Buchkäufer 1978. *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel-Frankfurter Ausgabe* Nr. 90. vom 10. November 1978. St. W 708.

⁵ A német válaszok kevésbé szóródnak (76 és 17% között) mint a magyar (91 és 16) százalékszámok; a német válaszadók átlagosan 7,3 értéket jelöltek meg, a magyarok valamivel többet: 7,7-et. Mindez arra int, hogy az összevetéskor – főleg, ha olyan értékről van szó, amelyet a több értéket említett magyarországiak preferáltak – csak a jelentős (arány- és sorrendbeli) eltérésekkel érdemes foglalkozni.

Ranghely	Nevelési értékelvek		
	(a magyarországi adatok csökkenő sorrendjében)	Magyarország (1985/86)* %	NSZK (1978)** %
10.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	43	28
11.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	33	64
12.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	29	29
13.	Kedvét lelni a művészetekben	26	17
14.	Technikai szakértelem, a modern technika értése	25	24
15.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	21	24
16.	A sok TV-nézés mérséklése	16	23
	Összesen:	772	733
	N =	924	3051

* Országos reprezentatív adatok, tetszőleges számú említéssel. (Egy válaszadó átlagosan 7,7 értéket említett.)

** Országos (NSZK-ra és Nyugat-Berlinre kiterjedő) reprezentatív adatok, szintén tetszőleges számú (átlagosan 7,3) említéssel. (E. Noelle-Neumann 1978. I. m. 708. alapján.)

Ugyancsak a magyarok említették meg számottevően magasabb arányban – sajátos módon egy kevésbé modernizálódott értékrend részeként – a *könyv és az olvasás* (6.), valamint (kisebb többlettel) a *művészetek* (13.) kedvelését is. A *modernizáltabb nyugat-európai* (jelen esetben nyugat-német) *értékszemlélet* tehát *nem* jelent egyúttal különösebben *művészet- és könyvbarát szemléletet!*⁶ Még ha hajlamos is meghaladni a hétköznapi praxis materiális szintjét, s ha a versenyszellem erőteljes érvényesítése mellett preferál is bizonyos posztmateriális és kulturális értékeket, e hajlandóságai elsősorban a kulturált és toleráns *emberi kapcsolatok* (4., 5. és 11. hely) felértékelésében manifesztálódnak, s csak másodsorban a közép-európai szintet ugyancsak meghaladó *információs szomjúság* (9.), *vallásos hit* (15.) és a *sok tévzés* mérséklésének (16.) említésében.

A fenti összehasonlítással visszanyúltunk a nyolcvanas évekbe, a közép-európai rendszerváltozási folyamat belobbanását közvetlenül megelőző időkbe. Mielőtt továbblépnénk a kilencvenes évek felé, vessünk egy pillantást a 2. táblázatra, amely másfajta nézőpontból ad betekintést a nyolcvanas évek értékvilágába. Az MTA Szociológiai Intézetének értékvizsgálatai során fő vizsgálati eszközzé vált Rokeach-értéktesztet⁷ ugyanis 1985-ös országos reprezentatív vizsgálatunk során mi is alkalmaztuk, és a 2. sz. táblázat a kérdezettek által rangsorolt cél- és eszközértékeket a kérdőívben szereplő megnevezésükkel, valamint a felmérés során elért átlagos rangszámuk, illetve ranghelyük feltüntetésével mutatja be. (Minél *alacsonyabbak* ezek a számok, az adott értéket a

⁶ 2018-ból visszanezve megfeddhetjük nyolcvanas évekbeli önmagunkat, illetve a nyugati demokráciákat övező akkori kulturális illúzióinkat!

⁷ Rokeach, Milton: *The nature of human values*. New York. Free Press. 1973.

válaszadók annál előbbre sorolták, *annál fontosabbnak* tekintették!) A táblázat adatai összehasonlítás útján nyerik el igazi jelentésüket. A nyolcvanas évek közepéről származó adataink egyrészt a „kortárs” nevelési értékeszt eredményeivel vethetők össze, másrészt az MTA Szociológiai Intézete által végzett felméréssorozat idősorát (1978, 1982, 1990, 1993) gazdagíthatják.⁸

A nyolcvanas évek derekán a vezető célértékek a „béke”, a „családi biztonság” és a „boldogság”; a legfontosabb eszközértékek pedig a „szavahihető”, a „felelősségteljes” és az „értelmes” voltak. Az értékek listáin leghátul (visszafelé haladva) az „üdvözülés”, „a szépség világa” és az „érdekes, változatos élet”, illetve a „hatékony”, az „alkotó szellemű” és „logikus gondolkodású” állt. A külső és belső *biztonságot, kiszámíthatóságot mindennél jobban áhító*, a nem „kézzelfogható” dolgok iránt kevés fogékonyságot mutató, s a *járt utat a járatlanért*, a megszokott beidegződéseket a kreatív újítókedvért *nem szívesen kockáztató* magatartás körvonalai bontakoznak ki ebből az értékegyüttesből is (hasonlatosan a nevelési értékelvek imént megismert „üzenetéhez”). A késő-kádári korszak sajtós társadalmi mentalitása áll előttünk, amely ragaszkodott nehezen megszerzett szerény javaihoz, és úgy kívánta helyzete jobbrafordulását, hogy közben *félt mindenfajta társadalmi megrázkódtatástól vagy jelentősebb változástól*.

2. sz. táblázat. Rokeach-teszt értékeinek átlagos rangszáma és ranghelye 1985/86 telén (OSZK-felmérés felnőtt lakosságra vonatkozó országos reprezentatív adatai)

Sorszám	Célértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rangszám*	Ranghely**	Eszközértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rangszám*	Ranghely**
1.	Anyagi jólét (jómód, bőség)	8.79	7.	Alkotó szellemű (újító, eredeti gondolkodású)	11.29	17.
2.	Belső harmónia (belső feszültségektől mentes élet)	8.10	5.	Bátor, gerinces (kiáll a nézeteiért)	8.15	4.
3.	Béke (háborútól és konfliktusoktól mentes világ)	3.73	1.	Előítéletektől mentes (elfogulatlan, nyílt gondolkodású)	10.69	14.
4.	Boldogság (megelégedettség)	6.77	3.	Engedelmes (kötelességtudó, tiszteletudó)	10.32	13.
5.	Bölcsesség (életbölcesség)	12.02	15.	Értelmes (gondolkodó, intelligens)	7.72	3.
6.	Családi biztonság (szeretteinkről való gondoskodás)	4.77	2.	Fegyelmezett (önuralommal rendelkező)	8.71	6.
7.	Egyenlőség (testvériség, mindenki számára azonos lehetőségek)	10.15	12.	Felelősségteljes (megbízható, felelősségtudó)	7.61	2.

⁸ Füstös László – Szakolczai Árpád: i.m. = *Szociológiai Szemle*, 1994. 1. sz. 82.

Sorszám	Célértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rangszám*	Ranghely**	Eszközértékek megnevezése (ABC-rendben)	Átlagos rangszám*	Ranghely**
8.	<i>Az elvégzett munka öröme</i> (teljesítmény, hasznosság)	8.46	6.	<i>Hatékony</i> (hozzáértő, szakszerű)	12.34	18.
9.	<i>Emberi önérték</i> (öntudat, önbecsülés)	9.61	11.	<i>Jókedélyű</i> (vidám, könnyű szívű)	9.69	10.
10.	Érdekes változatos élet (élményekben gazdag, aktív élet)	12.03	16.	<i>Logikus gondolkodású</i> (racionális, ésszerű)	11.10	16.
11.	<i>A haza biztonsága</i> (külső támadásokkal szembeni védettség)	7.35	4.	<i>Megbocsátó</i> (nem bosszúálló)	10.75	15.
12.	<i>Igazi barátság</i> (szoros emberi kapcsolat)	9.49	10.	Önálló (független, erős egyéniség)	9.56	9.
13.	<i>Igazi szerelem</i> (meghitt testi és lelki kapcsolat)	10.67	13.	<i>Segítőképz</i> (mások jólétéért dolgozik)	8.37	5.
14.	<i>Kellemes, élvezetes élet</i> (örömök, sok szabadidő)	11.93	14.	<i>Szavahihető</i> (becsületes, őszinte)	6.38	1.
15.	<i>Szabadság</i> (függetlenség, választás lehetősége)	9.34	9.	<i>Szeretettel teljes</i> (ragaszkodó, gyöngéd)	10.03	11.
16.	<i>A szépség világa</i> (a természet és a műalkotások szépsége)	13.57	17.	<i>Tiszta</i> (rendes, ápolt)	8.80	7.
17.	<i>Társadalmi megbecsülés</i> (elismerés, tisztelet)	9.32	8.	<i>Törekvő</i> (szorgalmas, vinni akarja valamire)	10.04	12.
18.	<i>Üdvözülés</i> (megváltás, örök élet)	14.75	18.	<i>Udvarias</i> (jómodorú, jólnevelt)	9.23	8.

* Az egyes értékeket 1-től 18-ig kellett rangsorolni, itt e besorolások átlagával találkozunk. A rangszám minél *alacsonyabb*, az érték annál *fontosabb*.

** Azt mutatja meg, hogy az adott érték rangszám-átlaga a 18 tételes lista hányadik helyéhez volt elengedő.

A magyar társadalom ezzel a mentalitással – néhány évvel az idézett adatok felvétele után – egy rendszerváltozási folyamat sodrában találta magát, és egy olyan társadalmi formáció kialakulásának lett (akarva-akaratlanul) részese, amely a vállalkozókedvet, a pluralizmust és a kreatív egyéniséget állította középpontba.

Hogy ez a folyamat milyen (kényszerszülte) *értékváltozási tendenciákkal* járt, arról vallassuk meg a szakirodalmat. A Füstös László és Szokolczai Árpád vezette MTA-vizsgálat (a Rokeach-teszt cél- és eszközértékeivel operálva) kimutatta, hogy a kilencvenes években (a nyolcvanas évekhez viszonyítva) hátrébb szorultak a rangsorban olyan értékek, mint az „elvégzett munka öröme”, „engedelmes”, „fegyelmezett”, „udvarias”, „segítőképz”.⁹

⁹ Füstös László – Szokolczai Árpád: I.m. *Szociológiai Szemle* 1994. 1. sz. 62–63.

Az MTA-kutatás adatsora ugyanakkor kimutatta az „anyagi jólét”, valamint olyan intellektuális-kreatív értékek, mint a „bölcesség”, alkotó szellemű”, „értelmes” és „logikus gondolkodású” egyre növekvő jelentőségét is.¹⁰

Füstös Lászlóék adatsoraiban a tolerancia ellentmondásos szerepet visz: az „előítéletektől mentes” eszközérték rangsorbeli helye az 1978-as és az 1982-es vizsgálat között javult, de 1990-re lényegesen leromlott, majd 1993-ra újra javult.¹¹ A tolerancia mint érték jelentősége a kilencvenes évek első felében (minden bizonnyal a demokratizálódó társadalom pluralista gyakorlatától ösztönözve) valamelyest nőtt; a „szépség világa” ugyanakkor a *stagnáló* értékek között szerepel.¹²

A hivatkozott egyéb kutatási eredmények alapján elmondható, hogy a rendszerváltozási folyamat első néhány esztendeje *főként a hagyományos, önkorlátozó és közösségi értékekre hatott sorvasztóan; ezzel szemben* növelte az individuális önérvényesítő hajlamot, a kreativitást, az anyagias szemléletet és a racionalitást, s egyúttal az információkra és a másfajta véleményekre való viszonylagos nyitottságot.

Ez az érték szemlélet, amely lényegében egy – konszenzusos önkorlátait még fel nem ismerő – „vadkapitalista” társadalom többé-kevésbé adekvát értékutdatbeli tükörképének mondható, magán viseli az *erkölcsi relativizálódás, a társadalmi normák megrendülésének erősödő* jegyeit. Ezek a tények is alátámasztják Andorka Rudolf állítását, aki az 1993. évi Magyar Háztartás Panel adatfelvételei alapján a *szabálysértést szükségesnek tekintő*, ugyanakkor az élet dolgaiban *elgazodni képtelen* magatartás széleskörű elterjedtségét tapasztalva az *anómia* veszélyeire, az átalakulási folyamat kibicsaklásának lehetőségére figyelmeztet.¹³

Az értékek változásáról fontebb szerzett benyomásainkat tanulságos lehet összevetni azzal az értékegyüttessel, amelyet ugyancsak Andorka állít elénk, összegezve a piacgazdaságot és a demokratikus politikai rendszert „működtetni” tudó *modern személyiség* tulajdonságait: „Bár a különböző kutatók némileg eltérő tulajdonságokat szoktak felsorolni, abban nagyjából egyetértés alakult ki, hogy a szigorú munkaerkölcs, a takarékoság, az újításra és kezdeményezésre való készség, a kockázatvállalás, a gazdasági és közéleti aktivitás, az önálló véleményalkotás, ugyanakkor a társadalmi viselkedési szabályok megtartása a modern ember alapvető jellemzői.”¹⁴

¹⁰ I.m. 61. és 62.

¹¹ I.m. 73. és 82. Tegyük ehhez hozzá, hogy a mi Rokeach-adataink szerint a jelentős romlás már 1985/86 telén észlelhető volt, tehát igazából a meglepően jó 1982-es adat mondható rendhagyónak.

¹² I.m. 61.

¹³ Andorka Rudolf: Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltás óta. *Magyar Szemle*, 1994. 10. sz.

¹⁴ I.m. 1018–1019.

Az összehasonlítás¹⁵ felemás, sőt ellentmondásos képet ad: az ún. „modern ember” normatív tulajdonságainak egy része a magyar társadalmi tudatban kifejezetten *erősödik* (kreativitás, individualitás stb.), míg a másik része kifejezetten *visszafejlődően van* (munkaerkölc, takarékoság, közéleti aktivitás, szabálykövető magatartás – vagyis megközelítőleg az ún. „protestáns etika” értékei).

OLVASÓK ÉS NEM OLVASÓK ÉRTÉKVILÁGA

A már ismert nevelési, eszköz- és célértékeket a következőkben abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az olvasási aktivitás különböző fokozatai hogyan módosítják az egyes értékek kiválasztásának esélyét.

Azokat a nevelési értékeket, amelyeknek a 3. sz. táblázatban szereplő százalékszámok említése, valamint a százalékszámokat kontrolláló és megerősítő 0–5 tartományú pontszáma¹⁶ párhuzamosan *növekedett* az olvasás gyakoriságával, a 4. sz. táblázat tartalmazza.

3. sz. táblázat. Nevelési értékek említése a könyvolvasás gyakorisága szerint.
(Országos reprezentatív adatok alapján)

Ranghely	Nevelési értékelvek (Az „összesen” említések csökkenő sorrendjében)	A felnőtt magyarországi válaszadók százalékában (1985/86)				
		Könyvolvasás gyakorisága				
		Rendszeresen	Időnként olvas	Nagyon ritkán	Nem olvas	Összesen
1.	Munkáját rendszeresen és lelkiismeretesen végezni	89,1	92,9	91,6	89,5	90,7
2.	Egészséges életmód	83,1	86,7	85,6	85,3	85,3
3.	Pénzzel takarékosan bánni	62,3	74,8	80,2	85,0	76,9
4.	Udvariasság és jó magaviselet	66,1	73,5	80,7	78,9	75,4
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	60,7	60,6	52,5	50,2	55,3
6.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	69,9	61,5	49,0	36,7	52,1

¹⁵ Megjegyzés 2018-ban: az említett összehasonlítást a kilencvenes évek derekán végeztük!

¹⁶ A válaszadás során először mindenki tetszés szerinti számú értékelvet nevezhetett meg, ezek a számok kategóriánként eltértek egymástól. (A rendszeres olvasók pl. csaknem 8, a nem olvasók 7,6 értéket említettek, tehát a sokat olvasók körében az egyes értékeknek valamivel nagyobb volt az említési esélye.) A közös nevező (vagyis az esélyegyenlőség) megteremtése céljából a kérdésés második menetében mindenkit a legfontosabbnak tartott öt érték megnevezésére kértünk fel: a megjelölt értékek ezután mind 5 pontot, a többiek 0 pontot kaptak. Az itt következő pontszámos adatok az így kialakított pontszámok 0 és 5 közötti átlagértékei.

Ranghely	Nevelési értékelvek (Az „összesen” említések csökkenő sorrendjében)	A felnőtt magyarországi válaszadók százalékában (1985/86)				
		Könyvolvasás gyakorisága				
		Rendszeresen	Időnként olvas	Nagyon ritkán	Nem olvas	Összesen
7.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	43,2	54,0	46,0	55,9	50,8
8.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	48,1	42,0	48,0	55,3	49,0
9.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	62,3	52,7	41,6	29,0	44,2
10.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	33,9	38,9	46,4	48,2	42,6
11.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	48,6	33,2	29,2	25,6	32,8
12.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	29,5	29,2	24,7	31,9	29,2
13.	Kedvét lelni a művészetekben	37,7	29,2	21,3	18,9	25,6
14.	Technikai szakértelem, a modern technika értéke	30,0	28,3	20,3	23,3	25,2
15.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	14,8	18,1	14,9	31,3	21,2
16.	A sok TV-nézés mérséklése	18,0	11,9	13,4	19,2	15,9
	Összesen:	797,3	787,5	745,6	764,3	772,2
	N =	183	226	202	313	924

4. sz. táblázat. 1985/86-os országos reprezentatív adatok

Leginkább a sokat olvasókhöz kötődő nevelési értékelvek*	Az említések átlagos pontszáma (0–5)** a könyvolvasás gyakorisága szerint				
	Összesen	Rendszeresen	Időnként olvas	Nagyon ritkán	Nem olvas
Olvásás és könyv szeretete (6. hely)	1,11	1,83	1,40	1,00	0,55
Tudásszomj (9. hely)	1,36	2,19	1,85	1,22	0,62
Tolerancia (11. hely)	0,70	1,28	0,72	0,60	0,41
A művészetek kedvelése (13. hely)	0,40	0,68	0,47	0,30	0,24

* *Dólt* betűkkel szedve azon értékek, amelyek egyúttal az értékes irodalom kedvelőihöz is kifejezetten vonzódtak.

** Ld. a 16. sz. jegyzetet.

Van egy olyan érték, amely sajátos módon *fordítottan arányos* az olvasás gyakoriságával: a *takarékosság*. (Talán mert a sokat olvasók anyagi tartalékaiknak – igényesebbek lévén – könnyebben lelik meg a helyét? Vagy egyszerűen egy olyan *mentalitásról* van szó, amely az anyagi javak önkorlátozó felhalmozását nem tekinti az élet egyik központi célkitűzésének?) Vannak továbbá olyan nevelési értékelvek, amelyeknek említési aránya ugyan nem követi egyenletesen (lefelé) az olvasásgyakoriság lépcsőfokait, de annyi elmondható róluk (százalékszámuk,

és többnyire pontszámaik is egyaránt azt bizonyítják), hogy leginkább – esetleg a nagyon ritkán olvasókkal holtversenyben – a *nem olvasó* magatartáshoz kapcsolódnak (ld. 5. sz. táblázat).

5. sz. táblázat. 1985/86-os országos reprezentatív adatok

Leginkább a nem (és alig) olvasókhöz kötődő nevelési értékelvek*	Az említések átlagos pontszáma (0-5)** a könyvolvasás gyakorisága szerint				
	Összesen	Rendszeresen	Időnként olvas	Nagyon ritkán	Nem olvas
Takarékosság (3. hely)	3,12	2,24	2,77	3,36	3,75
A rendbe való beilleszkedés (7. hely)	1,45	1,23	1,37	1,37	1,69
Érvényesülés vágya (8. hely)	1,53	1,53	1,31	1,59	1,64
Szerénység, tartózkodás (10. hely)	1,06	0,82	0,90	1,22	1,20
Vallásos hit (15. hely)	0,60	0,30	0,50	0,50	0,91

* Dőlt betűkkel szedve azon értékek, amelyek egyúttal főleg a szórakoztató irodalom kedvelőihöz is kifejezetten vonzódtak.

** Ld. a 16. sz. jegyzetet.

Mielőtt a nevelési elveknek a gyakori olvasók és a nem olvasók két pólusára „kicsapódott” halmazait jobban szemügyre vennénk, számot kell adnunk a Rokeach-teszt megfelelő eredményeiről is.

A *könyvolvasás* gyakorisági foka a Rokeach-féle 18 célérték közül hetet, az ugyancsak 18 eszközérték közül tízet bipolarizált. Ez azt jelenti, hogy ha az adott értéket a *legaktívabb olvasók* preferálták, akkor a könyvet *nem olvasók* – esetleg a nagyon ritkán olvasókkal holtversenyben – „olvasásbarát”, illetve „olvasásidegen” értékeket gyűjtik csokorba. (Az egyszerűség kedvéért a táblázatok csak a két végpont: a rendszeres olvasók és a nem olvasók adatait tartalmazzák.)

A 4. és 6. táblázatok együtt összesen 13 különböző típusú érték megnevezésével jelölik meg azt a közeget, amelyben az *aktív olvasói magatartás* – társadalmi értelemben – „jól érzi magát.”

A felsorolt nevelési értékek (ld. 4. táblázat) mindegyikére igaz: nemcsak a gyakran, hanem a minőségileg is magas színvonalon olvasókhöz (a régi és/vagy kortárs értékes irodalom kedvelőihöz) kötődtek leginkább. Az aktív olvasói magatartáshoz erősen vonzó cél- és eszközértékek (ld. 6. táblázat) zöme szintén szorosan kapcsolódik a magasabb ízlésnívóhoz is. (Ezeket az értékeket a táblázatban *dőlt betűs* szedéssel jelöltük meg.)

Az inkább a *nem* (vagy alig) *olvasókhöz* kapcsolódó értékek közül ugyancsak *kurzív* szedéssel emeltük ki azokat, amelyek egyúttal *alacsonyabb esztétikai szintű* (főleg lektűrökre szorítókozó) *olvasói ízlést* vonzottak (ld. 5. és 7. táblázat). A nevelési értékek közül a „vallásos hit” két okból is kimaradt ebből a jelölésből: részint mert említők (ha olvastak), nem annyira a szórakoztató irodalomhoz, hanem

inkább a klasszikusokhoz (és részben a romantikához) vonzódtak; másrészt pedig a kilencvenes évekre csökkent ennek az értéktípusnak a könyvhasználatból való tartózkodása. A célértékek közül az „üdvözülés”-re, az eszközértékek közül pedig a „segítőkéz”-re is elmondható; amit a „vallásos hit”-re, mint nevelési értékre mondtunk: akik preferálják – ha olvasnak – a kommercialitások helyett jobban kedvelik a hagyományos (klasszikus és romantikus) irodalmat. (Valamelyest érvényes ez az „engedelmes”, „megbocsátó” és „udvarias” eszközértékekre is, amelyek a lektúr *mellett* a romantikus irodalmat is vonzani látszanak.)

6. sz. táblázat. (1985/86-os országos reprezentatív adatok)

Leginkább a sokat olvasókhoz kötődő cél- és eszközértékek*	Rendszeres könyvhasználók		Könyvet nem olvasók	
	Átlagos rangszám**	Ranghely***	Átlagos rangszám**	Ranghely***
„Belső harmónia”	6.69	3.	8.86	7.
„Emberi önérték”	8.82	7.	10.06	11.
„Érdekes, változatos élet”	11.31	14.	12.47	16.
„A szépség világa”	12.51	16.	13.81	18.
„Alkotó szellemű”	9.99	12.	11.91	16.
„Előtételektől mentes”	9.29	9.	11.26	15.
„Értelmes”	6.15	1.	8.62	6.
„Logikus gondolkodású”	9.13	8.	12.38	17.
„Önálló”	9.36	10.	9.86	14.

* Dólt betűvel szedve azon értékek, amelyek egyúttal az értékes irodalom kedvelőjéhez is erősen vonzódtak.

** Az egyes értékeket 1-től 18-ig kellett rangsorolni, itt a besorolások átlagával találkozunk. A rangszám minél *alacsonyabb*, az érték annál *fontosabb*.

*** Azt mutatja meg, hogy az adott érték rangszámátalaga a 18 tételes lista hányadik helyéig volt elegendő.

7. sz. táblázat. (1985/86-os országos reprezentatív adatok alapján)

Leginkább a nem (és alig) olvasókhoz kötődő cél- és eszközértékek*	Könyvet nem olvasók		Rendszeres olvasók	
	Átlagos rangszám**	Ranghely***	Átlagos rangszám**	Ranghely***
„Anyagi jólét”	7.59	4.	10.13	11.
„Kellemes, élvezetes élet”	11.53	13.	12.53	17.
„Üdvözülés”	12.81	17.	16.57	18.
„Engedelmes”	8.55	5.	12.54	18.
„Megbocsátó”	9.77	13.	12.23	16.
„Segítőkéz”	8.22	3.	8.99	8.
„Törekvő”	9.00	10.	12.40	17.
„Udvarias”	8.74	7.	10.16	14.

* Dólt betűvel szedve azon értékek, amelyek egyúttal a *szórakoztató irodalom* említőjéhez is erősen vonzódtak.

** Az egyes értékeket 1-től 18-ig kellett rangsorolni, itt a besorolások átlagával találkozunk. A rangszám minél *alacsonyabb*, az érték annál *fontosabb*.

*** Azt mutatja meg, hogy az adott érték rangszámátalaga a 18 tételes lista hányadik helyéig volt elegendő.

Miután megbizonyosodhattunk arról, hogy az olvasói magatartással kapcsolatba került értékeknek a rendszerben való szereplése korántsem esetleges (még ha részvételük intenzitása és hatóereje természetesen különbözik is), meg kell kísérelnünk az olvasással „barátságban lévő”, illetve azt taszítani látszó értékek jellegzetes vonásainak megrajzolását.

Az *aktív, minőségileg is nívós olvasói magatartás* egyrészt az *autonóm, független, harmonikus személyiség* értékeihez kötődik („belső harmónia”, „emberi önérték”, „önálló”). Másrészt bizonyos intellektuális és *kreatív személyiségvonásokhoz* vonzódik („alkotó szellemű”, „logikus gondolkodású”, „értelmes”). Ugyanakkor kifejezetten *nyitott* a másfajta véleményekre („előítéletektől mentes”, „toleráns”), nyitott az információk, a kultúra és a művészetek világára („tudás-szomj”, „könyvszeretet”, „művészetek kedvelése”, a „szépség világa”); s nyitott általában az élet színes dolgaira („érdekes, változatos élet”).

Ennek az értékvilágnak a kohéziós energiáit az aktív és nívós olvasói magatartás „hozta működésbe”. A magyar felnőtt népesség mintegy 15–20%-át kitevő olvasói elitről van szó, amely természetesen szociológiailag, társadalmi összetételét illetően is jól értelmezhető, mert egy meglehetősen homogén társadalmi közeget jelent. Ez a koherencia – az olvasástól függetlenül – akkor is érvényesül, ha külön-külön vizsgáljuk meg a fent említett értékek rétegspecifikus vonásait: szinte mindegyiket inkább a *fiatal* (18–20, illetve huszonéves), valamint a *magasabban kvalifikált* (legalább érettségizett, de inkább a diplomás) kérdezettek említették meg; inkább a *szellemi*, mint fizikai foglalkozásúak, s inkább a *városokban*, mint községekben élők. (Ritka kivételként az „emberi önérték” célértéket preferálók nem annyira a fiatalok, hanem inkább a közép- és idősebb korúak közül kerültek ki, s az „önálló” eszközértéket pedig – a kifejezetten fiatalok és a szellemi foglalkozásúak mellett – a harmincas éveikben járók és a szakmunkások is az átlagosnál előbbre sorolták.)

Az erősen *passzív, és jobbra kommercialitásokhoz* kötődő olvasói magatartás érték-környezete nem rajzol ki ilyen koherens képet: egyrészt egy kifejezetten önérvényesítő, karrierorientált, hedonista (vagy kuporgató), anyagi magatartás értékvilága bontakozik ki előttünk: „érvényesülés vágya”, „törekvő”, „kellemes, élvezetes élet”, „anyagi jólét”, „takarékoság; másrészt pedig egy *hagyományos, önkorlátozó, sőt konform, vallásos* értékrendhez közelálló szemlélet körvonalai rajzolódnak ki: „a rendbe való beilleszkedés”, „szerénység”, „engedelmes”, „megbocsátó”, „udvarias”, „vallásos hit”, „üdvözülés”, és „segítőkéz”, valamint itt is megemlítendő a „takarékoság”. Említettük már, hogy a vallásosságához legközelebb álló értékek („üdvözülés” stb.) hívei csak az olvasás melőzése terén járnak az élen, a színvonalatlan szórakoztató irodalom helyett inkább a (romantikus és realista) klasszikusokat preferálták, vagyis az olva-

sáskultúra legalsó lépcsőfokain inkább a másik (a gyakorlati materialista-he-donista) típus az otthonos.

Erős leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy a *nem olvasóknak* Magyarországon – értékvilágukat illetően – két ellentétes tulajdonságú alaptípusa van: egy minden áron előbbre jutni akaró, az anyagi világra és az élvezetekre koncentráló, a kulturális alapokat nélkülöző (vagyis kulturálisan lumpen, anyagiakban polgár) „*lumpenburzsoá*”-típus; valamint egy jámbor, a vallással szemben intoleráns hatalom agresszivitása elől tartósan konformitásba és önkorlátozásba menekülő, a vallásos értékeket szinte szubkulturális szinten megélő „*katakomba-keresztény*”-típus. (Ez utóbbi típus létrejöttének magyarázatául hadd utaljunk itt az 1948 és 1988 közötti korszak – különösen a korszak első felében megnyilvánuló – brutális vallásellenességére!)

Bár e típusok leegyszerűsítések termékei, szeretnénk elkerülni egy olyanfajta szimplifikáció látszatát, amely egyenlőségjelet akarna tenni a vallásosság és a nem olvasó magatartás közé. Ezért a vallásosság és az olvasáskultúra kapcsolatával külön is foglalkozni kívánunk.¹⁷

A *nem, vagy alig olvasók* értékvilágának imént vázolt kettős irányultsága mögött szociológiai jellemzőik kettős természete húzódik meg. Előre kell azonban bocsátanunk: társadalmi összetételét illetően ez a passzív olvasói réteg korántsem differenciálódik olyan erősen, mint értékorientációja tekintetben. A réteg egészét az *alacsonyabb iskolai végzettség* (jobbára az esetleg szakmunkás oklevéllel „megfejtelt” 8 általános vagy annál kevesebb osztály), a (szakképzetlen) *fizikai foglalkozás* vagy *inaktív* státusz jellemzi. Ezen belül a materiális értékek köre („anyagi jólét”, „kellemes, élvezetes élet”, „törekvő” és nevelési elvként az „érvényesülést” célba vevő szocializáció) a *fiatalabbakra* (főleg huszonévesekre), és a fizikai dolgozók közül a *nem mezőgazdasági (főleg szak-)munkásokra* volt inkább jellemző. Az ugyancsak a passzív olvasói magatartással együttjáró tradicionális, önkorlátozó, a vallásos életszemlélethez közel álló értékek (a „rendbe való beilleszkedés”, „szerénység”, „vallásos hit”, „üdvözülés”, „engedelmes”, „megbocsátó”, „segítőkézés”, „udvarias”, és a szociológiai természetét tekintve inkább ebbe a csoportba tartozó „takarékoság”) általában az *idősebb* (főleg a hatvanas és a hetven év fölötti) korosztályokhoz, valamint a *mezőgazdasági* fizikai tevékenységet folytató, illetve *inaktív* csoportokhoz kötődött leginkább.

Választ kell adnunk egy óhatatlanul felmerülő kérdésre: vajon az intenzív olvasási tevékenység (a maga intellektuális és emocionális érzékenységével) az öt „körülvevő” értékek inspirációjának, motiváló hatásának *eredménye*, vagy ellenkezőleg: az olvasás, mint különösen termékeny befogadási tevékenység alapozza meg, *hozza létre* a maga speciális érték-környezetét. Úgy véljük, hogy

¹⁷ E kötet következő tanulmánya is ezzel a témával foglalkozik.

ezt a kérdést nem helyes vagy-vagy alapon felvetni és megválaszolni, s hogy az olvasás (mely kétségtelenül értékteremtő, s ugyanakkor az értékekkel való permanens párbeszéd) egy differenciáltabb, fejlettebb értékstruktúrának épp úgy *kialakítója*, fejlesztője és erősítője, mint *következménye*. Viszonyukat inkább *kölcsönhatás* jellemzi, a szocializációs minták és hatások általi *közös befolyásolt-ság*, és az együttes lét olyan szoros kohéziója, amelyben az olvasói magatartás, az olvasói ízlés akár a személyiség értékrendjének egyik *funkciójaként*, az értékrend pedig az olvasás befogadási *stratégiájának*, vagy a befogadás-esztétika (H.R. Jauss) kategóriájával: „elvárási horizontjának” is értelmezhető.

Végül válaszra vár még egy kérdés: az aktív olvasó a maga értékvilágával mennyiben felel meg a korábban (Andorka Rudolf által) felvázolt, a demokráciát és piacgazdaságot működtetni képes modern embertípusnak? Úgy véljük, meglehetősen *jól megfelel*, bár mintha egy árnyalattal individualistább és befelé fordulóbb lenne az ideáltípusnál. Mindez azt is jelenti, hogy az olvasás ügyének előmozdítása egyúttal a társadalom *polgárosulásának* és *demokratizálásának* programját is szolgálja.

Az olvasói elitet (amely – mint említettük – a felnőtt népesség mindössze 15–20%-át teszi ki) mégsem kiálthatjuk ki a modernizáció egyedüli letéteményesének. A nem, vagy nagyon szerényen olvasók egyik – vékonyabb – rétege (és a két olvasási véglet között elhelyezkedők egy része is) őriz olyan erkölcsi javakat, amelyek nélkül az eljövendő fejlett és polgári Magyarország értékháztartása erősen hiányos lenne – legalábbis sokunk számára. Mert például szolidaritásérzés, segítőkészség és könyörületesség nélkül elviselhető emberi életéről, emberközi melegségről aligha beszélhetünk. A napjainkban¹⁸ zajló változások viszont épp az utóbbi értékek ellen hatnak, és csak részben jelentik az olvasói elit kreativitás- és tolerancia-értékeinek előtérbe kerülését, s nagyjából viszont a „lumpenburzsoázia” gyors érvényesülési vágyának, gyakorlati materializmusának és kulturális igénytelenségének növekvő harsányságát.

¹⁸ A tanulmány 1995-ben íródott.

Olvasási-művelődési szokások és a vallásosság¹

Az Országos Széchényi Könyvtár olvasáskutási műhelyében még a rendszer-változás előtti években kezdődtek meg azok a kutatások, amelyek a művelődésszociológiai perspektívát a vallásszociológia irányába tágitották, abban a reményben, hogy a vallásosság különböző magatartásformáiban a művelődési-olvasási teljesítményszintek eltéréseinek egyik sajátos magyarázóelvét, befolyásolóját lelik föl. Az óvatos kezdemények azóta szárba szöktek, részben a műhely egykori kutatóinak a tudomány e határmezsgyéjére vissza-visszatérő, immár több évtizedes kíváncsiságára nyomán, majd az idő előrehaladtával egyre inkább tanúi lehetünk annak az örömdetes ténynek, hogy a téma kutatásába egyre nagyobb intenzitással kapcsolódnak be fiatalabb kollégáink is.

Az alábbiakban megkísérlem röviden összefoglalni a korábbi kutatásoknak az olvasáskultúra és a vallásosság kapcsolatáról szóló, számomra legfontosabbnak tűnő üzeneteit, majd hozzájuk illeszttem az utóbbi években végzett (többek között az általam vezetett) felmérésekben rejtőző, eddig még kellően ki nem bányászott vizsgálati tapasztalatokat. Már jó előre kijelentem, hogy nem ígérhetem a téma egyértelmű lezárását, szentenciaszerű igazságok kimondásával sem kecsegtethetem az olvasót: vázlatos számvetésünk néhány tendenciaszerűen és visszatérően érvényesülő halvány vagy középerős összefüggést fog felrajzolni, ellentmondások és dilemmák közepette.

Annak idején az OSZK–KMK olvasáskutatói műhelyében – nagyrészt kutatói hajlamoktól vezérelve – kialakult bizonyos munkamegosztás. Ennek jegyében Kamarás István inkább a mű-befogadással, Nagy Attila főleg tizenéves fiatalok és gyermekek olvasási szokásaival foglalkozott, e sorok szerzője pedig elsősorban a felnőtt társadalom olvasáskultúrájával. Ezek a témakörök jelentették később a vallásszociológiai „kalandozások” kiindulópontját is. (A többi, általam nagyra becsült kolléga témaorientációját azért nem részletezem, mert

¹ A Faludi Ferenc Akadémia által 2006. május 11-én rendezett *Vallásosság és kultúra* konferencián elhangzott, Asztalos Bernadettel közös előadásunk („Művelődési szokások és a vallásosság kapcsolata, különös tekintettel az ifjúságra”) jelentősen átdolgozott, szerkesztett változata. Az itt közölt címmel és szöveggel először a következő konferenciakötetben jelent meg: *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Szerk.: Gereben Ferenc. Budapest. Faludi Ferenc Akadémia (Agóra VIII.) 2009. 73–96.

ők nem a vallásszociológia irányába, hanem más, ugyancsak nagyon fontos témák felé tettek eredményes lépéseket.)

AZ OLVASMÁNYOK BEFOGADÁSA

Kamarás István befogadásvizsgálatai sorában (még a nyolcvanas évek első felében) *Bulgakov Mester és Margaritá*-ja volt az első, amelynek olvasataiban a kutató a vallásosság esetleges hatását kereste. A vizsgálati csoportok közé két vallásos kontrollcsoportot illesztett (az egyik középiskolásokból, a másik értelmiségiekből állt), és rendre összemérte teljesítményüket a hasonló réteghelyzetű, de nem vallásos csoportokéval. Kimutatta, hogy a vallásosoknak jobban tetszett a regény, árnyaltabbak voltak a szerepértelmezéseik, és érzékenyebben reagáltak a mű etikai és transzcendens üzeneteire, valamint erősebben is hatott rájuk Bulgakov alkotása. Ugyanakkor a vallásos olvasók egy részének nehezen volt feldolgozható a bibliai betét-regény apokrif volta, vagyis a vallásos olvasók olvasatában Kamarás szerint a világnézet *korlátozó* és *össztönző* szerepe egyaránt tetten érhető volt (Kamarás 1986, 221–223.).

Kamarás István ezek után minden befogadás-vizsgálatában, illetve azok továbbfejlesztett változataiban szerepeltette a vallásosságot mint független változót (Kamarás 1996, 2002, 2007, 2008, 2009/a., 2009/b.). *Ottlik Géza Iskola a határon* című regényének befogadását kutatva pedig már nem csak, vagy nem elsősorban a vallásosság hatása, hanem a különböző vallásfelekezetek mint különböző habitusok, „értelmező közösségek” (Kamarás 2007, 286.) esetlegesen eltérő befogadási sajátosságai érdekelték. Több évtizedes és sokféle szerző (*Bulgakov, Örkény István, Sánta Ferenc, Ottlik Géza, József Attila, Pilinszky* stb.) művein csiszolt tapasztalata szerint *a befogadás során (főleg a művek értelmezésének tartalmát illetően) kimutathatók vallásosság és felekezeti habitus által vezérelt vonások*, de ezek ereje a művektől függően erősen változhat, és általában nem éri el az izlés befolyásoló szerepének mértékét. (Kamarás 2008, 290., 294.)

A FELEKEZETI ISKOLÁK KULTURÁLIS TŐKÉJE

Nagy Attila is még a nyolcvanas évek első felében párosított középiskolás mintájához két vallásos (a pannonhalmi bencés és a debreceni református gimnázium diákjaiból álló) kontrollcsoportot, és azt tapasztalta, hogy ezek meghaladják az országos középiskolás átlagot mind a posztmaterális és transzcendens értékek (szeretet, barátság, üdvözlés, megbocsátás, belső harmónia stb.) említésében, mind pedig az olvasáskultúra színvonalában (Nagy 1986). E tanul-

mány nyomában – főleg a rendszerváltozás után – a felekezeti iskolák kulturális hatásának kipuhatolására felmérések sora indult meg. Az ezredforduló után maga Nagy Attila is újból felvetette a kérdést egy 2001-ben, középiskolások körében végzett új országos vizsgálatával. Kontrollcsoportként ismét a debreceni református és a pannonhalmi katolikus gimnázium diákjai szerepeltek. És ami igaz volt a rendszerváltozás előtt, az igaznak bizonyult jó egy évtizeddel utána is: a művészetek kedvelésére is kiterjedő posztmaterális értékek választásában, az olvasáskultúra klasszikus vonulatának preferálásában, a nemzeti-történelmi hagyományok ápolásában (Széchenyi, Kossuth, Szent István, Mátyás király, 1848 és 1956 magyar forradalmainak, a rendszerváltásnak „nagyrabecsültként” való megemlítésében) a felekezeti gimnazisták messze megelőzték a nem egyházi középiskolák tanulóit (Nagy 2003).

Az ezredfordulón készült *Pusztai Gabriella* nagyszabású, mintegy másfélezer fiatalra kiterjedő reprezentatív felmérése a felekezeti középiskolák diákjairól, rendre összevetve teljesítményüket a megfelelő önkormányzati tanintézmények tanulóinak mutatóival (Pusztai 2004). Ez a vizsgálat ugyan nem tartalmaz közvetlenül megragadható olvasási adatokat, de a kulturális tőke számos változatában mutatja ki a felekezeti iskolák előnyét. Például abban, hogy ez az iskolatípus a jelek szerint *inkább képes a társadalmi hátrányok kiegyenlítésére*, mint az állami (önkormányzati) iskola! A kutatás másik fontos tapasztalata, hogy a magasabb teljesítményszintnek Magyarországon is a nemzetközi szakirodalomból ismert ún. „Coleman-hipotézis” lehet az egyik magyarázata. Ennek lényege, hogy a diákokat, tanárokat és a szülőket összefonó, a kölcsönös támogatáson, bizalmon és a normák hasonlóságán alapuló „szoros társadalmi kapcsolatrendszer, a generációkat összekötő zárt kapcsolati hálózat (...) társadalmi tőkét teremt, és ezáltal elősegíti az iskolai sikerhez elmaradhatatlanul szükséges kulturális tőke keletkezését” (Pusztai 2004, 292.).

Az *Educatio* című folyóirat tematikus különszámot szentelt a felekezeti iskolák kérdésének.² Az itt közölt írások egyike (Dronkers – Róbert 2005) a 2000-ben végzett nemzetközi PISA-vizsgálat olvasási (konkrétan szövegértési) eredményeit elemzi, az iskolák fenntartóinak és az országoknak bontásában. Vagyis összehasonlíthatjuk országonként a független magániskolák, az államilag támogatott (felekezeti), és az állami iskolák 15 éves tanulóinak olvasási-szövegértési teljesítményét. Az eredmény egyértelmű: a kutatás mutatóinak összevetése után *leghatékonyabbnak szinte mindenütt a felekezeti iskolákat találták*. És ennek fő okát a kutatók nem a különböző szektorba tartozó iskolák eltérő tanulói rétegszerkezetében, hanem – Pusztai Gabriella fenti kutatási eredményével összhangban – *a kedvezőbb iskolai klímában* találták meg, amely

² *Educatio* 2005/őszi, szerk.: Pusztai Gabriella és Rébay Magdolna.

többek között abban is megnyilvánul, hogy „a különböző társadalmi háttérű diákokat nagyobb valószínűséggel kezelik egyenrangúakként a felekezeti iskolákban, mint az államiakban” (Dronkers – Róbert 2005, 532.).

Pusztai Gabriella egy újabb kutatásában – amely a felekezeti iskolák hatását határon túlra (Partiumra és Kárpátaljára), valamint a középiskolások mellett a végzős egyetemistákra-főiskolásokra is kitérítette, a felekezeti iskolák kulturális stimulációját (az olvasási többletet és az erősebb klasszikus-orientációt) észlelte ugyan, de már kissé elmosódottnak találta. A felekezeti iskolák „öregdiákjai” (az egyetemisták) esetében még jól érzékelhető volt az egykori iskola (az egyetemen nyilván továbbfejlesztett) többlete, de a jelenlegi középiskolások körében ez már inkább csak határon túl (Kárpátalján és a Partiumban) jelentkezett. A hazai (jelen esetben ez Kelet-Magyarországot jelent) diákok ízlésvilágán (a felekezeti iskolák tanulóin is) már erőteljes nyomokat hagytak a kommercializálódási jelenségek (Pusztai 2007, 2008).

FELEKEZETI KULTÚRÁK ÉS HABITUSOK

E sorok szerzője a nyolcvanas évek közepén végzett országos reprezentatív, a művelődési szokásokat vizsgáló OSZK-felmérésben szerepeltette – két értékeszt mellett – Tomka Miklós két vallásszociológiai kérdését. Az egyik a vallásosság mértékére, a másik a felekezeti hovatartozásra vonatkozott. *Nagy Attila* kezdeményezésére először a rendszerváltozás éveiben együtt töprengtünk el azon, hogy Magyarországon vannak-e a kultúrának érzékelhető regionális különbségei (Gereben – Nagy 1991, 1992). Konkrétabban: különbözik-e egymástól Nyugat- és Kelet-Magyarország felnőtt és gyermek lakosainak értékrendje, olvasáskultúrája, vallásossága, felekezeti megoszlása? Úgy találtuk, hogy sok jel mutat az igenlő válasz felé (pl. „nyugat” inkább posztmateriális, humanisztikus, kedélyesebb és nyitottabb értékorientációja, vallásosabb volta; valamint a „kelet” szigorúbb és puritánabb anyagelvűsége, prakticizmusa és szekularizáltabb jellege), s hogy ezekben a különbözőségeken elég jelentős szerepet játszik Nyugat-Magyarország dominánsan katolikus, és Kelet-Magyarország relatíve erős református jellege. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a magyarországi kulturális régiók kutatása csak bevezetője volt a határon túli regionális különbségek vizsgálatának, amelynek realizálására az akkori friss történelmi változások adtak lehetőséget. Ennek jegyében került sor egy székelyföldi, egy csallóközi és egy magyarországi kistérség összehasonlító-kultúrszociológiai vizsgálatára 1991-ben, és a vallásosság-felekezeti kérdésében abban a felmérés-sorozatban is szerepelt (Gereben – Lőrincz – Nagy – Vidra Szabó 1993).

De most maradjunk még határokon belül! Egy-egy vallás, vallási felekezet kulturális miliője – a műbefogadás kérdésén túl is – izgalmas jelenség. Személyes mindennapi tapasztalatok alapján úgy véltük, hogy szociológiailag megragadható módon is létezik ez a jelenség. Empirikus kísérleteink oda vezettek, hogy valóban találtunk néhány jellegzetes különbséget: a katolikusok például számottevően többen és többet olvastak a reformátusoknál³, de a reformátusok ízlése érték- és hagyományörzőbbnek, tradicionálisabbnak mutatkozott: ők erősebben vonzódtak a klasszikusokhoz, mint a katolikusok. Az utóbbiak ízlése nyitottabb, „lágyabb” volt, s ebbe belefért némi hedonizmus is, a szórakoztató irodalom különböző műfajainak meglehetősen kedvelése. Kiderült az is, hogy ezek a különbségek lényegében a nem vallásgyakorló katolikusok és reformátusok között is fennállnak, vagyis feltehetőleg valóban valamiféle szocializációs mintákkal átörökített *felekezeti mentalitásról* lehet szó, amely átítatódik regionális ízekkel is. Később azt tapasztaltuk, hogy a klasszikusokhoz való vonzódás egyaránt nevezhető felekezeti (református) és regionális (kelet-magyarországi) kötődésnek, míg a különböző szórakoztató olvasmányok (lektűrök, bestsellerek) preferálása inkább katolikus vonás: Kelet- és Nyugat-Magyarországon nagyjából egyforma mértékben éltek vele a katolikusok (Gereben 1998, 196.).

A felekezeti kultúrák vizsgálatában Nagy Attilával jó egy évtizeddel később ismét lépéseket tettünk. Újabb – *ezredfordulós* – reprezentatív felmérési adataink birtokában ismét megvizsgáltuk a nyugati és keleti, a katolikus és református ízlésvilágot, az olvasási és vallási buzgóság mértékét. Nyugat-Magyarország ismét többet olvasott, több könyvet halmozott fel az otthonokban, és vallásosabbnak is mutatkozott. De odalett Kelet-Magyarország hagyományörző ízlése: ezt a régiót is utolérte a kommercializálódás, és így nivellálódott a két országész ízlésarculata. Felméréstechnikai okokból, de feltehetőleg valóságosan is csökkent a felekezeti ízlésvilágok közötti különbség – eltűntek az erősebb kontúrok (Gereben – Nagy 2003). Ebben szerepet játszhatott a gyakorlati öku-mené terjedő szellemisége, és a modernizáció és a globalizáció egységesítő hatása egyaránt.

Szó esett már róla, hogy *Kamarás István* régóta kutatja az egyes vallásfelekezetek művészi alkotásokhoz való (befogadói és egyéb) viszonyát, kulturális habitusát. Kamarás A. *Greeley* felmérési eredményeiből indul ki. Ezek szerint az amerikai katolikusok képzeletvilága – a protestánsokhoz képest – gazdagabb képekben, történetekben és szertartásokban, jobban kedvelik a művészeteket és gyakrabban járnak szórakozóhelyre és társaságba, s valamivel optimistábban nézik a világot (Greeley 2000)⁴. Úgy tűnik, mintha a mi főntebb ismertetett szerény hazai tapasztalatainknak is lenne némi egybecsengése ezekkel az ame-

³ Ez az eredmény később megkérdőjeleződött, lásd: Nagy 2009.

⁴ Idézi: Kamarás 2009/a: 7–8, illetve Kamarás 2009/b.

rikai felmérési eredményekkel, de Kamarás István célzott vizsgálatlaltal és nagy (de a reprezentatív mintákat nélkülözni kényszerülő) apparátussal eredt a kérdés nyomába. E témakörnek szentelt könyvében (Kamarás 2009/a) a vallásosság és a kulturális viselkedés kapcsolatrendszerét rendkívül széles spektrumban tárgyalja. A bourdieu-i *habitus* (életstílus) fogalmából kiindulva az indikátorok tömegét vonultatja föl és vizsgálja kérdőíveivel (humorral, szexualitással kapcsolatos beállítódások, értékrend, jövőkép, szabadidő-szerkezet és egyes szabadidős tevékenységek – kiemelt helyen az olvasás –, művészeti ízlés stb. stb.), és ebben a komplex rendszerben keresi a vallásosság különböző dimenzióinak, és főleg a különböző vallás-felekezeteknek a helyét, valamint az „életstílus” indikátoraira gyakorolt hatását. A vizsgált vallási-felekezeti stb. csoportok választéka is nagyon (talán túlságosan is) gazdag: a katolikusoktól a reformátusokon, evangélikusokon, metodistákon és adventistákon át a buddhistákig és a két (!) krisnás csoportig terjed, sőt az eredetileg egy tucat csoport még kiegészült az izraelitákkal és a magyarországi muszlimokkal is. A szerző gyakorlatilag a különböző vallásosság-típusokat és felekezeteket tekinti független, és az összes többit (a *habitus* kulturális rész-elemeit) *függő* változóknak. Mindez arra szolgál, hogy választ adjon arra a kérdésre, hogy A. Greeley említett hipotézise a magyar körülmények között is megállja-e a helyét.

A kutatás legfőbb hozadéka, hogy – Greeley hipotézisét megerősítve – sikerült az egyes felekezetek (illetve felekezet-típusok) mögé egy többé-kevésbé jól meghatározható, sajátos habitusbeli és kulturális hátteret rajzolni. A katolikusok, valamint a protestánsok hagyományos európai változatai (evangélikusok és reformátusok) közötti különbségek viszonylag szerénynek, de jellegzetesnek bizonyultak: a katolikusok világlátása valamelyest derűsebb, szélesebb számukra a „szent jelenségek” (látványosságok stb.) köre, a közösség viszont a protestánsok számára volt fontosabb (Kamarás 2009/a: 94.). Jelentősebb eltéréseket a kutatás a katolikusok és az újprotestánsok⁵ között tapasztalt (tehát lényegében abban a közegben, amelyben Greeley hipotézise is született): „a katolikusok vallásossága érzelmekben gazdagabb, de kevésbé közösségi, habitusuk optimistább, derűsebb, nyitottabb, rugalmasabb és kevésbé konzervatív, a művészetekkel kapcsolatos beállítódásuk pozitívabb...” (Kamarás 2009/a, 94.)

A „KATAKOMBA-KERESZTÉNYSÉG” ÉS A KULTÚRA

A nyolcvanas évek derekán a felnőtt népesség körében végzett reprezentatív OSZK-felmérés (Gereben 1998) módot adott arra is, hogy az olvasási-művelő-

⁵ Adventisták, baptisták, metodisták, pünkösdiel, Jehova tanúi.

dési aktivitás adatait szembesítsük a vallásosság Tomka Miklós által használt, önbesoroláson alapuló típusaival (Tomka 1991). E típusok közül kettő volt vallásosnak mondható (az „egyház tanítása szerint” és a „maga módján” vallásos), kettő a nem vallásos (az egyik közömbösségből és érdektelenségből, a másik meggyőződésből volt nem vallásos, ez utóbbit ateistának is nevezhetnénk). A két tábor közé ékelődött azoknak a csoportja, akik nem tudták eldönteni, hogy vallásosak vagy sem. 1985/86-os országos reprezentatív felmérésünk a felnőtt népesség 60 százalékát találta vallásosnak, az „egyházias” és a „maga módján” típus 15, illetve 45 százalékos arányával (Gereben 1998, 84.). Ez idő tájt (a nyolcvanas évek derekán és második felében) több reprezentatív felmérés készült, amelyek a vallásosak összesített arányát ugyancsak 60% körülnek (57–63 százalékosnak) találták (Tomka 1991, 23.). A jelek szerint a rendszerváltozás előtti utolsó időszaknak ez volt a vallásosság stabilnak mondható mutatója, amely közvetlenül a történelmi változások bekövetkezése után, 1990–91-ben 68–70 százalékra emelkedett (Tomka 1991, 23.).

Ami a vallásosság egyes típusainak könyvolvasási hajlandóságát illeti, a rendszerváltozás előtti képlet nagyon markáns és egyértelmű: a könyvolvasók legalacsonyabb arányával (46 %) és az olvasás legalacsonyabb intenzitásával az „egyháziasan” vallásosok között találkoztunk. A vallásosság csökkenésével nőtt az olvasási aktivitás, legtöbbször (87%) és leggyakrabban a meggyőződéses nem vallásosok olvastak (Gereben 1998, 54.). Bizonyos értelemben ez az összefüggés nem volt meglepő. A hetvenes-nyolcvanas években vallásszociológiai közhelynek számított, hogy akik magukat vallásosnak mondták, főleg ha az egyházakhoz való erősebb kötődést is vállalták, azok nagy eséllyel az alacsonyabb végzettségű, idősebb és falun élő rétegekhez tartoztak, vagyis azokhoz, akik a legkevésbé szoktak olvasni. A vallásosság és az olvasás kapcsolata mögött – meglehetősen kényszerítő erővel – ott munkáltak a szociológia kemény változói. Amikor azonban megpróbáltuk kiszűrni például az iskolázottság hatását (ugyanazon végzettségi fokon vetettük egybe a vallásos és nem vallásos emberek olvasási teljesítményét), akkor is azt tapasztaltuk, hogy a nem vallásosok minden iskolázottsági fokozatban többet olvastak a vallásosoknál – kivéve a diplomások rétegét, amelyben a vallásosok tettek szert némi olvasási előnyre. Bár ez utóbbi nagyon fontos kivételnek számít, a településtípusok mindegyikében is megtalálható volt a vallástalanok olvasási többlete. Vagyis a vallásos és nem vallásos emberek eltérő rétegszerkezete csak másodlagosan okozhatta a kulturális különbségeket, a fő okot (helyesebben az erősebb okokat) másutt kellett keresni. Ezekből egyet legalább meg is leltünk a vallásos és nem vallásos emberek jelentősen eltérő *értékrendjében*. Míg a *nem vallásosok* értékesztjeink (Rokeach, E. Noelle-Neumann) választékából az individualitás, az önérvényesítés, az információ- és kultúra-éhség, a kreativitás és életélvezet értékeit vá-

lasztották ki vallásos társaiknál messze nagyobb arányban; a *vallásos emberek* értékvilága főleg a *belső értékekre* koncentrált (felebaráti szeretet, szerénység, önmérséklet, lelkiismeretes munka, transzcendenciára való ráhangoltság), és érzékelhetően idegenkedett a külső világ „zajától”, beleértve a kultúra világát is. Vagyis tipikus *katakomba-mentalitásról* volt szó, amelybe a több évtizedes kommunista uralom kényszerítette a vallásos emberek jelentős részét. De ez a mentalitás nemcsak a leszorítottság érzését, hanem – szubdomináns jelleggel – a belső békét erősítő *minőségtudatot* is magában hordozta. Az olvasói ízlésszintek és a vallásossági kategóriák egybevetése során az derült ki, hogy a vallásos emberek – ha olvastak – hajlamosabbak voltak mellőzni a könnyebb szórakoztató, kommersz irodalmat, mint a nem vallásosok, s helyette inkább (főleg az „egyháziasan” vallásos csoport) a realista és romantikus klasszikusokhoz vonzódtak (Gereben 1998, 86.).

EZREDFORDULÓS EREDMÉNYEK

2000 őszén a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet keretén belül egy olyan (1035 fős) országos reprezentatív kérdőíves vizsgálat elvégzésére volt módunk, amely a szellemi kultúra és a művelődés különböző területei mellett a vallási és hitélet több dimenzióját is feltárta. A vallási önbesorolás és a felekezeti hovatartozás mellett – Tomka Miklós nyomán – rákérdeztünk az egyháztagságra, az istenhit, templomba járás és imaélet intenzitására is.⁶

Előljáróban megjegyzem, hogy a vallásosság mértékével kapcsolatos önbesorolási kérdés ebben a vizsgálatban – az „Aufbruch” nemzetközi vallásszociológiai projekthez hasonlóan – nem a hagyományos válaszlehetőségeket („egyházias”, „maga módján” vallásos stb.) tartalmazta, hanem egy ordinális skálához hasonlító kategóriarendszert („kifejezetten vallásos”, „valamennyire vallásos” stb.), amely így összevethető a 2007-es Aufbruch-vizsgálat magyarországi eredményeivel (Tomka – Zuhlechner 2008). (Ezt az összevetést a későbbiekben végezzük el.)

Az említett 2000. évi Kerkai-vizsgálat során azt tapasztaltuk, hogy a legaktívabb könyvolvasók nem a „kifejezetten vallásos”, de nem is a „kifejezetten nem vallásos” csoportokban, hanem inkább a vallástalanság kevésbé elkötelezett, szolidabb kategóriájában („valamennyire nem vallásos”), és a vallásilag bizonytalanok (keresők?), vagyis a *középső kategóriákban* lelhetők fel. (A „kife-

⁶ Az eredmények egy része (a vallásosság alapadataival) már korábban megjelent (Gereben 2003), de a kulturális magatartásmódok és a vallásosság kapcsolatát érintő tapasztalatok – egy rövid összefoglalást (Gereben 2008) leszámítva – jelen tanulmányban kapnak részletes bemutatást.

jezetten vallásosok” 37%-os könyvolvasói és 6%-os rendszeres olvasói arányával szemben a „valamennyire nem vallásosak” 62%-os olvasói és a bizonytalanok 14%-os rendszeres olvasói hányada áll.) És a sor folytatható: az *istenhit* tekintetében sem az egyáltalán nem hívők, nem is az erősen (kétélyek nélkül) hívők a legintenzívebb könyvolvasók, hanem azok, akik nem tudnak állást foglalni, vagy akik ugyan nem hisznek Istenben, de hisznek egy „felsőbb hatalomban”. És a *templomlátogatás*, valamint az *ima-aktivitás* tekintetében is nem a „széleken” elkötelezett, hanem a ritkán vagy közepesen templomba járók (imádkozók) szerepeltek a legjobban az olvasás terén.

Sajátos, szinte jövőbe mutató tendenciaként az országos vizsgálat fiatal (18–30 éves) részmintájában már nemcsak „középen” (az ingadozók között), hanem a „pozitív széleken” (az erősen hívők és gyakori templomlátogatók körében) is találtuk a legnívósabb olvasói ízlésállapotot (Asztalos 2006).⁷

A 2000. évi Kerkai-vizsgálat módot adott arra is, hogy a könyvolvasáson kívül egyéb művelődési tevékenységek és fogékonyságok mennyiségének és minőségének mutatóin is megvizsgáljuk a vallásos beállítottság esetleges hatását. A *sajtóolvasással* kapcsolatos tapasztalatunk némileg eltért a könyvolvasásétól, és még a nyolcvanas évek modelljét idézte: az erősen vallásosak tartózkodtak leginkább a sajtótermékek olvasásától, és a napilapok, hetilapok, folyóiratok legintenzívebb olvasóinak aránya a nem vallásosok (s csak másodszorban a hitbelileg bizonytalanok) között volt a legmagasabb.⁸ (A mindenfajta sajtóterméktől *tartózkodók* aránya a „kifejezetten vallásosok” és a kétségek nélküli istenhívők egynegyedét tették ki, a „kifejezetten nem vallásosoknak” és a nem hívőknek pedig csak egytizedét. A napilapot, hetilapot, folyóiratot egyaránt *gyakran olvasók* aránya az erősen vallásos és hívő csoportokban csak 4–5%-ot ért el, a nem vallásos és nem hívő kategóriákban viszont 14–15%-ot.)

A sajtóolvasás minőségi színvonalának betájolására is kísérletet tettünk a 2000. évi vizsgálat során. Azt tapasztaltuk, hogy a felnőtt népességnek azon 15–16 százaléka mellett, akik semmiféle sajtóterméket nem olvasnak, 46% csak nagyon szegényes sajtóválasztékkal élt (csak tévé-újság vagy/és – főleg bulvár – napilap); egyharmad rész (34%) sajtóválasztéka meglehetősen vegyes és közepes szintű volt; s mindössze 4% preferálta a kulturális és információs szempontból értékesnek mondható lapok szélesebb választékát.

⁷ Ezt a részminta alacsony elemszáma (248 fő) miatt meglehetősen bizonytalan eredményt közvetve megerősíti Rosta Gergely tanulmánya is annyiban, hogy a nagymintás 2004-es ifjúsági vizsgálatban („Ifjúság2004”) a 15–29 éves korosztályon belül az egyházasan vallásosak nyújtották a legjobb olvasási teljesítményt (Rosta 2009).

⁸ A sajtóolvasás évtizedről évtizedre változó, majd a rendszerváltozás után erősen csökkenő adatait lásd: Gereben 2002, 25.; Nagy-Péterfi 2006, 35.

A sajtótermékek legszínvonalasabb összetételével a bizonytalankodó istenhívők között találkoztunk (12%, szemben a kétségek nélkül hívők 2%-ával). A legszegényesebb sajtóválasztékot – eltérően a könyv olvasás minőségi mutatóitól – a „kifejezetten vallásosok” között tapasztaltuk, a közepes (vegyes) választékú sajtóolvasók aránya pedig a „valamennyire nem vallásosak” kategóriájában haladta meg az átlagot. *Vagyis a sajtóolvasás az ezredfordulón – sem mennyiségi, sem minőségi szempontból – nem tűnt a vallásos emberekhez közel álló műfajnak.* (Ez bizonyára összefüggésbe hozható a sajtópiac akkori választékának ideológiai-politikai jellegű összetételével is.)

2000. évi felmérésünk szerint a felnőtt népesség mintegy háromnegyede (74%) hallgatott naponta rádiót, egytizede pedig nem szokott egyáltalán rádiózni. Megkíséreltük a rádióhallgatás minőségének „bemérését” is: eszerint a felnőtt népesség közel 60 százaléka a kommersz, szórakoztató műsorokat (kereskedelmi adókat) kedvelte leginkább; közel egyharmada (31%) vegyesen kedveli a szórakoztató típusú és a magasabb színvonalú műsorokat; és mindössze 1,5% mutatkozott egyértelműen a nívós (komolyzenei, irodalmi, tudományos stb.) műsorok elkötelezett hívének. A vallásosság szempontjából nem túl markánsak az összefüggések, de a vallásilag ingadozók mintha az átlagosnál valamivel gyakrabban rádióznának. *A hitben-vallásban erősen elkötelezettek a rádiózás mellőzésében is valamelyest vezettek, de leginkább a kommercialitások elkerülésében (és a „vegyes” műsorszerkezet preferálásában) tűntek ki.*

Amint az alábbi összeállításunkból is látszik, a kilencvenes évek során – a választék (a műsorszóró csatornák) jelentős bővülésével, a kereskedelmi csatornák belépésével – erőteljesen megnőtt a *televíziózás* gyakorisága:

A felnőtt népességben belül ⁹	1985	2000
a nagyon sokat ¹⁰ tévézők aránya:	18%	55%
a nem, vagy nagyon keveset ¹¹ tévézők aránya:	17%	4%

A televíziózás minőségi színvonalának érzékeltetése céljából létrehozott közéleti kategóriáink arányszámait az ezredforduló előtti másfél évtized – ugyancsak nem függetlenül a kereskedelmi csatornák megjelenésétől – a „televíziós ízlés” nagy mértékű kommercializálódását hozta:

⁹ A szerző által végzett kb. 1000 fős reprezentatív felmérések adatai.

¹⁰ Komplex pontszámú mutató alapján, kb. minden adásnapon legalább 3 órás tévénézésnek felel meg.

¹¹ Átlagosan hetenkénti 1 órán belüli tévénézésről beszélhetünk.

A felnőtt népességben belül ¹²	1985	2000
nem tévéznek:	4%	2%
„kommersz” szint: ¹³	47%	72%
„vegyes” (közepes) szint: ¹⁴	40%	24%
„nívós” szint: ¹⁵	9%	2%
Összesen:	100%	100%

A vallásosság indikátoraival készített kereszt táblák azt sejtetik, hogy az istenhívő és önmagukat vallásosnak tartó felnőttek valamelyest jobban ellent tudtak állni a televíziós kultúra földcsuszamlásszerű kommercializálódásának: az átlagnál kissé kevesebbet és jobb színvonalon tévéznek. (Az istenhitben bizonytalanok,¹⁶ valamint az erős hitűek és a „kifejezetten vallásosok” tartják leginkább távol magukat a kommersz, bulvár jellegű műsoroktól, illetve csatornáktól, de az ő esetükben is az e kategóriákat preferálók aránya a 60–65% körüli többséget jelenti!) Ennek megfelelően a „televíziós ízlés” alsó (kommersz) szintjéhez leg erősebben (75–80 százaléukra jellemzően) a nem hívő és a nem vallásos rétegek kötődtek. Vagyis a „hívő” és „nem hívő” tévzési szokások között nem találtunk radikális különbségeket, még ha a vallásos rétegek televízióval szembeni tartózkodóbb magatartását tényként könyvelhetjük is el. (A 15–29 évesek részmintájában ugyancsak észlelhető volt a vallásos fiatalok átlagnál kevesebb tévzése: ld. Asztalos 2006.)

Több évtizedre visszatekintve kísérletet tettünk a társadalom *film- és zenei ízlésének* operacionalizálására, ezen ízlésbeli beállítottságok alaptendenciáinak kipuhatolására. Most nem kívánjuk részletesen felidézni ezeket a próbálkozásokat, amelyek egyébként Bertalan Lászlóval és Helmich Dezsővel közös filmbefogadási vizsgálatunk során indultak útjukra, és amelyek végigkísérték reprezentatív művelődésszociológiai vizsgálatainkat.¹⁷ A módszer lényege, hogy a kérdezettektől minél több információt igyekeztünk gyűjteni kedvelt, hozzájuk legközelebb álló (bárhol nézett) filmjeikről, filmtípusaikról, rendezőikről, illetve

¹² A szerző által vezetett kb. 1000 fős reprezentatív felmérések adatai.

¹³ Kereskedelmi (ill. más) adók „könnyű” (szórakoztató) műsorainak dominanciája.

¹⁴ Kereskedelmi és közszolgálati adókat, szórakoztató és nívós műsorokat egyaránt szívesen néznek.

¹⁵ Művészeti, dokumentációs, tudományos értékkel rendelkező műsorok kedvelésének dominanciája.

¹⁶ Ez jelen esetben a „nem hiszek egy személyes Istenben, de hiszek egy felső hatalomban” válaszlehetőség választóit jelenti.

¹⁷ Valójában e közös munka az olvasói és filmízlés-kategóriák kimunkálását hozta (Helmich – Gereben 1976, 35–36.). A zenei ízlésszintek kialakítására és alkalmazására az OSZK reprezentatív felmérései során került sor. (Gereben 1989, 55–62.), felhasználva Losonczy Ágnes korábbi felmérési tapasztalatait és tipológiáját (Losonczy 1969, 194.).

az ugyancsak kedvelt (bárhol hallgatott) zenei műfajaikról, zeneműveikről és zeneszerzőikről. Ezekből az információ-együttesekből próbáltuk kikövetkeztetni a domináns ízlésbeli beállítódásokat. Az alábbiakban nem a teljes ízlésszerkezetet, hanem annak legjobban elkülönülő, legmarkánsabb kategóriáit ismertetjük csak, három országos reprezentatív vizsgálat százalékos adataival.

A felnőtt népességén belül ¹⁸	1978	1985	2000
„kommersz”, szórakoztató filmek, TV-sorozatok dominanciája:	41%	49%	70%
kizárólag (vagy főleg) értékes filmek kedvelése:	8%	8%	1%
ismeretközlő (dokumentum)filmek preferálása:	2%	3%	7%
„könnyűzene” (sláger, tánczene, magyar nóta, popzene stb.) domináns kedvelése:	43%	43%	73%
„komoly zene” (klasszikus és/vagy modern):	6%	16% ¹⁹	7%

Az adatokból a zenei és a filmízlés vonatkozásában is egyértelműen kirajzolódik a *kilencvenes évek erőteljes kommercializálódási tendenciái*. S ha rendszerünkbe bekapcsoljuk a vallásosság különböző dimenzióit mint független változókat, ismét megfigyelhetjük a vallásos-hívő mentalitás kommercialitásokat fékező hatását: a kulturális folyamatok elbulvárosodása legkevésbé az erősen hívőket és a „kifejezetten vallásosokat” (valamint a legalább havonként templomba járókat és a gyakori imádkozókat) érintette. A különbség azonban itt sem túl nagy: az említett csoportoknak mintegy 10–15%-kal kisebb hányadai sorolódtak a kommersz filmízlés kategóriájába, mint a nem vallásos csoportoknak. A zenei ízlés esetében hasonló tendenciát észleltünk, azzal az eltéréssel, hogy a zenei kommercialitások kedvelésében mintha kisebb lenne a különbség vallásosok és nem vallásosok között, ugyanakkor a komolyzenei műfajok kedvelésében mintha markánsabban jelentkezne a vallásos csoportok előnye.

A fiatalok részmintájában – főleg a zenei ízlés vonatkozásában – hasonló tendenciák érvényesültek: minél erősebben volt vallásos vagy hívő a huszonéves fiatal (vagy minél gyakrabban járt templomba), annál nagyobb mértékben kedvelte az értékes filmeket és zenét. (De így is a kommercialitások hívei voltak

¹⁸ A szerző által vezetett kb. 1000 fős reprezentatív felmérések adatai.

¹⁹ Ez a 10 %-os növekedés feltehetőleg egy másik, itt nem szereplő kategória, az operett- és népszerű operamuzsikát kedvelők 1978 és 1985 közötti jelentős csökkenésével, illetve „áthangolódásával” magyarázható.

túlsúlyban a fiatalok minden kategóriájában, csak a vallásosak között kisebb, a nem vallásosak körében nagyobb mértékben: ld. Asztalos 2006.)

ÚJABB TENDENCIÁK

A témakörünket (illetve azon belül konkrétan ismét a könyvolvasási szokásokat) érintő legfrissebb (2005-ből való), imponáns méretű: mintegy 3600 fős felnőtt reprezentatív minta megkérdezésén alapuló felmérési eredményekkel Nagy Attila publikációi szolgálnak: Nagy – Péterfi 2006, Nagy 2007/a, 2007/b, 2009. Ezekből megtudhatjuk, hogy 2005-ben a felnőtt lakosságnak 67 százaléka mondta magát vallásosnak, ebből „egyháziasan” vallásos: 12%. (Emlékeztetőül: a megfelelő 1985-ös adatok 60 és 15% volt.) Tehát elmaradt, illetve lecsillapodott a rendszerváltás után várt nagyobb vallási fellendülés, de a „maguk módján” vallásosok arányának megnövekedése miatt nem beszélhetünk a vallásosság visszaeséséről sem, legfeljebb átalakulásáról.

Közvetőleg megjegyezzük, hogy időközben az egyes vallásossági kategóriák differenciáltabb tartalmát mélyinterjú módszerrel is megkíséreltük feltárni. Ez a kísérlet rávilágított, hogy a különösen sokat emlegetett, és immár a lakosság több mint felére jellemző „maga módján” vallásosság több, elég jól elkülöníthető altípusra osztható, az egyháztól mint szervezettől való távolságtartás, az individualitás mértéke, a spiritualitás mélysége stb. szempontok alapján. Ha a „maga módján” kategória egyházakhoz közelebb álló altípusát az „egyházias” típussal egyesítjük, akkor a felnőtt magyar társadalmat – az ezredfordulós survey-adatok segítségével hívásával – lényegében három elnagyolt, kb. egyforma nagyságú halmazra oszthatjuk: az első egyharmad az egyházakhoz viszonylag közel álló vallási érülettel és vallásgyakorlási praxissal jellemezhető; a második harmad individuálisan, egyházi intézményekhez nem (vagy alig) kötődően vallásos; a harmadik harmad pedig döntésképtelen vagy közömbös a vallási kérdésekben, illetve nem vallásos (Gereben 2003, 36–41.).²⁰ Természetesen nem csak a „maga módján” típusnak, hanem a sokkal kisebb „egyházias” kategóriának is lehetnek altípusai: ugyancsak a mélyinterjúk tanulságaként mi egy inkább *tradicionális* (közösségi szokások, hagyományok által vezérelt); továbbá egy inkább *spirituális* (személyesen megélt, bensőséges);

²⁰ Ehhez az ezredfordulós három egyharmados tagolódáshoz tegyük hozzá 2018-ban, hogy 2012-es adatok szerint az arányszámok a fenti csoportok sorrendjében a következőképpen alakult: *egynegyed–egyharmad–40%*. Ezekből a vallásosságtól és az egyháztól való távoldás tendenciája olvasható ki. (Lásd: Földvári Mónika: Vallásszociológiai perspektívák. Vallásosság és spiritualitás Magyarországon országosan reprezentatív vizsgálatok tükrében. *Kapocs*, 2014/4. sz.

illetve az előbbi kettőt *egyesítő* altípust véltünk felfedezni (Gereben 2003, 33–35.). Hegedűs Rita – 2003-as adatok alapján – külön tanulmányt szentelt az egyházasan vallásos csoport belső rétegződésének. Sajátos, az egyes kategóriák átfedéseit bizonyító, és egyben talán a változások irányát is jelző jelenségnek tartjuk, hogy kategória-rendszerében megjelent a „*maguk módján egyházasan vallásosak*” csoportja is (Hegedűs 2007).

Visszaulva a 2007-es *Aufbruch* nemzetközi kutatás és a hasonló kategóriákkal operáló 2000-es Kerkai-vizsgálat megfelelő adatainak összevetésére, a kétezres évek első évtizedének hazai vallási változásaihoz kaphatunk elnagyolt empirikus fogódzókat. 2000-ben a felnőtt népesség 23%-a, 2007-ben pedig csak 16%-a választotta azt a válaszlehetőséget, hogy „kifejezetten vallásos”. Ez az arány a „valamennyire vallásosok” csoportjával együtt 2000-ben 49, 2007-ben 52 százalékot tett ki. Ugyanebben az időszakban a „kifejezetten nem vallásos” kategória 28 százalékról 21-re csökkent, s az itt is szereplő bizonytalan (dönteni nem tudó) kategóriához csatlakozók aránya viszont növekedett (15-ről 19 százalékra, ld. Tomka – Zulehner 2008, 158.). Vagyis az ezredforduló utáni évek során a magyar társadalom vallással kapcsolatos vélekedése a „szélekről”, a határozott (igenlő vagy tagadó) álláspontok felől „középre”, a határozatlanabb, elmosódottabb kategóriák felé mozdult el.

Nagy Attila 2005-ös adatai szerint az egyes vallásossági típusok olvasói aktivitása jelentősen megváltozott a nyolcvanas évekhez, de az ezredfordulóhoz képest is. A nem vallásosok ugyan most is az egyik „legolvasóbb” csoportnak számítanak, de az új idők jeleként 2005-re felzárkóztak melléjük az egykori sereghajtók, az „egyházasan” vallásosok (!), és legkevésbé a bizonytalanok olvasók (Nagy 2007/a, 2009). Megváltozott az egyes felekezetek olvasási aktivitásának a sorrendje is. Az evangélikusok (igaz, az alacsony elemszám miatt ezt nagyon bizonytalanul volt állítható) 1985-ben gyengén szerepeltek, 2005-ben viszont – egy jóval nagyobb mintában – az élre kerültek. A korábban élen szereplő katolikusok pedig egy árnyalattal a 2. helyen álló reformátusok olvasási teljesítményétől is elmaradtak, s így „bronzérmesek” lettek. (Mindez a római katolikusokra áll csak, mert a görögkatolikusok az említett három csoporttól messze elmaradnak: Nagy 2007/a, 2009). Nehéz lenne megmondani, hogy ezek az eltérő eredmények a húsz év alatt történt változások eredményei, vagy a pontosabb mérőeszközből (a nagyobb mintából) adódnak-e. A helyzetet bonyolítja, hogy az egyes felekezetek olvasási aktivitásának foka szinte hajszálpontosan követi iskolázottságuk mértékét (Nagy 2007/a, 2009), ami felveti annak lehetőségét, hogy az olvasói aktivitás különbségei inkább ebből, mint a felekezeti kultúrák ettől független eltéréseiből adódnak.

Nem kis talány, hogy miért van az, hogy 2000-ben még a „közép”, 2005-ben pedig már a „szélek” (az erősen és az egyáltalán nem vallásos csoportok) telje-

sítettek az olvasói átlag felett. A 2000. évi vizsgálat igazát a többoldalú (több művelődési tevékenységre kiterjedő), és hasonló eredményekkel járó megközelítés, a 2005. évi adatok hitelességét a mögöttük álló mintegy 3600 fős minta támogatja meg. Arra kell gondolnunk, hogy a „szélek” és a „közép” társadalmi rétegződésében történtek olyan átrendeződések, amelyek még további beható vizsgálatot igényelnek. El lehet képzelni pl. egy olyan processzust, amely a szélek felmorzsolódása mellett az ottmaradók minőségi feljavulásával is járhat, ugyanakkor a felpuhuló vélekedések középre áramlása a közép minőségi felpuhulását is magával hozhatta. Az első feltevést az újabb vallásszociológiai irodalom is megtámogatja, amely az „*egyházias*” vallásosság „*elitizálódásáról*”: a magukat vallásosnak vallók rétegének fiatalabbá és képzetesebbé válásáról beszél. (Földvári 2007; Hegedűs 2007; Rosta 2007, 2008, 2009; Tomka 2006)

Ami az olvasás *minőségét*, az ízlés, illetve az *olvasói érdeklődés* főbb irányait, és ezeknek a vallásossággal való kapcsolatát illeti, ezen a téren sokkal nagyobb az összhang a két reprezentatív felmérés, valamint a már korábban megismert empirikus eredmények között: a kifejezetten vallásosok (erősen istenhívők, templomba járók stb.) a klasszikus realista és romantikus, illetve az ezek nyomán járó műveket-szerzőket, a vallástól-hittől kifejezetten távol állók pedig a lektűröket és a bestsellereket kedvelik átlag felett. (2005-ben ez utóbbi műfajok sajátos módon a „maga módján” vallásosok körében is erősen népszerűek voltak, ezáltal is jelezve, hogy az „egyházias” és a „maga módján” vallásosság között nem egyszerűen fokozati, hanem minőségi különbség valószínűsíthető, ld. Nagy 2009.)

Mindez azt is jelenti, hogy a vallásos emberek ízlésvilága Magyarországon minőségre törekvő, de domináns vonulatait illetően meglehetősen konzervatív. (Ezek után nem lehet meglepő, ha az erdélyi magyarok között, akiknek az értékrendje eleve tradicionálisabb, ezt a tendenciát még markánsabbnak tapasztaltuk, ld. Gereben–Tomka 2000, 106.) Az igényes kortárs irodalom, annak is főleg a nem hagyományos („modern” és „posztmodern”) vonulatainak olvasóközönsége – valószínűleg e tábornak az össztársadalmi reprezentatív mintákban alig mérhető kicsisége miatt – a vallásosság szempontjából nem rendelkezik élesen kirajzolódó profillal. A felmérések kissé elmosódott jelzései szerint ők talán inkább a nem tételesen („valamennyire”) vallásosok, és még inkább a vallásilag bizonytalanok között lelhetők fel.

ZÁRSZÓ

Az értékkedvelő és hagyományokhoz ragaszkodó vallásos olvasó képe a téma mélyinterjú vizsgálatából is rendre kirajzolódik. Ugyanakkor ezek a megkö-

zelítések sokkal életszerűbbek és kevésbé sematikusak, mint a nagy survey-vizsgálatok eredményei. Az interjúkban a kissé már közhelyessé vált általános vonások (pl. a vallásos emberek kulturális minőségre törekvése) mellett megjelenhetnek olyan rendhagyó egyedi esetek is, amikor például a vallási megtérési folyamat a kulturális érdeklődés drámai beszűkülését eredményezi, vagy amikor a két terület egy ember életében egymástól szinte teljesen elszigetelve létezik (Görgőy 2001, 2009).

Mindez arra int minket, hogy két ilyen gazdag és önmagában is rendkívül összetett diszciplína, mint a vallásosság és a kultúra (illetve a kultúrának a művelődési szokásokkal és az ízléssel kapcsolatos szegmense) egymásra hatását, harmonikus, közömbös vagy konfliktusos viszonyát – amely ráadásul egy bonyolult és folyton változó társadalmi térben valósul meg – csak történetiségében, változásaiban és a végleges lezárás reménye nélkül lehet vizsgálni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Asztalos Bernadett (2006): *Fiatalok, vallásosság, művelődés. Magyarország, 2000.* (Kézirat)
- Dronkers, Jaap – Róbert Péter (2005): A különböző fenntartású iskolák hatékonysága: nemzetközi összehasonlítás = *Educatio*, 3. sz. („Ősz”)
- EDUCATIO (Főszerk.: Kozma Tamás) Egyházak és oktatás című különszám: 2005/Ősz. (Szerk.: Pusztai Gabriella és Rébay Magdolna)
- Földvári Mónika (2007): Gondolatok és adatok a vallásosság alakulásáról. Szekularizációs elméletek pro és kontra. In: *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére.* Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged. Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék. 267–281.
- Gereben Ferenc (1989): *A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. Egy reprezentatív országos vizsgálat eredményei.* Budapest. OSZK–KMK.
- Gereben Ferenc (1998): *Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtár-szociológiai adatok tükrében.* Budapest. OSZK.
- Gereben Ferenc (2002): Olvasás- és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: *Könyvtárosok kézikönyve 4.* Szerk.: Horváth Tibor – Papp István. Budapest. Osiris Kiadó. 17–50.
- Gereben Ferenc (2003): *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében (Vallomások a vallásról)* Budapest. Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet.
- Gereben Ferenc (2008): Mit tudunk az olvasás és a vallásosság kapcsolatáról? Szociológiai kutatások tegnap és ma = *Embertárs*, 2. sz.
- Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc (1993): *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Bp. Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete
- Gereben Ferenc – Nagy Attila (1991): Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez = *Jelkép*, 3–4. sz.
- Gereben Ferenc – Nagy Attila (1992): Regionális kultúrák? Adalékok Nyugat- és Kelet-Magyarország kulturális arculatához = *Vasi Szemle*, 4. sz.

- Gereben Ferenc – Nagy Attila (2003): Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk.: Ábrahám Barna et al. Piliscsaba. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. 257–280.
- Gereben Ferenc – Tomka Miklós (2000): *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest. Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet
- Görgőy Rita (2001): Kulturális magatartás és vallásosság = *Protestáns Szemle*, 2–3. sz.
- Görgőy Rita (2009): Vallási és kulturális beállítódás – interjúk tükrében. In: *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Szerk.: Gereben Ferenc. Budapest. Faludi Ferenc Akadémia. (Agóra, VIII.) 2009. 121–137.
- Greeley, Andrew (2000): *The Catholic Imagination*. Berkeley – Los Angeles – London. University of California Press
- Hegedűs Rita (2007): Újabb adatok a magyar „egyházias vallásosság” társadalmi megjelenéséről. In: *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged. Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék. 283–296.
- Helmich Dezső – Gereben Ferenc (1976): *Film, ízlés, befogadás. A Szerelem című film befogadásának vizsgálata*. Budapest. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Kamarás István (1986): *Utánam olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon*. Budapest. Múzsák
- Kamarás István (1996): *Olvasatok*. Budapest. Osiris
- Kamarás István (2002): *Olvasó a határon. Az Iskola a határon fogadtatásának és befogadásának vizsgálata*. Budapest–Szombathely, Pont K. Savaria University Press
- Kamarás István (2007): *Az irodalmi mű befogadása (Szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés)* Budapest. Gondolat
- Kamarás István (2008): A vallásosság szerepe irodalmi művek befogadásában. In: *Ami rejtve van, s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Szerk.: Császár Melinda, Rosta Gergely. Budapest – Piliscsaba. Loisir. 281–294.
- Kamarás István (2009/a): *Vallásosság, habitus, ízlés. Kutatási jelentés*. Budapest, Loisir
- Kamarás István (2009/b): Vallásosság, életstílus, kultúra. In: *Vallás és olvasás. Pillanatfelvétel 2005-ből. Olvasási-művelődési szokások és a vallásosság*. In: *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Szerk.: Gereben Ferenc. Budapest. Faludi Ferenc Akadémia. (Agóra, VIII.) 2009. 353–379.
- Losonczy Ágnes (1969): *Kinek mikor, milyen zene kell?* Budapest. Zeneműkiadó
- Nagy Attila (1986): A 15–18 éves fiatalok motivációs bázisáról. *Kultúra és Közösség*, 5. sz.
- Nagy Attila (2003): *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest. OSZK – Gondolat
- Nagy Attila (2007/a): *Olvasás és értékrend = Könyvtári Figyelő*, 1. sz.
- Nagy Attila (2007/b): Közelebb az olvasás és értékrend összefüggéseinek felderítéséhez. *Valóság*, 11. sz.
- Nagy Attila (2009): Vallás és olvasás. Pillanatfelvétel 2005-ből. Olvasási-művelődési szokások és a vallásosság. In: *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Szerk.: Gereben Ferenc. Budapest. Faludi Ferenc Akadémia. 2009 (Agóra, VIII.), 55–71.

- Nagy Attila – Péterfi Rita (2006): Olvasás, könyvtár- és számítógéphasználat. Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. *Könyvtári Figyelő*, 1. sz.
- Pusztai Gabriella (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest. Gondolat
- Pusztai Gabriella (2007): A felekezeti középiskola ujjlenyomata. Szektorspecifikus sajátosságok végzős egyetemi és főiskolai hallgatók körében. In: *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged. Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék. 327–345.
- Pusztai Gabriella (2008): Sola scriptura? Könyvolvasás egy határmenti térségben felekezeti és nem felekezeti iskolások körében. In: *Ami rejtve van, s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Szerk.: Császár Melinda, Rosta Gergely. Budapest – Piliscsaba. Loisir
- Rosta Gergely (2007): A magyarországi vallási változás életkori aspektusai. In: *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged. Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék. 297–309.
- Rosta Gergely (2008): Szekularizáció vagy privatizáció? A vallásosság változása Magyarországon a rendszerváltás utáni másfél évtizedben. In: *Ami rejtve van, s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Szerk.: Császár Melinda, Rosta Gergely. Budapest – Piliscsaba. Loisir. 441–452.
- Rosta Gergely (2009): Ifjúság, vallás, kultúra. In: *Vallásosság és kultúra. A F fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. Szerk.: Gereben Ferenc. Budapest. Faludi Ferenc Akadémia. (Agóra, VIII.) 2009. 35–53.
- Tomka Miklós (1991): *Magyar katolicizmus 1991*. Budapest, Országos Lelkipásztori Intézet
- Tomka Miklós (2006): *Vallás és társadalom Magyarországon (Tanulmányok)* Budapest – Piliscsaba. Loisir
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul M. (1999): *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europa*. Ostfildern. Schwabenverlag
- Tomka Miklós – Zulehner, Paul M. (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit der Wende. Aufbruch 2007. (Tabellenband)* Wien – Budapest. Loisir

Egy új világ küszöbén

Elérkezvén az utolsó fejezethez elmondhatjuk, hogy egyes témák újból és újból macskul visszatérnek. Az olvasó például megtapasztalhatta, hogy a szerző nem akar összebékülni azzal a gondolattal, hogy a klasszikusok iránti érdeklődés ennyire megfogyatkozott, és azzal végképp nem, hogy ezt még „hivatalossá” is tegyék azáltal, hogy kitessékelik őket az iskolából. Ez a téma már 15–20 évvel ezelőtt is foglalkoztatta, amikor ennek jegyei még nem jelentkeztek olyan erősen, mint ma, 2018-ban. A kötet összeállítása során arra törekedtünk, hogy a „vándortémák” újabb és újabb felbukkanása a kérdést lehetőleg mindig más fénytörésben mutassa be, hogy az ismétlődés egyúttal gazdagodást is jelentsen. Jelen esetben a fejezet első, 2004-es írásában a klasszikusokat a nemzeti kánon oldaláról közelítjük meg. Az eredeti dolgozat első harmadát elhagytuk, mert az ott sorakozó felmérési adatokkal, táblázatokkal, szerző-névsorokkal korábban (az „Olvasáskultúránk az ezredfordulón” című fejezetben, és másutt is) már találkozhatott az olvasó. Ez az írás az „új világot” magát még csak abból a szempontból láttatja, hogy jelek szerint mi fog hiányozni belőle, ami a „régiben” még megvolt. A második 2011-ben íródott, és már konkrétan töpreng az újfajta olvasáskultúra milyenségén, és ehhez fiatal értelmiségiek (mint interjúalanyok) véleményét is segítséül hívja.

Kellenek-e manapság a klasszikusok? (A nemzeti kánon változásairól)¹ _____

Elöljáróban tisztázandó, hogy *klasszikusokon* – a *Világirodalmi lexikon* Ciceróra visszavezetett értelmezéséhez² (de egyúttal a művelődésszociológiai felmérések tapasztalataihoz is) közelítve – az *elsőrendű, kiváló, mintaszerű* irodalmi művek alkotóit, praktikusán jórészt a XIX. században, illetve a XX. század első felében alkotó írókat értjük, akik a magyar olvasáskultúrában jelentős mértékben (de korántsem teljesen) az ún. magyar nemzeti klasszikusok közül kerülnek ki. Most vonatkoztatunk el attól, hogy a „hivatásos irodalmárok” által kiválónak és mintaszerűnek tartott művészi alkotások megítélése – minősítésük viszonylagos állandósága ellenére – ki van téve a változó idők változó értékszemléletének. Nem kell ugyanakkor elvonatkoztatnunk a befogadó közönség értékítéletének változékonyságától, melynek a korábbiakban már sok példáját láttunk.

Az alábbiakban eltekintünk a reprezentatív felmérések korábban közölt táblázatainak, szerző-listáinak közlésétől, de néhány mondatban összefoglaljuk legfontosabb tanulságaikat. Azt tapasztaltuk, hogy a hatvanas évek első felében az olvasók egyértelműen a klasszikus hagyományt és a nemzeti irodalom nagyjait állították előtérbe, az összes (legutóbbi) olvasmány mintegy 30%-át négy író (Jókai, Gárdonyi, Móricz és Mikszáth) írta. A hagyományos értékek világába való visszavonulást összefüggésbe hoztuk az 1956-os forradalom leverését követő társadalmi hangulattal. Különösen Jókai kimagasló olvasottsága volt beszédes e tekintetben: ő egy levert szabadságharc traumájának kollektív feldolgozásában már segített nemzetének, kézenfekvő volt egy évszázaddal később – hasonló helyzetben – ismét az ő műveihez fordulni. (Elsősorban az akkor rendkívül népszerű *A kőszívű ember fiai* töltötte be ezt a szerepet.)

A hetvenes és nyolcvanas években a klasszikusok helyére Berkesi András és Szilvási Lajos lépett, ők a konszolidált Kádár-rendszer legnépszerűbb írói. Az ezredfordulós olvasmánylista még halványabb nyomokban őrzi a nemzeti hayo-

¹ Az írás erősen rövidített változata az eredeti, azonos című (de eltérő alcímű) közleménynek: *Kellenek-e manapság a klasszikusok? Művelődésszociológiai töprengések*. In: *Genesis. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk.: *Horváth László et al.* Budapest. Typotex. 2004. 491–501.

² *Világirodalmi lexikon* 6. kötet. (Főszerk.: *Király István*) Budapest. Akadémiai. 1979. (Lásd a „klasszikus” címszót)

mányt (a klasszikus világirodalmat pedig még úgy sem),³ viszont felsorakoztatja „minden idők” irodalmi szórakoztatóiparának nemzetközi bestseller-íróit.

Amikor nemcsak a legolvasottabb szerzőket vettük szemügyre, hanem a legutóbbi olvasmányokból álló *teljes olvasmányanyag összetételét* vizsgáltuk, megállapíthattuk, hogy Magyarországon a hetvenes évek és az ezredforduló viszonylatában a XX. századinál régebbi (romantikus és realista) klasszikus irodalom aránya az összes olvasmányon belül 16-ról 6%-ra csökkent. (Hozzá kell tennünk, hogy a hatvanas évekhez mérve még sokkal nagyobb mértékű a visszaesés.⁴) Az adatok egyértelműen megerősítették, hogy az utóbbi évtizedek magyarországi olvasáskultúráját két alapvető tendencia jellemezte: a *kommerciálizálódás* és a *prakticizálódás*.

A kilencvenes évektől a határon túli magyarságra is kiterjedő vizsgálatokból az derült ki, hogy a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább határon *kívül*, a kommerciális műfajokat pedig határon *belül* preferálják. Tehát a kisebbségben élő magyarok körében kedveltebb az értékesnek tartott irodalom, és erősebb a hagyományörző attitűd. Sőt: határon túl az olvasmányokon belül a *magyar szerzők* aránya mindenhol magasabb volt, mint 2000-ben az anyaországban; Magyarországon pedig a rendszerváltás után az (észak-) amerikai irodalom népszerűsége emelkedett rekord magasságúra (31%-ra).

Ezek után meglehetősen biztonsággal megválaszolhatjuk az írásunk címében feltett kérdést: manapság, az ezredforduló Magyarországon az olvasótársadalom csak nagyon szerény mértékben érdeklődik a klasszikusok iránt. Továbbá erősen csökkent az irodalomtudósok és az irodalompedagógusok által irodalmi értéknek tekintett olvasmányok mennyisége, és általában a szépirodalom különböző műfajainak az olvasottsága, sőt – tegyük hozzá – jelentékeny mértékben visszaesett azok száma és aránya is, akik legalább időnként elolvasnak egy-egy könyvet. Vagyis a jelek szerint *a mai kor embereinek nem, illetve nagyon kevésbé kellene a klasszikusok*. Ebből persze nem következik az, hogy a klasszikusok „ideje lejárt”, hisz nem tudjuk, hogy közülük kik és mikor „támadnak fel” újra, kik és mely műveikkel jönnek ismét „divatba”. A jelenlegi apályos társadalmi érdeklődés azonban felveti a kérdést: korszakunk olvasója voltaképpen *mit utasít el a klasszikusokban*, illetve mi mindent veszít mellőzésükkel?

A kérdés újabb kérdéseket gerjeszt, amelyek egyúttal hipotetikus (és vázlatos) válaszkísérleteknek is tekinthetők. Így például elképzelhető-e, hogy a „nagy narratívák” végét (J.-F. Lyotard) jelentő posztmodern korszak nemcsak

³ A Jókain kívül megemlített szerény számú (magyar és külföldi) klasszikus (Móricz, Gárdonyi, Hugo, Thomas Mann) olvasottsága már nem érte el az 1%-ot.

⁴ Mándi Péter 1964-es felmérése alapján valószínűsíthető, hogy akkortájt az olvasmányszerkezetnek mintegy felét tették ki a magyar és külföldi klasszikusok. (Mándi Péter: *Könyv és közönsége*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1968. 89.

a nagy filozófiai társadalom-értelmezések elvénytelenedését, hanem az irodalmi „nagy narratívák” társadalmi-befogadói kiüresedését is magával hozza? E kérdésnek van egy praktikus vetülete is: a mai felgyorsult életritmus az olvasási szokásokat is átalakította. Korunk tipikus befogadója kevéssé kedveli a terjedelmes, nagylélegzetű, a széles társadalmi pannókat felvonultató, részletes leírásokat tartalmazó irodalmi alkotásokat. Bár hozzátehetjük: a divatos bestsellerek között is akadnak kifejezetten terjedelmes művek. Lehet, hogy elsősorban nem is a terjedelemmel, hanem a hagyományos és „tempós” elbeszélésmóddal, s még inkább a klasszikusokra többnyire jellemző valamilyen fajta teljesség- és harmóniaigénnyel van a baj – vagyis mindazzal, ami „nagy elbeszéléskké” avatta őket?

Újabb színfolttal gazdagodik problematikánk, ha vizsgálatunk látóterébe hozzuk az elit- és tömegkultúra dimenzióját. Láthattuk a művelődésszociológiai felmérések adataiból, hogy a klasszikusok értékvilágával szemben a kommersz tömegkultúra produktumai foglaltak hadállást, egyre inkább kiszorítva az előzőt a népszerűségből. Sajátos helyzet adódott, ugyanis a hatvanas évek első felére az esztétikai értelemben vett elit-kultúra befogadása vált tömeges méretűvé, és sokak számára a valódi művészet népszerűbb, közérthetőbb vonulatai (pl. a romantikusok) jelentették a szórakoztató tömegkultúrát, vagyis a klasszikusok egyúttal elit- és tömegigényt is kielégítettek. A képlet persze leegyszerűsített, és két momentummal okvetlenül kiegészítendő. Az egyik, hogy akkor (a propaganda-ízű kortárs, valamint a háború előttről maradt régebbi „ponyva”-irodalmat leszámítva) kevéssé álltak rendelkezésre a kommersz jelzővel ellátható tömegkultúra olvasható (és egyéb) termékei. (A televízió például Magyarországon még csak akkortájt volt elterjedőben.) A másik megjegyzés elvi jellegű, amelyet korábbi olvasási adataink értelmezésénél is figyelembe kell venni: abból a tényből, hogy az emberek régen jórészt klasszikusokat olvastak, még nem következett okvetlenül azok elmélyült, „üzenetközeli” befogadása. Az olvasatok milyenségéről ugyan nem rendelkezünk egzakt információkkal, de abból a tényből, hogy a klasszikusok hatvanas évekbeli népszerűsége a legkülönbözőbb végzettségű és foglalkozású rétegekre egyaránt jellemző volt (az iskolázottsági szint emelkedésével inkább csak a magyar és a világirodalom aránya változott – az utóbbi javára),⁵ joggal következtethetünk a befogadás minőségének jelentős eltéréseire. Ugyanakkor felvethető, hogy a lektúrigényeket kulturálisan gyümölcsözőbb lehetett olvasmányos klasszikusokból (pl. Jókai műveiből) kielégíteni, mint az eleve kommerciális álirodalmi termékekből.

⁵ Mándi: i.m. 90–91. Hozzátehetjük, hogy 1962-ben minden társadalmi rétegnek – beleértve az értelmiséget és az egyetemi-főiskolai hallgatókat is – Jókai Mór volt a legolvasottabb írója. (*Mit olvasunk? 4000 háztartás könyvolvasási adatai*. Budapest. 1965. Központi Statisztikai Hivatal. 24.)

A klasszikusokhoz való viszonyunk kérdését a P. Bourdieu nyomán sokat emlegetett ún. kulturális tőke szemszögéből, s azon belül az utóbbi évtizedek magyarországi történéseinek aspektusából is megközelíthetjük. A történelmi helyzet úgy hozta, hogy az 1956-os forradalom leverése utáni korszakban a politikai hatalom birtokosai és holdudvaruk lényegében a Bourdieu-féle valamennyi tőketípust (politikai, gazdasági, társadalmi-kapcsolati és kulturális tőke) dominálták, de a hatalommal belsőleg szembenálló társadalmi erőknek a hatvanas évektől még leginkább a kulturális tőke megszerzésében és birtoklásában adódtak önmegvalósítási lehetőségei. A kultúra, azon belül a művészet (s kitüntetett szerepben az irodalom) rendre a politikában kimondhatatlan dolgok rejtjelezett üzeneteit hordozta, és az irodalom (alkotás és befogadás egyaránt) – egyébként a magyar történelemben nem először – erős politikapótlék (sőt esetenként tudomány- és valláspótlék) szerepet is betöltött, s ez felértékelte társadalmi jelentőségét. (Nem lehet véletlen, hogy a rendszerváltozás után – természetesen más tényezőknek is betudhatóan – jelentősen visszaesett a társadalom művészetek és irodalom iránti érdeklődése, és tovább csökkent az érdeklődés minőségi színvonala is.) Visszatérve a kulturális tőke kérdésére, ezt a hatvanas évek első felében a társadalom jelentős része számára a klasszikus irodalom, s azon belül is elsősorban a nemzeti klasszikusok testesítették meg. Az ezredfordulóra ez a helyzet – mint korábban láttuk – gyökeresen megváltozott. A klasszikusok „előregedését” Bourdieu természetes folyamatnak tartja: „A szerzők, az iskolák és a művek társadalmi előregedése abból a küzdelemből fakad, amely a maradandót alkotók (...) és azok között folyik, akik maradandót csak úgy alkothatnak, ha múltba taszítják azokat, akiket érdekük a fennálló tényállás örökkévalóvá tételéhez és a történelem menetének megállításához köt.”⁶ Bourdieu (egyébként a francia művelődéstörténet példáira alapozott) megállapítását általában véve is igaznak fogadhatjuk el, de a konkrét magyar helyzettel való szembesítése sajátos eredményre vezet. A kommunista diktatúra körülményei között (és talán már előtte is) nálunk a klasszikusok eleve nagyon „öreges” voltak: a társadalom által is visszaigazolt, a megbízható és stabil értékűnek (és sokak által befogadhatónak) tekintett klasszicitással nagyobbrészt a XIX., és kevésbé a XX. század első felének alkotói rendelkeztek. És ha a klasszicitás feltételei közé (ahogy dolgozatunkban lényegében eddig is tettük) a későbbi korszakokra nézvést is beiktatjuk a társadalom visszaigazoló gesztusát, azt kell mondani, hogy a magyar irodalomból a Jókai – Mikszáth – Gárdonyi – Móra – Mórícz nevével fémjelzett prózaíró⁷, és a (más

⁶ Pierre Bourdieu: Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In: *A kultúra szociológiája*. (Szerk.: Wessely Anna). Budapest. Osiris. 1998. 182.

⁷ Az említett neveket az 1964-es, és a fiatalabb korosztályokra is kiterjedő 1962-es felmérés olvasottsági listáinak a másodvonalában olyan magyar írók egészítik ki, mint Fekete

felmérési technikákkal regisztrált) Petőfi – Arany – Ady – Babits – József Attila – Radnóti költő-vonulattal lényegében kihaltak a klasszikusok. A szocializmus ellenszelében ugyanis (és talán nemcsak amiatt) az Illyés Gyula – Németh László – Déry Tibor – Tamási Áron vonulat (és a Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László nevével jellemezhető költőgenerációk) osztársadalmi méreteken nem válhattak klasszikussá, legfeljebb csak egyes társadalmi rétegekben vagy régiókban (mint pl. Tamási – a még élő⁸ Sütő Andrással együtt – Erdélyben). Azóta pedig végképpen nincs nyoma a társadalom szélesebb körei által elfogadott klasszicitásnak: a tegnapelőtt klasszikusait a népszerűség pidesztálján nem a tegnapi vagy mai klasszikus-jelöltek, az irodalmi véleményformálók (Bourdieu kifejezésével: „mező”) által értékesnek tekintett kortárs írók váltották le, hanem a tömegkultúra és a „kvázi-irodalom” iparosai. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a „valódi” irodalom egyes képviselői manapság is ne érnének el – akár nemzetközi elismerésekkel társított – jelentős rétegsikereket.) Klasszikusaink elvesztésével tehát – úgy tűnik – megfogyatkozott a társadalom kulturális tőkéje. És mintha elvesztettük volna az irodalmi kánon biztos fogódzót is. Vagy új irodalmi kánon jött volna létre, amelyet a társadalom még nem tett magáévá?

Szegedy-Maszák Mihály írja: „Az olvasó beavatottsága (kompetenciája) legalábbis részben azon is múlik, él-e tudatában valamilyen kánon, azaz kulturális nyelvtan, a hitelesnek számító értelmezések öröksége.” Majd, a „mértéknek” számító kánon, és a „hamisnak” (nem hitelesnek) tekintett apokrif fogalmának tisztázása után megjegyzi: „...a kánonok a képzelet termékei, ezért lerombolásuk épp úgy nem végleges, mint megteremtésük.”⁹ Az olvasó tudatában működő (vagy elhomályosult) „kulturális nyelvtan” alapjait a gyermekkori olvasmányélmények és az iskolai irodalomoktatás rakja le. Az iskolai tanrend mértékadó művei évtizedekkel ezelőtt is, ma is főleg a világ- és a magyar irodalom klasszikusaiból álltak és állnak, és ez a tény nemcsak a régebbi, hanem az ezredfordulós felmérések olvasási adataiból is kitetszik.¹⁰ De azok is ilyenfajta élményekkel

István, Molnár Ferenc, Benedek Elek; és a világirodalom olyan rangos képviselői, mint V. Hugo, Tolsztoj, Zola, Mark Twain, Gorkij, Balzac, Maupassant, T. Mann, Dickens stb. Itt említjük meg, hogy a hatvanas években a népszerűségi listáknak csak a harmadvonalában találkozhatunk olyan (eltérő „fajsúlyú”) szerzőkkel, akik (Gorkijon kívül) a szocialista rendszer direkt támogatóiként felvonultathatók voltak: Solohov, Berkesi, Illés Béla. (Vö: Mándi: i.m. 107.; *Mit olvasunk?* I.m. 24.)

⁸ E sorokat 2004-ben fogalmaztam, azóta (2006-ban) Sütő András is meghalt.

⁹ Szegedy-Maszák Mihály: A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. In: *Szó – művészet – társadalom. Válogatott tanulmányok, műelemzések.* (Szerk.: Lőrincz Judit) Budapest. Múzsák. 1993. 60.

¹⁰ Nagy Attila 2001 tavaszán végzett felmérése azt tanúsítja, hogy a 15 és 17 éves középispolás fiatalok legutóbbi olvasmányainak több mint felét a magyar és világirodalom (jórészt kötelezően olvasott) klasszikus művei teszik ki. Úgynevezett „legkedvesebb” (s nem okvetlenül

töltekeztek az iskolában, akik 2000 őszén végzett felnőtt-vizsgálatunk adatai szerint a D. Steel, R. Cook, Lőrincz L. László kezdetű olvasottsági listát produkálták! Igaz, hogy ha „legkedvesebb íróik” (tehát nem az aktuálisan olvasott szerzők) után érdeklődtünk, akkor a népszerűségi rangsor élvezőnyébe (divatos bestseller-szerzőkkel váltakozva) meglehetősen sok klasszikust szavaztak be még 2000-ben is. Tehát a kánon halvány nyomokban még él, de mint valami ünnepi (múzeumi?) értékrend, a valóságos kulturális választásokat kevésbé befolyásolja. A hatvanas évek elején – több tényező eredményeként – még nem így volt, a kánon nemcsak az ünnepi tudatban, hanem a hétköznapi életben is meglehetősen jól működött. Bár egyet kell értenünk Bourdieu-vel és Szegedy-Maszák Mihállyal, hogy a kánonok változhatnak (másnak adják át helyüket, de vissza is térhetnek), úgy véljük, hogy Magyarországon egyelőre – társadalmi relációban – még nem maga a kánon változott meg elsősorban, hanem annak hatékonysága, a hétköznapi kultúrában való érvényesülése. Ez persze önmagában is elég nagy változás, és minden bizonnyal összefügg az értékszemplélet utóbbi évtizedekben tapasztalt jelentős átrendeződésével, amely – erős leegyszerűsítéssel – az anyagi, haszonelvű, racionális gondolkodás és az önérvényesítő szándék erősödésének, valamint a hagyományos közösségi és a kulturális értékek gyengülésének irányában hatott. Vajon igazuk lesz-e a posztmodern gondolkodóknak, akik részint a kánonok végleges elenyészéséről, részben pedig arról beszélnek, hogy a kánon az egymással össze nem egyeztethető – történetiségen kívül helyezett – művek halmaza váltja fel. Egy ilyen – időrendből és történelemből kiemelt – amerikai gyűjtemény élményének hatására írja Szegedy-Maszák: „...a történelem tagadása nemcsak a kései huszadik századot jellemző korjelenség, de legalábbis bizonyos mértékig a történeti tudat viszonylagos szegénységének is következménye, s ennyiben amerikai sajátosság is”.¹¹

És végül felmerül a kérdés, amely egy kicsiny, sajátos nyelvű és kultúrájú nemzeti közösség számára nagyon fontos, mondhatni sorskérdés: amennyiben a művészeti-irodalmi kánonnak része a nemzeti kánon is, annak elhalványodása (esetleges eltűnése) nem érinti-e tragikusan a nemzeti identitás és a nemzeti lét fennmaradási esélyeit? A nemzet fogalmának a nyelvvel és az irodalommal való szerves kapcsolatáról a művelődésszociológus is hasonlóan gondolkodik, mint az irodalomtudós: „A nemzet az irodalmár szemszögéből nézve szövegközöttség, sokféle nyelvi megnyilatkozás összhatása. A sokrétegű nyelv a nemzetnek megteremtője, az irodalom pedig a nemzet önértelmezése. A nyelv ismerettár, amennyiben közös emlékezet és közlés (kommunikáció),

aktuálisan olvasott) íróik zöme szintén a klasszikusokból áll. (Nagy Attila: *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest. OSZK-Gondolat. 2003. 81–91.)

¹¹ Szegedy-Maszák: i.m. 65.

amely képzeletbeli közösséget teremt.”¹² Szegedy-Maszák frappáns és találó mondatait továbbgondolva megkockáztatjuk az állítást, hogy a nemzet nemcsak „szövegközöttiség”, hanem egyenesen *szövegközösség*, amely csorbul azáltal, ha „alapszövegei”, „nagy narratívái” tendenciát kirajzoló méretekben feledésbe merülnek, és nem újabb „nagy elbeszéléseknek”, hanem a nemzetközi szórakoztatóipar termékeinek adják át helyüket. Egyelőre a szétszakított nemzetnek még van közös nyelve és vannak olyan közös „szövegei”, amelyek megengedik egy közös „kulturális talapzat” tételezését: a kilencvenes évek során nyolc közép-európai ország (ebben Magyarország is benne foglaltatik) könyv olvasói, életük nagy olvasmányélményei után érdeklődő kérdésünkre egybehangzóan Gárdonyi Egri csillagok-ját, majd Jókai két regényét: (A kőszívű ember fiai; Az arany ember) említették meg a legnagyobb arányban (és utána még más klasszikus műveket).

Nyelvészek és irodalmárok – a világ gazdasági és kulturális egységesülési folyamatait szemlélve – nem zárják ki egyes kisebb nyelvek és irodalmak megszűnésének a lehetőségét. Az egyes „szövegközösségek” felelőssége és feladata, hogy magukat – miközben más szövegközösségek kultúrájával is folyton gazdagodnak – a „sajátosság méltóságának” (Gáll Ernő – Sütő András) megőrzésére megszervezzék. Persze klasszikusok, kánonok és történelmi tudat nélkül is lehet élni. Ez a mértékek, minták és hagyományok nélküli élet nyilván korlátok nélküli lenne, és felettébb „szabad”. Abban viszont jogunk van kételkedni, hogy ez a fajta „szabadság” egyúttal tartalmas, harmonikus és boldog életet is hozna.

¹² Szegedy-Maszák Mihály: Nyelv, nemzet, irodalom. *Protestáns Szemle*, 2002. 3. sz. 150.

2010-ben megbízást kaptam egy mélyinterjú vizsgálatra, amely a hagyományos, „papíralapú”, és az új, infokommunikációs technikák által lehetővé tett olvasásmódok összevetését tűzte ki célul. A feladat végre lehetőséget adott arra, hogy az olvasókkal (és nem olvasókkal) ne csak számadatként találkozzam a táblázatok celláiban, hanem élő és eleven emberekként, akiknek véleményét értő, a téma iránt érdeklődő fiatalok (vagyis az interjúkészítők) rögzítették. Ezeket a szövegeket vettem górcső alá, és az alábbi írás arra törekszik, hogy minél hívebben tolmácsolja elemzésünk eredményét. Az olvasó talán megbocsátja, hogy ez az írás hosszabb lesz az átlagosnál: ennek az az oka, hogy nem akartam túlságosan megcsonkítani az interjú szövegét, hisz belőlük korunk (és részben már a jövő!) emberének hangja szól. És abban is az olvasó elnézését kérem, hogy a közvetlen emberi megnyilvánulásokkal szembesülvén, talán kicsivel több szubjektív reflexiót engedtem meg magamnak, mint amennyi egy tudományos elemző számára megengedett.

Hagyományos és/vagy digitális olvasás¹ _____

Hadd kezdjem írásomat egy személyes bevezetővel. Lassan fél évszázada, hogy kutatóként az olvasási szokások megfigyelésével, leírásával foglalkozom. Az elmúlt évtizedek során – kollégáimmal együtt – az olvasáskultúra mennyiségi és minőségi paramétereiben számtalan kisebb-nagyobb elmozdulást észleltünk, és ezeket lehetőségeinkhez képest igyekeztünk regisztrálni is. De mik voltak ezek az utóbbi másfél-két évtized földrengésszerű változásaihoz képest, amelyek fenekestül forgatták fel az íráson-olvasáson alapuló kultúra eszköz- és viszonylatrendszerét! A tömegcikké váló számítógépek, a világháló és az ahhoz kapcsolódó, rohamosan terjedő technikai újdonságok, az ún. IKT (*információs és kommunikációs technológia*) világa olyan gyorsan és folyamatosan zúdul a nyakunkba, hogy hatásáról még nem tudtunk alapos, egzakt felméréseket készíteni, inkább csak bizonyos tendenciákat sejtető pillanatfelvételeket. Az olvasáskutató, aki még egy hagyományos, félezer (vagy másfélezer?) éves könyvkultúrában² nőtt fel, csodálkozva nézi maga körül a megváltozott világot, s bár

¹ A Közép-Európai Innovációs Központ (KEIK) megrendelésére készült kutatás eredményeit két közleményben publikáltam: *Hagyományos és/vagy digitális olvasás? Egy interjú vizsgálat eredményeiből. Könyvtári Figyelő*, 2012/3. sz., 503–523.; valamint: *Az olvasás jelene és jövője – mélyinterjúk tanúvallomásai. Kapocs*, 2014/4. sz., 37–54. Az itt közölt dolgozat a két publikáció összevont, rövidített változata.

² Tószegi Zsuzsanna véleménye szerint a könyvnyomtatás feltalálása kisebb változást jelentett az írásos adathordozók történetében (ugyanis a kódex és a nyomtatvány egyaránt „könyv”), mint a másfélezer éves könyvhöz képest a digitális információhordozók megjelenése. (Tó-

menthetetlenül a kommunikációs szakadék innenső partján rekedt, amennyire tud, próbál alkalmazkodni az új, digitális világhoz, és próbálja értelmezni is azt. De „bevándorlóként” tudnia kell, az IKT birodalmát csak úgy lehet hitelesen kutatni, ha a „benszülöttek” viselkedését tanulmányozza, vagyis ha a fiatalokat kérdezi meg, és fiatalokkal kérdezteti meg őket.

Itt kell köszönetet mondanom ugyancsak fiatal segítőtársaimnak, akik többnyire a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szereztek szociológusi diplomát, hogy alapos és érzékeny mélyinterjúikkal megalkották a kutatás empirikus gerincét. Problémaérzékeny hozzáállásuk és életközeli esetleírásaik sokat segítettek nekem abban, hogy számomra a fiatal interjúalanyok információs életvilága megközelíthetővé váljék.³

Hallgatóimtól a készülődő új világról egyébként is sokat tanultam. Például egyik művelődésszociológia órámom már az ezredforduló táján felvilágosítottak, hogy – az én vélekedésemmel ellentétben – igenis lehet e-mailben szerelmes levelet írni.

Így amikor később ráleltem Varró Dániel alábbi versére, már nagy tetszéssel fogadtam. (És talán nem csak azért, mert időközben én is nagymértékben „digitalizálódtam”...) Nézzük magát a verset!

Varró Dániel: Email

*Hát el vagyok egészen andalodva,
és gyöngé szívem, ímé, reszketeg,
mióta éjjelente, hajnalonta
veled titokban ímélezgetek.*

*Nem kell megszólítás, se semmi céció,
és az se baj, ha nincsen ékezet,
csak kebelembé vésődjék e négy szó,
hogy: Önnek új levele érkezett!*

*Az egész világ egy linkgyűjtemény,
az emberek, a tárgyak benne linkek,
bárhova kattintok, te tűnsz elém,
te vagy felvillanó websiteja mindnek.*

szegi Zsuzsanna: Az olvasás trónfosztása? Adalékok a könyvből, illetve a képernyőről való olvasás kérdéséhez. *Könyv és Nevelés*, 2009/4. 28. http://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/tzs_0904.htm)

³ Az interjúkészítők név szerint a következők voltak: Bodacz-Nagy Boróka, Boda Zsuzsanna, Lukács Ágnes, Németh Nóra Veronika, Prehoda Anna, Szalay-Hodován Anna; és egy könyvtárosi „öninterjúval”: Piroska Lilla.

*Te dobogsz bennem, mint versben a metrum.
Föltettem háttérnek a képedet,
míg körülöttünk szikrázik a chat room,
látlak, miközben vakon gépelek.*

*Hiába nem láttalak még, az embert,
ha minden betűd mégis eleven,
ha érzek, mint kisujjam az entert...
Van nulladik látásra szerelem?*

Azért szerettem meg ezt a verset, mert (poszt)modernsége könnyed ironikus kontrollt kap, és Tatjana Anyeginnek írt levelének stílusába öltözik (nagy kérdés, hogy ezt a puskinsi „beütést” hány fiatal olvasója érzékeli!), és a végén a virtualitás abszurdjába hajlik. Magam is úgy érzem, hogy írásbeliségünk ilyen abszurd módon merül el a digitális kultúrában. Mert igaz: e-mail-ben és az infokommunikációs eszközök képernyőinek különféle közleményeiben – különösen a fiatalabb korosztályok számára – nagyon sokféle írásbeli műfaj elképzelhető, egészen az SMS-versekig. Ezeket a műfajokat kissé sajátos módon (ugyanis általában a szóbeliséghez közel álló közlésmódnak tekintik őket) a szakirodalom „másodlagos írásbeliségnek” nevezi. De ezt mégis joggal teszi, mert ez a formáció az elsődleges írásbeliséghez képest egy helyesíráson túli világ, amely sok új, illetve új funkciójú írásjelet használ. De versek-e ezek („Ady Endre: Google és Magoogole fia vagyok én”...), vagy parodisztikus digitális tréfák?⁴ Ezen a téren nincs az a fantázia, mely ne bizonyulna szegényesnek a valósághoz képest: napi újsághír, hogy a Párizsban élő magyar költő elkészítette egy disztichonos versgenerátor programját, amely 16 billió (!) disztichont képes előállítani (írni?). A programot a költő hozta létre, a verseket – számtalan variációban – a számítógép. Ki itt az alkotó?⁵

A nagy előrerohanásban megoldás nélküli fontos kérdéseket hagyunk magunk mögött. Ilyen például, hogy mi lesz az elsődleges írásbeliség leghagyományosabb válfajával, a *kézírással*? Olyan magától értetődő, hogy túl kell adnunk rajta? A közelmúltban híre ment, hogy az USA több államában azt tervezik, hogy az iskolai tananyagból kiiktatják a kézi folyóírást, mert a gyerekek úgyis a számítógép billentyűzetét használják írásra. Erre reflektálva nemrég *Hámori József* agykutató azt mondta a Kossuth Rádió egyik műsorában, hogy a kézírás szoros kapcsolatban áll agyi munkavégzésünkkel, és jobban emlékezünk egy szöveg mondandójára, ha kézzel készítünk róla jegyzeteket, mint ha géppel tennénk ugyanezt.

⁴ Lásd Balázs Géza: Google és Magoogole fia vagyok én... A másodlagos írásbeliség irodalma. *Édes Anyanyelvünk*, 2012/1. sz. 5.

⁵ *Magyar Nemzet*, 2014. október 20., 10.

A HAGYOMÁNYOS ÉS A DIGITÁLIS OLVASÁSMÓD KÜZDELME
A SZAKIRODALOMBAN

Az IKT témakörében lelkes pártolók és szkeptikus kritikuskok ádáz csatája dúl, kissé olyanformán, mint évtizedekkel ezelőtt a televízió és a könyv viszonyáról. Talán mondhatjuk, hogy most még nagyobb a tét: a televízió csak egy agresszív *vetélytársa* volt a könyvnek, az IKT a maga teljes arzenáljával pedig többek véleménye szerint a „Gutenberg-galaxis” *váltótársa* készül lenni. A vita még korántsem dőlt el. *Pléh Csaba* nagyívű, a „webvilág kognitív következményein” töprengő tanulmányának⁶ végén azt a konklúziót vonja le: „Fontos lenne vizsgálni (...) a webhasználat hosszabb távú hatásait (...) arra vonatkozóan, hogy valóban eredményeznek-e negatív kognitív változásokat...”⁷ Pedig tanulmánya sok részvizsgálat eredményét felvonultatja, de a jelek szerint nem érzi még elég meggyőzőnek ezeket. Afféle enumerációként például felvonultatja az infokommunikációs falanx és az emberi magatartás viszonyának különböző kategóriáit. Szerinte a „társas optimisták” az emberi gondolkodás (az IKT hatására bekövetkező) pozitív változásaiban hisznek; a „társadalmi pesszimisták” szerint az új technikák ellentmondanak az emberi természetnek, és ezért ajánlatos ezeknek a fiataloktól való távoltartása; a „biológiai optimisták” viszont úgy vélekednek, hogy az új technológiák indukálta változások „úgy illeszkednek az ember meglévő neurobiológiai, evolvált rendszerébe, ahogyan például az írás is beilleszkedett.”⁸ A szerző ezek után meglehetősen sok – empirikus vizsgálaton alapuló – szkeptikus hangot is megszólaltat. A London University College által vezetett könyvtárosi konzorcium 2008-as jelentésében például az áll, hogy az IKT-ellátottság növelése negatív hatásokkal is járhat. Emeljünk ki ebből kettőt: „a fiatalok keresési sebessége azt eredményezi, hogy kevés időt töltenek az információ értékelésével”; majd: „keresési találatok hosszú listájával találkozva a fiatalok nehezen tudják a megkapott anyagot a relevancia szempontjából megítélni...”⁹ stb. *Pléh Csaba* továbbá *Susan Greenfield* oxfordi agykutató 2010-es kutatási eredményeit is felidézi, melyek szerint az információtechnológián alapuló tudásszerzés hajlamos a tartalom helyett a folyamatra koncentrálni, és a keresésre fordított plusz energiák felszínes feldolgozást eredményezhetnek. „Az IKT-nevelte nemzedék az állandó itt és most állapotában él, mintegy dopaminfürdőt véve azáltal, hogy minden információ után újabb információra vágyik, és ezért csak klikkelget ide-oda. Mindez a múltbeli és jövőbeli mozzanatok háttérbe so-

⁶ Pléh Csaba: A webvilág kognitív következményei, avagy fényesít vagy butít-e az internet. = *Korunk*, 2011/8. sz. 9–19. http://korunk.org/letoltlapok/Z_ZMKorunk2011augusztus.pdf

⁷ Pléh Csaba: i.m. 19.

⁸ Pléh Csaba: i.m. 13.

⁹ Pléh Csaba: i.m. 15.

rolását eredményezi.”¹⁰ Amerikában egy hasonló nevű pszichopedagógus (*Patricia Greenfield*) kísérletei oda mutattak, hogy az egyetemi felvételi (verbális) teszteken azok a fiatalok feleltek meg a legjobban, akik gyerekkoruktól kezdve sűrűn éltek az elmélyült és örömszerző olvasás (feltételezhetően hagyományos) alkalmával. Mindezek után *Nicholas Carr* markáns összegzése meglehetősen reálisan és hihetően hangzik: „a neten való élet valójában állandó elcsábíthatóságot és állandó intellektuális szétesettséget feltételez”.¹¹

Tószegi Zsuzsanna már idézett, „Az olvasás trónfosztása?” című, ugyancsak széles áttekintésű tanulmánya többek között kitér *Anne Mangen* norvég kutató tapasztalatára, amelyet Tószegi így interpretál: „a könyvolvasáshoz kapcsolódó mozdulatok, műveletek (a könyv kézben tartása, lapozás stb.) *segítik*, ezzel szemben a képernyős olvasáshoz kapcsolódók (egérgattintás, görgetés stb.) *gátolják a figyelem összpontosítását*. (A szerző kiemeléséi!) (...) A képernyőről való olvasás során az olvasó nem érzékeli az olvasott mű fizikai valóságát és alkotórészeinek egészlegességét – ez bizonyos újfajta gondolkodásmód kialakulását idézi elő.”¹²

Kerekes Pál könyvet írt az e-könyvről, amelyben közel akarja hozni az elektronikus olvasmányokat az emberek ismeretvilágához, de egy kicsit a szívéhez is: 40 pontban sorolja fel az e-könyv előnyeit (gyors, olcsó, környezetkímélő, helytakarékos, könnyen transzformálható hangoskönyvvé, nyomtatvánnyá stb. stb.).¹³ Ez a törekvés azonban nem gátolja meg abban, hogy az „e-olvasás” antropológiájának szentelt érdekes fejezetben ne ismertessen olyan nézeteket és kutatási eredményeket is, amelyek nem épp a digitális olvasás mellett szólnak. Ezek közül *Jakob Nielsen* „internet-filozófus” kutatási eredményei a legfigyelemreméltóbbak. Nielsen szerint az internethasználók az esetek többségében nem olvassák, hanem „szkennelik” az eléjük táruló oldalak látványát. Ezzel kapcsolatos az a kutatási megfigyelésük is, amelynek során – az internetes oldalak olvasóinak szemmozgását követve és az eredményeket hőtérképeken ábrázolva – egy F-betűhöz hasonló ábrát kaptak. Ez azt jelenti, hogy a képernyő felső sávjában az olvasói tekintet még általában végigköveti a teljes sort, a közepe táján már csak kb. a sor feléig jut el, utána pedig inkább csak az oldal bal sávjában függőlegesen mozog.¹⁴ Kerekes Pál fontos következtetést von le ebből: „az elektronikus olvasás nem teljesen azonos a print szövegek olvasásával”.¹⁵ Úgy gondolja, hogy bár a kutatásokban nem e-könyvek, hanem hétköz-

¹⁰ Pléh Csaba: i.m. 15–16.

¹¹ Pléh Csaba: i.m.: 17.

¹² Tószegi Zsuzsanna: i.m. 33–34.

¹³ Kerekes Pál: *Az elektronikus könyv*. Budapest. Ad Librum. 2010. 14–17.

¹⁴ Kerekes Pál: i.m. 24.

¹⁵ Kerekes Pál: i.m. 25.

napi webes szövegek olvasását vizsgálták, az F-betűs olvasási mód esetleg az e-könyvek olvasóit is befolyásolhatja. A Nielsen-műhelynek egy másik vizsgálati tapasztalata is kifejezetten érdekes volt. A kísérleti személyek egy Hemingway-novellát olvastak el négy szöveghordozón: a hagyományos könyvön kívül asztali számítógépen és az e-könyv két változatán. Talán sokak meglepetésére a legrövidebb olvasási időt a kutatók a hagyományos könyvnél mérték, és a vizsgálatban részt vevő személyek általában a legpihentetőbb, legszórakoztatóbb eszköznek is a könyvet tartották. A használat kényelmeségében az e-könyv is osztozott a könyvvel, a leginkább elutasított hordozónak az asztali számítógép bizonyult.¹⁶

Természetesen lennének még felsorolható más kutatási eredmények is, de fő feladatunknak most nem ezek szemlészését tekintjük, hanem saját interjú vizsgálati eredményeink bemutatását, amelyek – mint látni fogjuk – helyenként erősen egybecsengenek az említett megfigyelésekkel.

VIZSGÁLATUNKRÓL

Mivel az olvasás jelenségét tényfeltáró jelleggel, a maga életszerű összetettségében, s nem kategóriák, zárt kérdések előregyártott „item”-jei mentén kívántuk most vizsgálni, kézenfekvőnek látszott a *mélyinterjú megközelítés*. A mélyinterjúkkal annak a társadalmi csoportnak a képviselőit céloztuk meg, amelyről az eddigi reprezentatív felmérések egybehangzóan bizonyították, hogy a „digitális szakadék” aktív oldalán állnak: vagyis *fiatalok és magasan kvalifikáltak*. A hivatkozott felmérések arról is vallanak, hogy az internethasználókat a nem használóktól nem csak demográfiai, hanem (legalábbis egy korábbi, az infokommunikációs eszközök alacsonyabb elterjedtségi fokán!) világszemléleti és értékrendi különbségek is elválaszthatják. (Példának okáért az internet-használók az átlagosnál pozitívabb szemléletűnek, nyitottabbnak és szekularizáltabbnak stb. mutatkoztak egyes felmérések szerint.¹⁷)

Az interjúkészítőket arra kértük, hogy a 18–40 éves korosztályból válaszanak maguknak olyan interjúalanyokat, akiknél folyamatban van a felsőfokú végzettség megszerzése (vagyis főiskolai vagy egyetemi hallgatók), illetve főleg olyanokat, akik diplomájukat már meg is szerezték – tehát olyan személyeket,

¹⁶ Kerekes Pál: i.m. 25–26.

¹⁷ Például: Nagy Attila – Péterfi Rita: Olvasás, könyvtár- és számítógéphasználat. *Könyvtári Figyelő*, 2006/1. sz.; Székely András: Az internethasználat kapcsolata az egyén életmódjával, kapcsolataival – az új világ kihívása. *Magyar lelkiállapot* (Szerk.: Kopp Mária) Budapest. Semmelweis. 2008. 406–414.; Csepeli György – Prazsák Gergő: *Örök visszatérés. Társadalom az információs korban*. Budapest. 2010.

akikről alaposan feltételezhető volt az olvasás digitális formáinak használói szintű ismerete. Arra is felszólítottuk az interjúkészítőket, hogy a megadott kereteken belül igyekezzenek fiatalabb és idősebb, férfi és nő, valamint humán és reál végzettségű interjúalanyokat egyaránt megszólaltatni. A vizsgálatot alapvetően a fővárosban folytattuk, de sikerült néhány vidéken élő fiatalal is interjút is készíteni.

A 2010 késő őszen zajló vizsgálat eredményeként 17 mélyinterjú született. A 17 interjúalany közül 9 volt a nő, és 8 a férfiak száma. Többségben voltak a fővárosiak, de a 11 budapesti mellett 6 fő a vidéki (dunántúli és alföldi) városokat (sőt a falvakat) képviselte. Életkor szempontjából a huszonévesek voltak némi túlsúlyban (9 fő), a harmincasokat 7 fő, a negyveneseket pedig csak 1 fő képviselte. Vagyis vizsgálatunk homlokterében inkább a fiatalok, mint a fiatal középkorúak álltak. Felvethető, hogy a harmincas éveikben járó interjúalanyok (ők a hetvenes években születtek) bizonyos mértékig szintén „bevándorlónak” tekinthetők a digitális kultúra világában, de életvitelük szerint – mint látni fogjuk – nagyon otthonosan mozognak benne. Az interjúalanyok mind (főiskolát vagy egyetemet végzett) diplomások, illetve (3 fő) egyetemisták vagy főiskolások voltak. Szakmai megoszlásuk meglehetősen változatosan alakult. Volt közöttük magas szintű közalkalmazott; nemzetközi téren foglalkoztatott közgazdász; kutató pszichológus; természettudományos tárgyakat tanító középiskolai tanár; magyar szakot végzett egyetemi oktatásszervező; közgazdász menedzser; villamosmérnök; két diplomával falun tanító szakiskolai tanár; tanító szakos főiskolai hallgató; informatikus; iparművész. (Megjegyezzük, hogy a vizsgált csoportban kissé „túltengenek” a szociológusok: 4 fő, közülük 3 egyetemi hallgató.)

Az interjúk irányított beszélgetések voltak, az *interjúvázlat* főbb pontjai az információszerzés forrásainak, a számítógép és az internet otthoni meglétének, használatának kiderítésére kérték fel az interjúkészítőt. Majd az olvasási szokások felderítése következett: mind a sajtótermékek, mind a könyvek olvasása során egyaránt rákérdezve a hagyományos és a digitális olvasási módokra. Külön nyomozás tárgya volt az „e-könyv” fogalma: ki mit ért rajta, milyen változatával találkozott? Végül – az olvasmány-beszerzési szokások, valamint az audio-vizuális médiumok használatának és egyéb művelődési tevékenységek megbeszélése után – egy kis értékszociológiai „zárótétel” következett: az interjúalany vallott arról, miket tekint az élet legfontosabb dolgainak.¹⁸

Az interjú vizsgálat témájáról írásos eszmecserét folytattam egy kedves régi ismerőssel is, aki egy dunántúli kisváros könyvtárosa. Ő egy magánlevélben leírta, hogy néz ki ez a kétfajta olvasáskultúra egy vidéki könyvtár

¹⁸ Dolgozatunk jelen változata nem tér ki minden vizsgált témára, az olvasó a hiányzó témákat az eredeti közleményekben találja meg.

közönségének szemszögéből. Levele annyira szemléletes volt, és olyan jól egészítette ki az interjúkban körüljárt témákat, hogy – némi rövidítéssel – beillesztettem a „Kulturális háttér” című fejezetbe.

Ezek után nézzük meg közelebbről az interjúk tanulságait!

INFORMÁLÓDÁSI SZOKÁSOK („AZ ELSŐ AZ, HOGY BEÜTÖM A GOOGLE-BA!”)

Interjúnk első témája az információk beszerzésének módja volt. A beszélgetés során igyekeztünk elkülöníteni a praktikus, hétköznapi, lexikális információk, valamint az értelmiségi munkához szükséges szakmai, tudományos információk beszerzését.¹⁹

A 17 interjúalany csaknem egybehangzó állítása szerint a hétköznapi, praktikus információk elsődleges forrása számukra a világháló, amelyhez egyébként mindannyiuknak megvolt az elérési lehetősége. Egy informatikus interjúalanyunk (17. sz.) a köreikben sűrűn emlegetett angol mondást idézi: „*Google is your friend, Wikipedia is your girlfriend!*” Először ismerkedjünk meg néhány tömör és markáns véleménnyel. Nézzük meg például egy 40 éves közalkalmazott férfi (3. sz.) válaszát:

– *Leggyakrabban az internetet használom. Nekem, amik praktikus információk, azok utazással, ügyintézésel (...) kapcsolatos dolgok, amik esetlegesen változók. Ezeket az interneten szoktam megnézni, máshol igazából nem lehet megtalálni őket, vagy sokkal nehezebben elérhetőek. Úgyhogy végül is azt mondhatom, hogy szinte minden olyan információt, ami a hétköznapiakhoz kötődik, azt majdnem csak kizárólag az interneten keresem. Mert most már meg lehet mindent találni.*

A 12. sz. interjúalany (38 éves férfi, egyetemi oktatósszervező) véleménye:

– *Hát, alapvetően most már az internetről. Ha valamire kíváncsi vagyok, akkor legelőször beütöm a keresőbe, és ott próbálok válogatni. Lexikon is előfordul, hogy keresgélek benne, de alapvetően az internet. Szinte bármilyen természetű információról van szó, az első az, hogy beütöm a Google-ba.*

¹⁹ A következőkben az interjúalanyok szövegét tipográfailag (kurzív szedéssel) különítettük el a tanulmány szövegétől, és az interjúkészítő kérdéseitől. Az interjús szövegekben a zárójel nélküli három pont az elbizonytalanodó, be nem fejezett közlést, a zárójelbe tett három pont (...) a jobb érthetőség és a frappánsabb közlés érdekében kihagyott szövegrészeket (szavakat, esetleg mondatokat); a szögletes zárójelbe tett szavak az érthetőséget elősegítő betoldott szövegrészeket jelzi.

A 24 éves pszichológus nő (4. sz.) válaszába némi furcsa mellékíz keveredik: főleg akkor érzi adekvátnak az internetes információkeresést, ha nem elsődleges szempont a megbízhatóság:

– *Praktikus, hétköznapi információk esetén mindenképpen az internet az első. Általában ilyenkor gyorsan kellene az információk, és nem biztos, hogy pontos adatokra van szükségem, így bátran használom az internetet. (...)*

Külön figyelmet érdemel, hogy elgépiesedett világunkban – még fiatal szakemberek körében is – mennyire megmaradt az *interperszonális informálódás* szokása. Egyúttal az interjúalanyok rámutatnak a világháló fő előnyeire (pl. gyorsaság), de problematikus oldalára is (például hogy túl sok az információ). Nézzünk meg pl. az 1. sz. interjúalany (24 éves egyetemi hallgató) válaszát:

– *(...) Hát egy, mert nagyon gyors. Otthon van ugye internet-elérésünk. Kettő pedig: van a Google nevű kereső oldal, ami konkrétan minden információt pillanatokon belül megtalál, és azon belül is tudok böngészni. Úgyhogy nehéz nem találni megfelelő információt, ott információ-dömping van szó szerint. Nem alig találsz, hanem túl sokat találsz. (...)*

A 7. sz. interjúalany (egy 20 éves fővárosi egyetemista fiú) már első megközelítésben is differenciált képet ad információs hálójáról, s azon belül a világháló általa igénybe vett szolgáltatásairól:

– Ha információra van szükséged, akkor hová fordulsz?
 – *Interneten tájékozodom. Újságokban, napilapokban – ha pletykára vagyok kíváncsi, akkor napilapokban. Interneten blogokat olvasok, vagy hír-site-okat: Indexet, Origót. Ha közösségi élettel kapcsolatos információra van szükségem, akkor Facebook-ot használok.*

Vannak válaszadók, akik már a praktikus informálódási szakaszban is említést tesznek a *könyvekről*, igaz, hogy alárendelt szerepben. Például egy 27 éves egyetemi tanársegédnő (13. sz. interjúalany):

– *Én nagyon sokat ülök a számítógép előtt. Gyakorlatilag, hogyha megvan rá a lehetőségem és nincsenek óráim, akkor egész nap. Egész nap megy a gépem, ilyen-olyan formában. Pont ezért az elsődleges információs forrásom is az internet. Mindenféle szempontból, szóval akár órákra készülök, akár a hírekről, eseményekről, de alapvetően én az internethez fordulok. Nagyon sok könyvem van otthon, ilyen szempontból azokat is elő szoktam venni, de hogyha gyors, vagy azonnali információ kell, akkor mindenféleképpen csak az internet.*

Találkoztunk olyan tájékozódási stratégiákkal is, amelyek – főleg ha már nem csak a praktikus hétköznapi, hanem a *műveltség-gyarapítással, munkával* kapcsolatos, szakmai informálódási szokásokkal is számolunk, amelyek a hagyományos írásbeliség eszközeinek, a *szaklapoknak, szakkönyveknek, könyvtáraknak*, és ismét a *személyközi kapcsolatokból* származó információknak is jelentős szerepet juttat – az internet mellett. Ilyen például a 9. sz. interjúalany (33 éves férfi, aki egy dunántúli faluban szakiskolai tanár):

- A műveltségbeli kérdéseknek hol nézel utána?
- *Ez is szintén ugyanaz. Könyvek és internet, és fele-fele...*
- Tanuláshoz szükséges információkat honnan szerzel?
- *Vagy szakkönyvtárak, vagy ismerősök, az adott területen jó tapasztalattal rendelkezők, és internet.*

A következő interjúalanyok válaszában már a *könyvtárak* is a tájékozódás fontos részévé válnak. A 10. sz. interjúalany (20 éves nő, egy vidéki tanítóképző főiskola hallgatója):

- Ha lexikális információra van szükséged, milyen forrásokat veszel igénybe?
- *Vagy az internetet, ugye az a leggyorsabb, vagy pedig szintén a könyvtárban, ha tudom, hogy milyen könyvben kell keresni, illetve amelyik éppen közelebb van.*
- Ez milyen arányban oszlik meg? Az internetezés és a könyvtár?
- *Hát fele-fele arányban.*
- Ha valamilyen műveltségbeli kérdésről van szó, hol nézel utána az információnak?
- *Műveltségbeli kérdés... Könyvtárban, abban biztosan, inkább...*

A 11. sz. interjúalany (22 éves nő, vidéki egyetem mesterszakos hallgatója) elsődlegesen az internet híve, de a kérdések nyomán az is kiderül, hogy inkább a papíralapú olvasmányokat kedveli, illetve hogy „kettős taktikát” követ: a világhálón kikeresett olvasmányt könyvesboltban vagy könyvtárban szerzi be:

- (...) *Hogyha hosszabb tanulmányt vagy könyvet kell olvasni, én azt szeretem papíralapon. Mert nem szeretek gépről olvasni, kiböngészni, mondjuk ilyen pár oldalt, akkor azt letöltöm, elolvasom. Meg tulajdonképpen ilyen kettős, merthogy kikeresem az interneten, hogy hol található meg, és akkor úgy megyek el könyvtárba, könyvesboltba. Viszont hogy ha egy olyan könyv, amit szeretnék megvenni, akkor azt is általában interneten utána keresek, hogy melyik könyvesboltban van. (...)*
- Amúgy hány oldal az, amin felül már nem szeretsz monitoron olvasni, hanem inkább kinyomtatod vagy megszerzed papíron?

– *Ilyen négy-öt oldal. Annál többet nem nagyon szeretek. Igazából nem is nagyon tudok vagy hogy így jobban fáraszt, meg én szeretem a lényegét egyrészt kiemelni, amiből tanulmányt olvasok és akkor ki tudom emelni. Másrészt fárasztó, hogy így nem látom át, hogy így ki van nagyítva és ott van az a betűhalmaz, amit... Nem látom át a dolgokat! Tehát én így négy-öt oldalt azért már szeretem kinyomtatgatni.*

A fenti interjú egyébként egy fontos újabb szemponttal is gazdagította a képet: a 22 éves egyetemista lány (aki nyilván bőven el van látva olvasnivalóval) a 4–5 oldalnál hosszabb olvasmányt azért szereti papíron olvasni (azon kívül, hogy vizuálisan is ki akarja emelni benne a lényegét), mert a monitoron csak fárasztó betűhalmazt lát, és *nem látja át az olvasottak lényegét*, és talán nem belemagyarázás, ha úgy fogalmazunk, hogy *nem látja át a mű egészét*. Ez a téma egyébként másnál is felbukkan. A 2. sz. interjúalany (30 éves közgazdász férfi) a következőképpen részletezte, hogy milyen típusú információk esetében fordul internethez, és mikor inkább könyvekhez:

– *Vannak olyan típusú könyvek, tankönyvek, amelyek egy meghatározott témakörben jól összeszedett képet, leírást nyújtanak bizonyos témákról. És ha tudom, hogy nekem az kell, és nem pedig mindenféle vélemény, fórum, vagy csak egy-két mondat, hanem egy átfogó tanulmány kell, akkor inkább a könyvhöz fordulok.*

A 3. sz. interjúalany (40 éves közalkalmazott) ismét a *megbízhatóság* kérdését hozza be az internet és könyvek információs értékének összehasonlításába, mégpedig az utóbbiak javára:

– *(...) Az internet ilyen szempontból szerintem nem feltétlenül annyira megbízható, mint mondjuk hivatalos kiadványok, könyvek. Nekem az elsődleges forrást ilyen (lexikális) információknál papír alapú, tehát nyomtatott anyagok adják. Mindenekelőtt könyvek, tanulmányok, és ezután jön esetlegesen az internet, de hát oda sajnos sok minden olyat fel lehet tenni, ami esetleg nélkülözi a megfelelő szakmai alapokat, a megfelelő szakmai vagy tudományos háttérrel...*

Egy vidéki középiskolai tanárnő (5 sz.) pedig azt részletezi, hogy oktató munkájához milyen nagy segítséget jelent az internet, illetve a számítógép:

– *(...) Számítógépes tananyagokat csinálók a tantárgyaimhoz. PowerPoint-os prezentációkat csinálók. Olyan tantárgyaim is vannak, amihez nincsen tankönyv. Nekem kell a netről összehöngészni az anyagokat, ami kell hozzá. Aztán olyan oldalakat is szoktam használni, amin animációk vannak. Földobom vele a PowerPointot olyan mozgó dolgokkal, amiket szeretnek a gyerekek. Olyan feladatok is vannak, amiket*

órán meg lehet csináltatni a gyerekekkel, ahol pakolj-ide feladatok vannak; ezeket a SDT-Sulinet-ről szoktam leszedni. (...) Kísérletbemutató, amit amerikai honlapokról szedek. A szöveget a gyerekek nem értik, azt le kell halkítanom...

Zárjuk le az információszerzési szokások példatárát egy olyan interjúrészzel, amely a jövő esélyeit is latolgatja. A 13. sz. női interjúalany egy vidéki egyetem tanársegédje, aki hallgatói internet-használatáról is beszél:

– (...) Azt szoktuk mondani például a hallgatóknak, hogy arra lehet hivatkozni az internetről, aminek van szerzője és van címe. Ez a minimum. (...) Remek plágiumokat olvasok a vizsgaidőszakokban. (...) Azt tudom, hogy használják, és akarom is, hogy használják, hogy (...) nézzenek utána, gyűjtsenek az interneten anyagot, mert olyan lehetőséget engednek ki a kezükből, hogyha nem értenek hozzá, amit azt gondolom, hogy nem engedhetnek meg maguknak. A másik pedig, hogy ez lesz a jövő!

– Ezt hogy gondolod, hogy ez lesz a jövő? Milyen szinten lesz ez jövő? Száz százalékban átveszi a könyvek szerepét vagy kisebb mértékben?

– Nem hiszem, hogy átveszi a könyvek szerepét, biztos, hogy eddig is megbolygatta és ezután is meg fogja bolygatni a könyvek jelenlétét az életünkben, de azt gondolom, hogy mehet a kettő egymás mellett. Szóval, hogy mind a kettőből kivehetjük azt, ami jó, és elhagyhatjuk azt, ami rossz...

Fenti interjú tapasztalataink összefoglalásául elmondhatjuk, hogy a megszondázott fiatal értelmiségi csoport informálódási szokásai erősen internetcentrikusnak tűnnek, főleg ami a hétköznapi praktikus információk beszerzési módját illeti. De erőteljes internethasználatot indukál a munkavégzés, illetve tanulás is. Mindez nem jelenti azt, hogy az információszerzés interperszonális, valamint hagyományos írásos forrásai (szaklapok, könyvek, lexikonok, könyvtárak, könyvesboltok stb.) ne játszanának továbbra is szerepet a megkérdezett diplomások életében. Válaszaikban a netes tájékozódás legfőbb előnyeként a gyorsaság jelent meg, de kibontakoztak hátrányai is: a megbízhatósági deficit, az információk nyomasztó és szinte áttekinthetetlen tömege, az egyes „opus”-ok egészben való megragadásának lehetetlensége stb. A vizsgált réteg képviselőinek informálódási struktúráját sajátos kettősség jellemzi: jelentősen előrehaladtak a szerintük a jövő útját jelentő digitális technikák felé, de ugyanakkor még jól érzékelhetően kötődnek az ismeretszerzés hagyományos személyközi és papírra nyomtatott formáihoz is.

MI MINDENRE HASZNÁLJÁK A SZÁMÍTÓGÉPET? („ÚGY INDUL A NAPOM, HOGY EZT A KÉT TEVÉT MEG KELL ETETNI...”)

Egy 2012-es KSH-vizsgálat adatai szerint a magyarországi háztartások 59%-a rendelkezett asztali, 35% hordozható, és 4,5% kézi számítógéppel.²⁰ Interjúalanyaink – fiatal életkorukból és magas iskolai végzettségükből adódóan – *mindannyian rendelkeztek számítógéppel* (akik dolgoztak, azok a munkahelyen és otthon egyaránt), amelyet magától értetődő természetességgel használtak. Az interjúk szövegét átfésülve megállapíthatjuk, hogy többen voltak közülük, akiknek asztali számítógépük és laptopjuk egyaránt volt. A számítógépes *internethasználat ugyancsak teljesen általános* volt körükben.

Egy 17 fős vizsgálati csoportra vonatkozólag főlegesen lenne pontos statisztikai adatokat közzétenni, de annak mégis lehet információs értéke, ha azt mondjuk, hogy az interjúk szövegek átvizsgálása során a számítógép a *munkavégzés* (és a tanulás) általánosan és rendszeresen használt eszközének bizonyult. A munkához szorosan kapcsolódva (de attól függetlenül is) a *szövegszerkesztés* és az *elektronikus kapcsolattartás* (e-mail, Facebook stb.) ugyancsak szinte teljes körű volt. Sokan (az interjúalanyok mintegy háromnegyede) szokott a világhálón *sajtótermékeket* (főleg napilapokat) olvasni. Az interjúalanyok közel fele említette, hogy az internetet, illetve a számítógépet *zenehallgatásra és filmnézésre* is használja; kb. egynegyedük *blogolásról* és *játékról* is említést tett; de interneten *vásárolni* (főleg gyakrabban) még kevesen szoktak. Láthatólag egyre jobban terjed a *rádiózás* és *tévészés* internetes változata, egyesek már szinte kizárólag a világháló közvetítésével teszik ezt. Előfordult még a *fényképek* számítógépes tárolása is.

Az alábbiakban néhány interjúrészzel szeretnénk életszerűvé tenni a fentebb mondottakat. Nézzük meg először egy 27 éves iparművész nő (16. sz. interjúalany) frappáns megállapítását:

– Mindenki az interneten lóg. Tehát mindenki. Az én korosztályom – mindent az interneten néznek meg. És már a mobiltelefonnak is van olyan, hogy... Elő lehet fizetni az internetre, mobilnetre. Meg már mindenkinek van laptopja, és van ez a wifi – a vezeték nélküli internet –, és megvan, hogy mondjuk a büfében, az aulában lehet fogni ezeket. És akkor mindenki csödtül odamegy az aulába. És ott így lehet dolgozni, van, aki ott dolgozik a laptopján. Akkor, valaki ott nézi a híreket, vagy ott is általában mindenki a Facebookon lóg...

²⁰ Infokommunikációs (IKT-) eszközök és használatuk a vállalati (üzleti) szektorban. Budapest. 2013. 2. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ikt/ikt12.pdf>

A 3. sz. interjúalany (40 éves közalkalmazott férfi) válaszában a számítógép-használatnak meglehetősen széles skálája vonult fel:

– Van-e saját géped, és ha van, akkor mire használod elsősorban?

– *Igen, van saját gépem, amikor épp nincs szervizben. Mire használom elsősorban? Hát azt mondhatnám, hogy az idő nagyobb részét pontosan ilyen információszerzésre használom, vagy azzal töltöm az idő nagyobb részét, internetezéssel. Illetve kommunikációra, tehát emailezésre, és ilyesmire. Illetve, amire használom még, az szövegszerkesztések, exceles dolgok, nem munka szempontból, hanem a mindennapos életemhez, és a magánéletemhez tartozó különböző dolgokat, amiket szükséges, azokat szoktam számítógépen tárolni. Meg egy-két olyan dolog, mint pl. fényképek, amiket az ember feltölt a gépére, és utána át szoktuk alakítgatni, meg ilyenek. De nem használom játékokra, nincsenek is rajta külön rátelepítve játékok, semmi ilyen. Illetve, amire szoktuk használni, mondjuk én nem annyira, de időnként én is... Megnézünk néhány filmet rajta, tehát a számítógépen. Nincs külön DVD lejátszó, úgyhogy a számítógépen szoktunk megnézni filmeket. De az nem olyan nagyon sűrű. Hát azt mondhatom, hogy nagyjából ennyi. A legelső ezek közül az internetezés, az információszerzés.*

– Most (...) csak az internethasználatra lennék kíváncsi. Fel tudnád osztani ugyanígy, hogy mire használod leggyakrabban, és mire legkevésbé?

– *Hát nem szoktam mérni időben, de én azt gondolom, hogy a két legelső terület az a ... híreket szoktam olvasni, és azt általában több forrásból, tehát nem csak egy honlapon, vagy egy portálon szoktam híreket olvasni, hanem több oldalról is. Hogy kicsit teljesebb legyen a kép. És a másik pedig az általában, ahogy mondtam, a kommunikáció. Elég sok emberrel tartom a kapcsolatot. Elég sok olyan ember van az életemben, akik nem Magyarországon élnek, akikkel valamikor megismerkedtünk, és akikkel többek között az email adta lehetőségeknek, illetve hát most már a Facebooknak köszönhetően lehetőség van... gyakorlatilag csak az idő szab határt annak, hogy hány emberrel szeretnék kapcsolatot tartani, és milyen sűrűséggel. Majdnem minden nap felmegyek a Facebookra, mondjuk nem töltök ott nagyon hosszú időt. Mert annak nem látom értelmét, (...) hogy mindenkivel kapcsolatban legyek, (...) mert az elvenné a valódi életemtől az idő...*

A Facebookkal kapcsolatos önmérséklet szükségessége más interjúban is felbukkant, annak indoklásával együtt. Tanulságos lehet pl. a 16. sz. interjúalany (a 27 éves iparművész) véleménye:

– (...) *Nem vagyok híve ezeknek, a Facebooknak, meg az Iwiwnek. Le is jelentkeztem róluk. Úgyhogy én már azokat nem is használom.*

– Kifejtet a véleményedet ezekről? Nagyon érdekel!

– *Túlságosan belevájkáltak már az életembe. Tehát már túl sok adatot kiköszvetít. Amiket letiltottam, már azokat is el tudják érni mások, az ismerőseimen keresztül látják. Kicsit exhibicionistának tartom ezt a facebookozást, meg ezt az iwiwezést. Nincs rá szükségem. Eleget lógtam rajta. És azért jelentkeztem le róla, mert rengeteg időmet elvette. Önkontroll miatt lejelentkeztem.*

– *Tehát amikor sokat voltál fent a neten, akkor az ott töltött idő nagy részét ez is kitette?*

– *Igen. Alapvetően jónak találom a Facebookot, mert ez egy nemzetközi oldal, és rengeteg külföldi rokonunk van, és tudtam tartani a kapcsolatot. Tehát így erre jó. De ott van a Skype. Azt is szoktam használni. Meg inkább Skypeon szoktunk beszélgetni, mert az kicsit személyesebb, mint a Facebook...*

A számítógép, illetve az internet további funkcióival, más médiumokat helyettesítő szerepkörével találkozunk a 4. sz. interjúalany (24 éves pszichológus nő) válaszában:

– *Igazság szerint nálam az internet mindent lefed. Nincs TV előfizetésünk, lemondtuk, mert egyrészt nem volt rá időnk, másrészt pedig egyre több buta műsor van. Az értelmes műsorokat interneten is elérem. Rádiót is szoktam hallgatni interneten keresztül, filmeket is többségében ott nézek. A látványos, vagy tartalmas filmeket általában moziban nézzük meg, és utána megvesszük DVD-n, hogyha minőségi...*

A 13. sz. interjúalany (egy 27 éves egyetemi tanársegéd nő) a blogok világába vezet be minket, amely – mint látni fogjuk – időgazdálkodás szempontjából nem is olyan veszélytelen világ, s amelynek a jelek szerint saját lélektana van:

– *Én blogokat olvasok, nekem az a kikapcsolódásom. Sokat amúgy, napi négy-öt órát is ott ülök előtte, hogyha nincsen dolgom. Szóval, hogy kedden például reggel nyolctól este hatig tanítok, de még akkor is. Hazamegyek és akkor újra felveszem a ritmust, és akkor szétnézek mindenféle oldalakon, az szívja le az agyamat, mint másnak a Barátok közt...*

– *Azt mondtad, hogy blogokat olvasol, mert ez a szórakozásod. Hogy válogatod ki ezeket a blogokat? Hány blogot követsz?*

– *Az első blog, amit elkezdtem olvasni, azt az egyik középiskolai barátnőm kezdte el írni, de régen, már vagy öt éve talán, és igazából akiket ő ajánlott, majdnem mint a hólabda, hogy ki kit ajánl... És hogy ha jó volt, hogyha tetszett a stílusa, ha érdekes dolgokat írt vagy ha pont ellenkezőképpen gondolkodik, mint én, akkor ott megragadtam. Talán öt-hat olyan blog van, ahova rendszeresen visszatérek, ez azt jelenti, nem tudom én, két-három naponta, de több van, ahova (...) ritkábban megyek, és akkor visszaolvasom, hogy mi történt, amíg nem voltam...*

– Miért írnak blogot az emberek szerinted?

– *Tari Annamáriának van egy könyve, az a címe, hogy Y generáció, (...) és ő azt mondja, hogy a rögtöni visszajelzés az, ami nagy hibája ezeknek a blogoknak. Gyakorlatilag nem hagyjuk leülepedni a dolgainkat. De én azt gondolom, hogy jó lehetőséget is ad a blog, hogy olyan dolgokat elmondj, ez a „nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek” című József Attila-i (sic!)²¹ örökség. Azt gondolom, hogy ez a pusztába kiáltott szó, hogy mégis csak el kell valakinek mondani. Lehet, hogy senkit nem érdekel, de lehet, hogy egy ember lesz vagy két ember, akit megérint. Nagyon sokat tud adni, mert olyan, mint egy magánbeszélgetés, csak nem tudod, hogy ki a másik...*

A fenti interjúrészletet olvasva mintha a dolgozatunk előszavában szereplő Varró Dániel-vers ironikus világába léptünk volna be, de továtűnt az ironia és a szarkazmus: a palackpostákat a virtuális társra vágyó bloggerek teljes komolysággal indítják útnak a világháló ismeretlen célpontjai felé. Igaz, hogy a költők és a regényírók is csak kivételesen ismerik olvasóikat, de ők *művészi alkotások* palackpostáit, s nem kurrens naplójegyzeteiket és magánleveleiket küldik világgá. Vagy arról van szó, hogy a digitális forradalom a hagyományos irodalom fogalmának kontúrjait is kikezdi? A fiatal olvasók erre minden bizonytalannal igennel válaszolnának, hisz a fentebb idézett 13. sz. interjúalany maga is beszámol egy új irodalmi műfajjal, az *internetes folytatásos regénnyel* (blog-regénnyel?) kapcsolatos pozitív tapasztalatairól:

– *Én például – most két hónapja talán – olvasok egy internetes folytatásos regényt. Teljesen új élmény, ilyen szövegekkel pakolják össze és minden nap egy kis részt töltenek fel újra (...) arra a honlapra. Ez például teljesen új ilyen szempontból nekem. Vagy ez az egész web 2.0, hogy van beleszólásod mondjuk egy történet folyásába, hogy – nem tudom én – kit válasszon a hősnő, vagy akáremicsoda... Azt gondolom még akkor is, hogy ha az illúzióját adják meg annak, hogy van beleszólásod ebbe az egész ilyen technikailag közvetített irodalomba vagy olvasásba, de ez nekem nagyon tetszik...*

Az internet által megnyitott virtuális világ számos más – az idősebb ember szemével nézve kissé furcsának tűnő – lehetőséget is rejteget. Egy 29 éves, második diplomáját szerző egyetemista lány (14. sz. interjúalany) az alábbiakban részletezi számítógép-használati szokásait:

– (...) *Azt hiszem, pontosan 11 éve van két tevé, amivel minden reggel úgy kel, úgy indul a napom, hogy ezt a két tevé meg kell etetni. Nem tudom, miért nem*

²¹ A verset valójában Karinthy Frigyes írta.

tudom őket megszüntetni, ez egy virtuális tevéklub. Ez az internethasználat korán reggel, utána megnézem az e-maileket, hogy történt-e valami. Aztán híradó, vagy hogy hívják... Híreket sose olvasok az interneten, azt mindig tévében szoktam megnézni, és utána a számítógépet csak iskolai dolgokra szoktam használni. Tehát azon gépelek, jegyzetelek, vagy pedig ugye másolom be az anyagokat rá. Tehát másra én nem igazán szoktam használni... Ja, és DVD-zni szoktam rajta. (...) És akkor csak ennyi, hogy a Jóbarátok a kedvenc DVD-sorozatam vagy filmsorozatam, és azokat szoktam megnézni a számítógépen...

KÖNYVOLVASÁSI SZOKÁSOK („SZÜRKÉBBNEK TŰNIK AZ, HOGY ELOLVASOL EGY KÖNYVET...”)

Kutatásunk központi témája a könyvolvasás volt, a könyvolvasás mennyisége, az olvasói érdeklődés fő irányjai, és természetesen a két rivális: a *hagymányos*, kinyomtatott, valamint a különböző elektronikus adathordozókon megjelenő *virtuális* könyv versengésének jelenlegi állása – mindez az olvasóközönség egy speciális csoportjában: a fiatal értelmiségiek körében. A 17 interjúalany olvasói profilja meglehetősen változatos volt. Annak megfelelően, illetve annak ellenére, hogy mind diplomások (vagy diploma-várományosok) voltak, akadnak közöttük „könyvmolyok” és alig olvasók egyaránt.

Nézzünk meg közelebbről néhány szorgalmas olvasót, például az 1. sz. interjúalanyt (24 éves nő), aki vidéki egyetemi hallgató:

– Én nagyon sokat olvasok. Megint attól függ, hogy kihez képest, de nagyon sokat olvasok szerintem. Ez azért is van, mert egyrészt sokat utazok, és utazás közben mindig olvasok. Másrészt pedig (...) mindig elalvás előtt is olvasok. Naponta legalább 1–2 órát. Az, hogy milyen témákban, az változó, attól is függ, hogy tanuláshoz kell-e olvasnom, vagy egyszerűen azt olvasok, amihez épp kedvem van. Legszívesebben olvasok szépirodalmat. Ezen belül is a klasszikus könyveken szinte mindegyiken átrágtam magamat. Jelenleg teljesen szerelembe estem Robert Merle irányába, (...) de szeretem a fantasy világát is. De nem a gagyit. (...)

A szociológia szakos egyetemi hallgató valóban sokat olvas, és főleg *szépirodalmat*, meg *ezoterikus*, *pszichologizáló* és *történelmi* könyveket, és az újabb kor jelenségeként: *idegen nyelvű* irodalmat is. Rendhagyó vonása, hogy szereti a terjedelmes regényeket, s ennek jegyében – szintén rendhagyó módon – még *Tolsztojt* is szívesen olvassa. Magyar írókról nem esett szó a kedvelt szerzők között.

A következő interjúrészletben a 4. sz. interjúalany (24 éves pszichológus nő) ugyancsak „könyvfalónak” mondja magát:

– (...) *Világéletemben könyvfaló voltam, diákként egy nyár alatt legalább 10 könyvet elolvastam. (...) A műfaj és a szerző abszolút hangulatfüggő. Persze nekem is vannak kedvenceim: Coelho, Jane Austen, Steinbeck. Nagyon szeretem a női sorsokról szóló könyveket: Bovaryné, Effi Briest. Nagy kedvencek a mostani népszerű kötetek, a Harry Potter, az Alkonyat-sorozat. Ha nagyon fáradt vagyok, általában akkor olvasom ezeket. (...) Attól nem leszek jobb ember, hogyha elmondhatom magamról, hogy minden szépirodalmi könyvet olvastam. Műveltebb leszek, de nem jobb! Sok olyan szépirodalmi könyv van, ami tele van gonoszszággal, és „leház”. Ilyen szempontból nekem fontosabb a tartalom, mint a forma! (...) Viszont a magyar szerzőket nem szerettem. Ez nem mindegyikre érvényes, inkább a klasszikusokra. Mikszáthtal ki tudtak volna üldözni a világból! Bizonyos kötelező olvasmányokat kényszerűen olvastam el – de csak a magyar kötelezőket. Pedig lehet, hogyha most újra olvasnám, akkor megszeretném. (...) Akkor már [inkább] Szerb Antal, Kosztolányi, vagy egy mai, Schäffer Erzsébet. (...)*

A fenti részlet is egy messze a magyar átlag felett olvasó női interjúalanytól származott. Nő és pszichológus mivolta egyaránt motiválhatta a *női sorsok* iránti olvasói érdeklődését. Kedvencének, *Paulo Coelho*nak a neve a 17 interjúból ötben szerepel a kedvelt írók sorában, ezzel vizsgálati csoportunknak (*Szabó Magdát* és *Márai Sándort* megelőzve) *Coelho* lett az író-favoritja. Figyelemre méltó, ahogy huszonéves pszichológus interjúalanyunk *elhatárolódik a régebbi magyar irodalomtól*. Sajátos, ahogy a „tartalom és forma” esztétikai kategóriákban a műveltséget és a moralitást ütközteti, azt állítva, hogy sok olyan irodalmi alkotás van, amely az általános műveltséghez hozzátartozik ugyan, de tele van gonoszszággal és ezáltal „leházza” az olvasóját. (Sajátos vélekedés, amely nem kalkulál azzal, hogy épp ezek a művek esetleg – a katarzis révén – „fel is emelhetik” az olvasót.)

Talán nem véletlen, hogy harmadik sokat olvasó interjúalanyunk (14. sz.) ugyancsak nő (és egyetemi hallgató):

– *Hát rengeteget olvasok... Mert napi 3–4 órát, nem egyhuzamban, de biztos, hogy olvasok. Szerencsére, vagy sajnos gyorsan is olvasok, tehát ez nekem nem jelent problémát. Főleg az ilyen krimet szeretem egy kis ilyen szerelmi szállal vegyítve, vagy nem tudom... De végül is bármilyen könyvet szívesen olvasok, mert tényleg nagyon szeretek olvasni. Tehát nekem mindegy, hogy mit adnak a kezembe, leülök és el fogom olvasni. (...) Nem szeretek kötelezőből olvasni. Tehát akkor is egy kicsit (...) megjutalmazom magam, hogy nem baj, el kell elolvasni a kötelezőt, de utána még olvashatok a kis könyvecskémből...*

– (...) Kik azok a szerzők, akiktől szívesen olvasol?

– *Így nagyon nehéz szerzőket mondani. (...) A kedvencem az mindenekelőtt Paul Coelho, (...) Ötöle mindent elolvastam, az összes könyve meg is van, de ugyanúgy ott*

van Dan Brown, a Da Vinci kódnak a szerzője. (...) Tőle is mindent így elolvastam, teljesen különbözik... Ott vannak például még a Rejtő-könyvek, amik iszonyatosan jók és felüldítők. (...) Ezt szégyellem egy kicsit, de a magyar írók felé nem vonzódok, tehát inkább a külföldi irodalmat részesítem előnyben. Nem tudom, hogy ennek mi az oka... Nem tudom... (...) Ami a magyarokból kötelező volt, azokat ugye elolvastam, de úgy önmagamtól biztos, hogy nem olvastam [volna].

Az olvasásszociológia régi tapasztalata, hogy az olvasás mennyisége és minősége egyenes arányosságban áll egymással, vagyis a sokat olvasók általában nívósabb könyveket és jobb ízléssel olvasnak. A fenti interjúrészlet meggyőzhetett minket arról, hogy ez a tétel – mint minden társadalomtudományi „törvény” – csak tendenciaszerűen és látványos kivételekkel érvényesül. És ezúttal is meg kell állapítanunk, hogy sokat olvasó interjúalanyunk kifejezetten *tartózkodónak mutatkozott a (klasszikus) magyar irodalommal szemben.*

Ifjú iparművész (grafikus) interjúalanyunk (16. sz.), aki szintén hölgy, ugyancsak a sokat olvasók közé tartozik:

– Én mindennap olvasok. Mindennap van a kezemben könyv. (...) Úgy két-három órát olvasok naponta. (...) Ez úgy az átlag. (...) Most egy kétnyelvű könyvet olvasok, aminek az egyik oldala német, a másik oldala meg magyar – mert szeretném fejleszteni a német tudásomat. Ez egy Erich Kästner-regény... Egy tizenkét éves fiú fordította le, tehát elég kezdőnek számít, de nagyon profi lett a fordítás. Nagyon sokat tanulok belőle. (...)

– És az minek köszönhető, hogy ennyi időt tudsz olvasásra szánni?

– Rengeteget utazom. Az utazás közben meg mindig felhasználok az időt. Útközben például már kiolvastam a Shakespeare-összest. (...) Nagyon szeretem a szépirodalmat, és legutóbb (...) Gabriel Marquez-könyveket olvastam. És az (...) életrajzi regényt Gabriel Marqueztól, ami elég vastag volt – ezer oldalas. Az mindig nálam volt – elég sok mindent megtudtam. (...) Marqueznek a nyelvezete elég speciális. Lehet, hogy ezt nem is tudnám mással párosítani. Meseszerű is egyben, meg reális... Érezni benne ezeket a hús-vér embereket, de mégis ilyen szürreális világa van. Tehát a reális és a szürreális kicsit ötvöződik nála, és ez érdekes érzéseket kelt bennem. Nagyon szeretem benne az embereket, a mentalitásukat. Én is hasonlóan érzem magam. Ezért is vonzódok a közép-amerikai és az amerikai irodalom iránt... (...)

– Szépirodalmi könyveket olvasol inkább, vagy más könyv is előfordul a kezében?

– (...) Szépirodalmi regényeket is olvasok, de a pszichológiai vonal, az is nagyon leköt. (...) A Csíkszentmihályi Mihálytól a Flow – az az egyik kedvencem. És nagyon szeretem a hasonló témájú – a pszichológiai könyveket. Van egy folytatása, A fejlődés útjai. Ezt is nagyon szeretem...

- Magyar íróktól vagy külföldi íróktól olvasol inkább?
- *Ez elég vegyes. A nővérem, az magyartanár, és ő szokott nekem ajánlani könyveket. Meg édesanyám. Ő nagyon sokat olvas. És ezért ragadt ez rám is, mert tényleg, mindenünk megvan otthon, ami így fontos nekünk. (...) Tehát nem mondanám, hogy csak magyart, vagy csak külföldit, nagyon vegyes. (...)*
- A környezetekben mit látsz? Látsz még könyvet az emberek kezében?
- *Egyébként – nem nagyon. Elég ritka az, aki szépirodalmat olvas. Hacsak nem magyar szakos, és akkor kötelező. Tehát igen ritka... Mindig szoktak csodálkozni, hogy mennyit olvasok. Pedig szerintem magamhoz képest nem olvasok sokat. (...) És elég műveletlennek is tartom a korosztályomat emiatt. (...)*
- Szerinted minek köszönhető, hogy a mai fiatalság keveset olvas?
- *Szerintem (...) a médiának a hatása. Biztos vagyok benne! Annyi minden, annyi felesleges információáramlást kapunk, hogy elvonja a figyelmet a lényegről. (...)*
- Akkor ehhez van köze, hogy nincs a fiatalok kezében könyv?
- *Biztos. Biztos, hogy nagyon nagy hatással van. Meg ezek az internetes játékok is. Az öcsém elég sokat játszik interneten, és nem is tudom, szerintem a fél napját azzal tölti, hogy a haverjaival játszik a neten...*

Iparművész interjúalanyunk fenti nyilatkozatát azért idéztük hosszabban, mert nemcsak saját olvasói érdeklődéséről, a *dél-amerikai irodalomhoz* és a *pszichológiai témákhoz* való vonzódásáról mondott igényes mondatokat, hanem kifejtette a véleményét *korosztálya* szerinte *sekélyes olvasáskultúrájáról*, és a *média* (és az internetes játékok) *kommercializáló hatásáról* is. És ha már szóba került a fiatalok megcsappant olvasási kedve, mutassunk erre példákat saját vizsgálati csoportunkból is! A 17. sz. interjúalany (egy 34 éves informatikus férfi) a következőképpen számol be olvasási szokásairól, illetve annak változásairól:

- (...) *Mivel a barátnőm elég sokat mozog ilyen pszichológiai, meg ilyen ezoterikus vonalon, ezért általában ilyen könyveket szoktam olvasgatni. És hogy milyen gyakran szoktam olvasni? Hát, mostanában azt veszem észre, hogy elkezdem olvasgatni és nem fejezem be. Tehát elvesztem az érdeklődésemet félúton. (...) De semmilyen szakmait nem szoktam olvasni könyv formájában. (...)*

A jelek szerint a *pszichológiai* jellegű és *ezoterikus irodalom* iránti érdeklődés nemcsak a női nem sajátja: műszaki végzettségű férfi interjúalanyunk – igaz, hogy női hatásra – ugyancsak e műfajok kedvelője.²² Olvasói magatartása meglehetősen *passzív*: olvasmányait nem maga választja, csak kapja, és egyre gyakrabban elő-

²² Ugyancsak férfi a 9. sz. (falusi pedagógus) interjúalanyunk, aki az olvasmányait tudakoló kérdésre így válaszolt: „Az utóbbi időben posztmodern, vagy egy kicsit *misztikus, spirituális* beütésű könyveket.” Példaként pedig *Paul Austert* és *Paulo Coelho*t említi.

fordul, hogy *abbahagyja* egy-egy könyv elolvasását. Ahogy ő fogalmazza: „*elvesztem az érdeklődésemet félúton*”. Immár visszatérő tapasztalatunkra rímelve ő is *elzárkózik* (egy nagy kedvenc: *Szendi Gábor* kivételével) *a magyar szerzőktől*.

Egy másik műszaki érdeklődésű férfi (26 éves villamosmérnök, 15. sz. interjúalany) olvasástörténete sajátos pályát járt be, amely röviden a következőképpen foglalható össze. A fiatal villamosmérnök, aki – mint mondja – sohasem tartotta magát „nagy olvasónak”, *iskolás korának olvasottsági hiányosságait* (ami részben gyenge látásának volt tulajdonítható) *húszas éveinek derekán igyekszik pótolni*, így az indiános könyvekben, egykori kötelező olvasmányainak kései elolvasásában szinte újra éli kamaszkorát. Bizonyos mértékig az *angolszász háborús irodalom* bestsellerei és *Hemingway* is ezt a „retro”-hangulatot erősíti. Ismételten megtapasztalhatjuk, hogy *a magyar irodalom iránti érdeklődés elmarad* a külföldi írók olvasása mögött.

A vizsgálati csoportban volt még egy olyan fiatalember (a 7. sz. 20 éves egyetemi hallgató), aki ugyancsak pótolni igyekszik tizenéves korának kimaradt olvasmányait: „*van otthon egy csomó könyv, és most behozok egy pár év lemaradását*” jelszóval az interjú idején *Fekete István Tüskevár* című ifjúsági regényét olvasta (egy szakkönyv mellett).

Többen arról számoltak be, hogy olvasásra fordítható idejüket és energiáikat főleg a szakmájuk *szakirodalmának* az olvasása tölti ki. Közéjük tartozik egy vidéki város 35 éves biológia-kémia szakos középiskolai tanárnője is (5. sz. interjúalany):

- Könyveket szoktál olvasni?
- *Igen – természettudományosakat. Ilyen egy szakbarbár...*
- Mi volt az utolsó könyv, amit olvastál?
- *Az önző gén, de meg ne kérdezd, hogy ki írta...*
- Meg tudod becsülni, hogy éves szinten hány könyvet szoktál elolvasni?
- *Ezt nyári időszakra tudom neked megmondani, mert általában nyáron van időm olvasni. Az idej terhésem 10–12.*
- Ha nem szakirodalmat olvasol, (...) amikor csak úgy kedvtelésből olvasol, akkor mit olvasol?
- *Szakácskönyveket szoktam... Igazából nem vagyok kibékülve a szépirodalommal. Elpuhultam. Gyerekkoromban mindent elolvastam és élveztem is. Mondjuk akkor volt időm rá. Az anyám szerint arról voltam híres, hogy mindent elolvastam. Mostanában nem köt le. Amit még elolvasok, azok olyan történelmi témájú könyvek, mint pl. azok az ilyen keresztény összeesküvés-elméletek... (...) A Hiram-kulcsot olvastam. Ezek szabadkőművesség, meg ilyen-olyan dolgok... Ezek a Bibliának olyan magyarázatai, ami az Egyháznak nem tetszik...*
- Verseket olvasol?

– *Nem szeretem a verseket...*

Ahogy a fenti interjúrészből kiderül, egy ifjúkori rendkívül aktív olvasói magatartás az interjúalany harmincas éveinek közepére pusztán a munkához szükséges *pragmatikus* olvasáskultúrára csúszott le, amelyet csak *szakácskönyvek* és obskúrus „*történelmi*” olvasmányok egészítenek ki.

A *sakkönyvekre fókuszáló*, munka-, illetve tantárgycentrikus olvasói érdeklődés *egyetemi és főiskolai hallgató* interjúalanyainkra is jellemző volt, de nemcsak rájuk, hanem az egyetemen dolgozó idősebb kollégáikra is. A 12. sz. interjúalany (38 éves férfi, diplomás oktatásszervező) arra is példa, hogy a munkaköri és a családi feladatok hogyan tudják *szinte teljesen elapasztani* az ifjúkori olvasási aktivitást:

– Könyvet olvasol-e?

– *Keveset, de igen. Az a baj, hogy mire odaérek, hogy könyvet a kezembe vegyek, addigra elalszom rajta. Tehát ilyen bekezdésenként olvasok könyvet, ez azt jelenti, hogy egy év alatt mondjuk kettőt el bírok olvasni, kivéve a gyerekeimnek, illetve most még csak az egyiknek... A nagyobbik fiam, ő négy éves, ő nagyon szereti a könyveket és vele mindig szoktunk... Ez nekem is az egyik legkedvesebb időtöltésem, meg neki is, hogy „könyvezünk”... (...) Tudom, hogy kevés, hiányérzetem is van miatta, meg ilyen értelmiségi büntudatom. Nem vagyok értelmiségi, de olyan, hogy tudom, hogy kéne, de nem megy...*

– Mikor változott ez ennyire meg? (...) Magyar szakos voltál, elképzelhető, hogy olvastál több könyvet is, mondjuk egyetemista korodban?

– *Hát igen... Mondjuk ott a kötelezők is kiadnak annyit, amennyit a magam korabeli, műveltnek mondott olvasó... Tehát ha egy magyar szakos azt elolvassa (...), akkor az már úgy számít, hogy a korosztályában sokat olvas. Ezeket elolvastam persze... Aztán úgy valamikor eltűnt... Most is: könyvet venni nagyon szeretek, könyvet kapni nagyon szeretek, és mindig úgy elképzelem, hogy de jó lesz majd egyszer: lesz pár nap, amikor csak olvasásra tudom fordítani az időt, de hogy ez mikor lesz, nem tudom. Szóval vannak az embernek ilyen álmai...*

Sajátosnak mondható, hogy közel negyvenéves férfi interjúalanyunk – kétszagos bölcsész diplomával és egy doktori abszolutóriummal – nem tartja magát értelmiséginek. Vajon ez önostorozásnak tekinthető (alacsony intenzitású – lényegében gyermekei által fenntartott – olvasási aktivitása miatt), vagy éppen hogy e deficites identitástudat eredményezte a gyenge olvasási teljesítményt?

Visszatérve az egyetemistákhoz, vizsgáljuk meg közelebbről a 11. sz. interjúalany (egy vidéki egyetem szociológia szakos hallgatónöje) nyilatkozatát, aki saját olvasói érdeklődésének „elszakmásodásán” kívül társainak olvasási szokásairól is beszélt, és arról, hogy az olvasást *ingerszegény tevékenységnek* tartja:

– A hallgatótársaidnak az olvasási szokásai mennyire hasonlóak a tiedhez, vagy kilógsz-e a sorból valamennyire?

– Szerintem (...) homogenizálódtunk, ritkán van úgy, hogy – legalábbis amit én észreveszek – hogy valaki önszorgalomból és érdeklődésből olvas valamit. (...) Végül is ami így kötelező meg ajánlott, ugyanazokat olvassuk. (...) Szoktam könyvet hurcolászni magammal, és akkor, ami nem érdekel óra, azon elkezdem olvasni... Vagyunk egy páran, aki nagyon ilyen antiolvasós, de könyvmoly típus annyira azért nincs.

– Szerinted mi lehet a mögött – mint szociológus hallgató, talán van erről elképzelésed – (...) hogy a hallgatók a lehető legkevesebbet olvasnak? (...)

– Egyrészt van egy idődimenziója. Valahol megértem, mert én is úgy vagyok vele mindig, hogy szeretnék leülni olvasni, és akkor nem sikerül. De szerintem a másik meg az, hogy most már egyre több olyan élmény van, akár mozi, bulizás, bármi... Egyre úgymond szürkébbnek tűnik az, hogy leülsz és elolvasol egy könyvet, mint amikor elmész egy buliba és akkor annyi inger ér, hogy nem tudom...

– Tehát az olvasás ingerszegényebb, mint az egyéb tevékenységek, amiket most (...) a hallgatók folytathatnak?

– Olyan szempontból ingerszegényebb, hogy elmész valahova és nem csinálsz semmit és folyamatosan jönnek az ingerek. Ha leülsz olvasni, akkor meg tulajdonképpen el kell rajta gondolkodnod, el kell képzelned, bele kell magadat élned, valamilyen szinten nem kis energiabefektetés, de azért mégiscsak valahol dolgozol azért, hogy élvezd azt a könyvet. (...) Az, hogy leül elolvasni egy könyvet, nem olyan intenzív dolog, mint más...

Sajátos vélekedést hallhattunk a fenti interjúrészletben az olvasás *ingerszegénységéről*, ami azért érdemel figyelmet, mert úgy tűnik, hogy nem egyedi, hanem – kialakulóban lévő? – korosztály-véleményről van szó: az olvasás ebben a rohanós, „bulizós” világban azért válik „szürke” és ingerszegény tevékenységgé, mert élvezéséért keményen *meg kell dolgozni*. Az egyéb, „bulizós” szabadidős tevékenységek során viszont semmit sem kell tenni azért, hogy sodró erejű, intenzív élmények érjenek minket! Amióta olvasáskutatással foglalkozom, az olvasásnak – közmegegyezéssel – mindig is javára írtuk, hogy *kreativitást, újrateremtő fantáziát és individuális jellegű szellemi erőfeszítést igényel*, illetve indukál. Úgy látszik, hogy nemcsak az eszközhasználat, hanem az olvasási tevékenység társadalmi megítélése terén is paradigmaváltás készülődik: az újabb generációk szemében – a jelek szerint még az olvasó, értelmiségnek készülő rétegek megítélésében is – az válhat az olvasás hátrányává, ami korábban előnynek számított! Olyan tevékenységek lépnek az olvasás helyébe (vagy legalábbis kapnak az olvasásnál magasabb presztízstértéket), amelyeknek felfokozott inger- és élményvilága „munka nélkül”, közvetlenül is érzékelhető, „élvezhető”. Ebből a jelzésből is arra következtethetünk, hogy *Gerhard Schulze* német kul-

túrszociológus „*élménytársadalma*”²³ immár Kelet-Közép-Európába is megérkezett! És felmerül a kérdés, hogy az „élménytársadalom” talaján nem válik-e könnyebbé az írást közvetítő másfajta, *digitális* eszközök paradigmaváltása?

KULTURÁLIS HÁTTÉR („KIMUTATHATÓ ÖSSZEFÜGGÉS VAN AZ OTTHONI KÖNYVEK SZÁMA ÉS MÉRHETŐ ISKOLAI TELJESÍTMÉNY KÖZÖTT.”)

Az interjúk kitértek még más kérdésekre is. Így például az *olvasmánybeszerzési szokásokra*. A *közkönyvtárak*, a *könyvvásárlási lehetőségek*, a családi könyvtárak viszonylag széleskörű használatnak örvendtek vizsgálati csoportunkban, néhány kiragadott példával szeretném ezt igazolni.

A 10. sz. interjúalany (egy vidéki tanítóképző főiskola 20 éves hallgatója) azt mondja, hogy bizonyos alapinformációk beszerzésénél az internetet és a könyvtárat kb. fele-fele arányban használja; a 11. sz. kérdezett (vidéki egyetem 22 éves hallgatója) elsődlegesen az internet híve, de a kérdések nyomán az is kiderül, hogy inkább a papír alapú olvasmányokat kedveli, illetve hogy „kettős taktikát” követ: a világhálón kikeresett olvasmányt könyvtárban vagy könyvesboltban, illetve a „Vaterán” szerzi be. A 16. sz. interjúalany (27 éves iparművész nő) információs és olvasmánybeszerzési forrásai között – az internet mellett – a könyvtárak nagyon jelentős hangsúlyt kapnak:

– Ha információra van szükséged, hová, kihez, mihez fordulsz?

– *Nagyon sokszor az internethez fordulok. De van olyan is, hogy nem az internethez, hanem könyvtárakhoz is. A Szabó Ervin Könyvtárhoz, az Iparművészeti Egyetem könyvtárához – ez elég jó minőségű, eléggé jól felszerelt, úgyhogy ott szoktam kutakodni. Akkor a Néprajzi Múzeumnak is nagyon jó könyvtára van. Ott is, és az Iparművészeti Múzeumnak is nagyon jó könyvtára van. Például a munkámhoz ott készítettem vázlatokat.*

– Már sok könyv van digitalizálva, és felrakva a netre..._

– *Ezt abszolút jónak tartom. Megvan a lehetőség, de... De én elvesznék ebben. Én inkább bemegyek a könyvtárba, és kiválasztom a... Ezt jobban szeretem.*

– Ha művelődni szeretnél, hová fordulsz?

– *Az is inkább a könyvtár. Meg a könyvek. Tehát nem a szaklapok, (...) tehát az is a könyvtár. Meg a házikönyvtárunk elég nagy, úgyhogy ott elég sok mindent megtalálok...*

²³ Gerhard Schulze: A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris, 1998. 186–204. Továbbá: G. Schulze: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt – New York. Campus. 1993.

Az előző interjúban is már megjelennek az otthoni könyvek. A 12. sz. interjúalany (38 éves férfi, egyetemi oktatósszervező) nagyon érdekes és meggondolkodtató kérdést vet fel a *családi könyvgyűjtemények* múltbeli és jövőbeli szimbolikus szerepével kapcsolatban:

– (...) Az is el szokott gondolkodtatni... Ugye a tanulmányaim folytán ismerem azt az összefüggést, hogy azok a gyerekek mondjuk a kompetenciaméréseken jobban teljesítenek... Tehát kimutatható összefüggés van az otthoni könyvek száma és az akármilyen mérhető iskolai teljesítmény között. Na, most ezen úgy elméláztam, hogy hogy nézne ki, hogy a letöltött e-bookok száma és a kompetenciamérésbeli teljesítmény között vajon lesz-e összefüggés majd tíz év múlva, vagy száz év múlva? Nem tudom... (...) Azt gondolom, hogy a papír könyv az nem csak arra való, hogy az ember olvassa, illetve nem csak azt olvassa, ami benne van... Nagyapám írta ezt egyszer az önéletrajzában, hogy egy valamilyen nem tudom kihez került alkalmazásba... (...) Valami polgári milióbe jutott, ahol (...) nagyon sok könyv volt, és hogy az ember már azáltal műveltséget szerzett, hogy elolvasta a könyveknek csak a gerincét...

Interjúalanyunk töprengését olvasva eszünkbe jut Pléh Csaba korábban idézett tanulmánya, ahogy Susan Greenfield kutatására utalva az internetolvasás „itt és most” világát említi, amely érzéketlen a múltra és a jövőre.²⁴ Vajon egy ilyen patinás és gazdag (családi vagy közösségi) könyvgyűjtemény nem maga a múlt és a jövő közötti szimbolikus hídverés? (És mi lesz majd ezekkel a „hidakkal”?)

Korábban már említettem, hogy egy régi könyvtáros ismerősöm (egy dunántúli kisváros könyvtárának vezetője) hozzám írt magánlevelében a *szolgáltató szemszögéből* írta meg a digitális olvasásmód lassú terjedésével kapcsolatos tapasztalatait. Az alábbiakban célszerűnek látom közölni a levél rövidített változatát:

„Ígéretemhez híven írok az olvasásról, bár egy ilyen levél keretében nem tudom alaposan körbejárni a témát. Néhány gondolatomat azért leírom, hogy alakult a helyzet minálunk.

Az új idők szelei már a mi könyvtárunkban is fújdogálnak, de a viccbéli helyzetnél még korántsem tartunk, ahol az egyszeri gyerek betéved egy könyvtárba, és csodálkozva körülnéz, hogy miért kellett ezt a sok fájlt kinyomtatni! (...) Olvasóink egy részénél – leginkább az idősebb korosztálynál – könnyű ezt a kérdést vizsgálni, mivel ők semmilyen számítógépes, technikai ismeretet nem birtokolnak. A „digitális írástudásból” teljesen kimaradtak, sokan örülnek, ha a mobiltelefon használatával meg tudnak birkózni. (Per-

²⁴ Pléh Csaba: i.m. 15–16.

sze kivételek akadnak itt is, tartottam én már internetes tanfolyamot 70 év felettieknek – több-kevesebb sikerrel.)

A többi korosztálynál – persze eltérő mértékben – a két adathordozó használata párhuzamosan él egymás mellett. Itt is megkülönböztetném azt a helyzetet, amikor valaki saját szórakoztatására szépirodalmat olvas, vagy amikor ismeretszerzéshez, tanulóshoz keres irodalmat. Az előbbi esetben nálunk még az igazi könyvek határozottan egyeduralkodók, és én még nem tapasztaltam olyant, hogy valaki – ha nem muszáj – monitorról szeretne könyvet olvasni, sőt a környezetemben olyant sem ismerek, aki rendelkezik a most kapható e-könyv olvasó szerkentyűvel.

Persze szükség esetén mi is sokszor használtunk már az elektronikus könyvtárakban elérhető könyveket, illetőleg felhívtuk rá az olvasók figyelmét (főleg a MEK-ből). Tapasztalatom szerint ezek akkor igazán versenyképesek, ha nyomtatva nem állnak rendelkezésre, illetőleg a nyomtatottakhoz képest plusz szolgáltatások (pl. szövegben való kereshetőség) miatt.

Bár meg kell említeni, hogy a kezdeti word-os formátumoknál már sokkal szebbek a mostani könyvszerű látványok, mint pl. a Digitális Irodalmi Akadémia művei, nem szólva a hozzájuk tartozó kiterjedt szolgáltatásról (bibliográfiák, képek, egyebek.)

(...)

Visszatérve olvasóinkhoz:

Tekintélyes részüket a diákok alkotják, ők leginkább iskolai feladataikhoz, szakdolgozat-íráshoz, vizsgákhoz való felkészüléshez veszik igénybe a könyvtárat. Amikor „helyzet” van, akkor az az elsőrendű szempont, hogy meglegyen, amit keresnek, nem az, hogy milyen adathordozón található. Tapasztalatom szerint azonban sokkal szívesebben használják a papír alapú irodalmat, már amennyiben rendelkezésre áll. A tanárok is a legtöbb esetben ragaszkodnak a hagyományos forrásjegyzékhez: könyvekkel, folyóiratokkal.

Azonban az a probléma, hogy egy ilyen kis könyvtárban, mint a miénk, sajnos egyre kevesebb dolgot tudunk „testi valójában” rendelkezésre bocsátani.

(...)

Ha meg kell hozatni a cikket, az is leginkább nyomtatott állapotban történik, de kisebb részben előfordul, hogy szkennelve küldik e-mailban, amit végül is megint csak kinyomtatunk, de van úgy, hogy pendrive-on viszik haza, vagy megkérik, hogy küldjük el az e-mail címükre. Hogy otthon papírt csinálnak-e belőle, vagy marad digitálisan, azt nem tudom.

Egyébként meg kell jegyezmem, hogy még a felsőoktatási hallgatók keresési kultúrája, gyakorlata is általában katasztrofális képet mutat. Azért az nagyon jó, hogy az interneten sok minden utolérhető.

(...)

Egyébként a fiatalok nálunk kevesebb könyvet olvasnak, mint mondjuk 15 évvel ezelőtt. Persze fellángolások időnként vannak, mint most pl. az édes-bús vámpírromantika iránti kereslet. (Jaj!)

Most egyelőre ennyit írok, de a témát még hosszan lehetne folytatni.

Összefoglalásként mondanám, hogy a közhelyszerűen emlegetett Gutenberg-galaxisnak azért mostanában nem lesz vége. (Legfeljebb kissé összemegy...)

Véleményem szerint – legalábbis nálunk – az új lehetőségek, amik nyíltak, inkább kiegészítik a hagyományos világot, mintsem teljesen a helyébe lépjenek.”

E-KÖNYV VAGY HAGYOMÁNYOS KÖNYV? („LEHET, HOGY ÉN LESZEK A LEGNAGYOBB E-BOOK OLVASÓ, DE JELEN PILLANATBAN NEM TUDOM ELKÉPZELNI...”)

Hogy a kétfajta „könyvet” össze tudjuk hasonlítani, először is tisztáznunk kellett, hogy az interjúalanyok *mit értenek az „e-könyv” fogalmán*. Az interjúkészítők olyan instrukciót kaptak, amely a fogalom rugalmas és tág kezelésére kérte fel őket, vagyis a nem hagyományos könyvtípusok: a számítógép monitorjára lehívott (letöltött), mobiltelefonon, táblagépen megjelenített, hangskönyv formában publikált, és az ún. e-könyv olvasókon rögzített szövegek ismeretére és használatára egyaránt rákérdeztünk.

Fiatalkorú interjúalanyaink körében a tájékozottság és a tájékozatlanság furcsa egyvelegét tapasztaltuk: általában volt több-kevesebb fogalmuk ezekről az eszközökről, de tájékozottságuk (a számítógép monitorját és a hangskönyvet leszámítva) *csak kivételesen támaszkodott az újabb eszközök használati tapasztalatára*, és a 17 interjúalany közül 4 nem tudott semmi használható információt mozgósítani az „e-könyv” fogalmának megmagyarázására.²⁵

Az alábbi kisebb interjúrészletek ízelítőt kívánnak adni az új eszközökkel kapcsolatos magatartás legmarkánsabb megnyilvánulásaiából, a fejezet végén viszont összefoglaljuk a még kissé bizonytalan véleményrendszer legfontosabb elemeit. (Az alábbiakban az idézetek után az egyes interjúalanyok *könyv olvasói szokásainak* legfontosabb információit is feltüntettük, hogy látható legyen: a különböző eszközökről megfogalmazott vélemények az olvasói magatartás milyen talajából sarjadtak.)

– *Most már az elmúlt 1-2-3 hónapban olvastam először e-bookot, de azt is csak azért, mert (...) nem lehetett megvásárolni az adott könyvet sehol. (...) Egyébként csakis kizárólag könyv formában olvasom őket, tehát nem interneten vagy gépen keresztül.*

– És ez miért van?

– *Mert hát, mert hát Úristen, van az az érzés, hogy fogod a kezeden, nem kell bámulnod egy monitort, ami süti a szemedet! Egy könyvnek illata van, meg megvan az a*

²⁵ Itt azért ismét meg kell jegyeznünk, hogy a kutatást 2010 őszén végeztük, most (2018 őszén) minden bizonnyal más helyzetet tapasztalnánk.

szokás, hogy lapozgatod... egy kicsit lehet, hogy raksz rá egy számárfület, ahol épp tartasz. Annak van történelme, saját története van a könyveknek. Ezért is szeretem jobban megvenni, mint kikölcsönözni. Ha tehetem, inkább megveszem őket. Mert az az emberekhez valahogy kapcsolódik és kötődik. Nem olyan, mint az e-book, amit szó szerint az egerrel mozgatsz, és mész felfelé, és lefelé. Nincs személyes kötődés...

(1. sz. interjúalany, 24 éves egyetemi hallgató, aki sokat szokott olvasni, főleg hosszabb regényeket, ezoterikus, pszichológiai, idegen nyelvű stb. könyveket.)

– Mennyire jellemző az, hogy papír, illetve digitális formában olvasod ezeket a könyveket?

–Többnyire ezeket papír alapon, mivel ez elektronikus könyv még nem annyira elterjedt, és nem feltétlenül adják ki ezeket a könyveket digitalizáltan. Illetve ebből a szempontból hagyományosan szeretem, tehát szeretem megfogni, megérinteni a könyvet, aláhúzni, jegyzetelni. De ezt is csak bizonyos helyzetben, mert ha utazok, akkor digitalizálva szeretek olvasni. Hogyha otthon vagyok, és este van, és esik az eső, akkor hangulatosabb, hogyha egy könyvet megfogok. (...) Szakirodalmat inkább preferálok elektronikusan, praktikussági okokból, mert gyorsan tudok keresni különböző témakörök között...

(2. sz. interjúalany, 30 éves közgazdász férfi, aki főleg vallási, történelmi, fantasztikus és tudományos könyveket olvas változó gyakorisággal.)

– (...) Az internet gyakorlatilag az egész világot le fogja nyelni, azt hiszem. Tehát minden fel fog kerülni az internetre előbb-utóbb, minden elérhető lesz. (...) Merthogy ezen keresztül könnyebb lesz egyrészt megosztani az emberekkel (az információkat), másrészt befolyásolni őket ezáltal... De szerintem ez az e-book dolog jó olyan szempontból, hogy a műveltséghez nagyon hozzá tud járulni, már ha valaki szeret olvasni... Tehát nem érzem, hogy lenne különbség elektronikusan, digitális formában, vagy mondjuk fizikailag a könyv formájában.

(3. sz. interjúalany, 40 éves férfi közalkalmazott, aki Szentírást naponta, szépirodalmi könyveket közepes gyakorisággal olvas.)

– Mit jelent számodra a fogalom, hogy e-book?

– Nekem elsősorban a készüléket jelenti, amin el lehet olvasni könyveket. Kíváncsi vagyok, hogy mennyire fog elterjedni. Szerintem nagyon jó ötlet, valószínűleg használni fogom, hogyha kicsit olcsóbb lesz, mert néha annyira nem tudom eldönteni, hogy mit vigyek magammal egy utazásra, mihez lesz kedvem, és akkor elcipelek 3–4 könyvet, és majdnem megszakadok. Praktikus ilyen szempontból. Persze egy könyvnek is van hangulata, érintése, jó leülni vele egy sarokba. Valószínűleg az e-bookot akkor használnám

csak, hogyha utazok, akkor viszont nagyon-nagyon hasznos lenne. Arra is kíváncsi vagyok, hogy mennyire fárasztja a szemet, elvégre mégsem papír, hanem kijelző. Hallottam még arról, hogy vannak az interneten is olyan portálok, ahol le lehet tölteni könyvet pénzért, és akkor az elektronikus formában már megvan. De ez nekem furcsa, ha már veszek könyvet, akkor az legyen megfogható, álljon a polcomon!

(4. sz. interjúalany, 24 éves pszichológus nő, aki rendszeres olvasó, főleg a női sorsok és a külföldi irodalom érdeklik.)

- Számítógép monitorján olvastál már könyvet?
- Nem szeretek gépen olvasni, ha nem muszáj. Kifolyik tőle a szemem.
- Az a kütyü: iPad, e-book. Ilyet használtál már?
- Nem, de azt gondolom, hogy soha nem is használnám. Az a baj, hogy olyan fényes, és egész nap bámulom a monitort, pont elég az. Meg szeretem a könyvnek az illatát, meg azt, hogy a kezembe veszem és lapozom és zörög. Szeretem azt az élményt, amikor valódi könyv van a kezemben!

(8. sz. interjúalany, 31 éves közgazdász nő, aki gyakori olvasó, sci-fit és szépirodalmat olvas.)

– (...) Bármikor lehet bármelyik könyvet elővenni, ami fel van töltve rá, és szerintem azért a legtöbb ember úgy olvas sokszor, hogy egyszerre több könyvet olvas, és hangulatának megfelelően váltogatja ezeket, és nem kell magunkkal cipelni sok könyvet, és nem fognak szétesni, egyebek... Bár ugye ez most azt veti fel, hogy a könyvkiadásnak ehhez valamilyen szinten alkalmazkodnia kell, mert ugye ez mégis attól függetlenül egy termék, és ha nem is fizikai formájában, de elektronikus formában kellene tértitést biztosítani, de azt tudjuk, hogy ami egyszer megjelenik elektronikusan, az bármikor ellopható, és ingyenesen hozzáférhető, esetleg illegálisan, de hozzá lehet férni. Így a könyvkereskedelem egy kicsit zsákutcába kerül.

- Szerinted többet olvasnál, ha lenne egy ilyen szerkezeted?
- Eleinte biztos. Eleinte biztos, illetve talán függ az alkalmazásaitól is, ha lehet mondjuk szövegrészeket aláhúzni, megjelölni, úgy elmenteni, akkor biztos. Én általában szeretem ezeket az elemző meg értelmező olvasásokat, amelyekben kiemelek részeket. Ez sokkal jobb, mert rendes nyomtatott könyvbe az ember nem szívesen firkál bele, itt viszont igazából nem lesz nyoma.

(9. sz. interjúalany, 33 éves férfi, kétdiplomás falusi pedagógus.)

– (...) Nem szeretem ezt a digitális könyvet. Tehát én ellenzem – konkrétan. Tehát én jobban szeretem, ha kezembe veszek egy könyvet... Akkor grafikus szemmel tudom, hogy megvan az eleje... Szép borítója van... Szeretem az igényes dolgokat! Kicsit igénytelennek találok az internetes olvasást... (...) Bár szerintem mindenképpen jó dolog, ha valakinek van internete, és nem tud eljutni a könyvtárba, akkor nagyon hasznos dolognak tartom.

Annak ellenére, hogy én (...) nem tudok olyan sok szöveget olvasni a neten. De azért szerintem az egész könyvtárat fel kellene valahogy rakni a netre!

(16. sz. interjúalany, 27 éves iparművész nő, aki sokat és igényesen olvas.)

– (...) [Az e-könyv] az a könyv, amit igazából nyomtatásban kapnál meg, ugye például egy könyvesboltban, (...) azt megkapod elektronikus formában. Én alapvetően ezt értem rajta. Tehát, hogy pdf- formátumban van, vagy valamilyen e-bookban – Amazonas formátumban, Kindle-ben, vagy a képernyődön, vagy a notebookodon, ez szerintem teljesen mindegy. Még ami plusz lehet egy ilyen e-booknál, hogy (...) lehet valamilyen szinten interaktív. Vannak benne olyan feladatok adott esetben, ami... Tehát hogyha olyan könyvet olvasol, aminek a végén van egy teszt, és a könyvben x-elgetsz, és akkor így a könyv végén kilesnéd, hogy sikerült-e, és ezt akarod elsajátítani (...) Az volt az extra még benne, hogy amikor megvettem az e-bookot, akkor elgondolkodtam, hogy akkor azt hogyan akadályozzák meg, hogy én ezt átvigyem a haveromnak? (...) Amikor megkaptam az e-bookot, akkor pdf-ben kaptam meg, és a láblécen, minden egyes oldalon ott volt az, hogy „ezt a copyt...”, tehát, hogy ezt a másolatot, ezt csak – az én nevem oda volt írva – hogy nekem lett eladva, és zárójelben ott volt az e-mailcímem vagy valamilyen más azonosítóm is. (...) És ezzel valamilyen szinten eléri azt, hogy te ezt ne küldd el másnak...

– És találkozta már olyan digitális eszközzel, amin könyvet lehet olvasni? Nem a tábla-PC-re gondolok most, hanem arra, ami csak könyvolvasásra alkalmas, és nincs háttérvilágítása.

– Igen, az az Amazon Kindle. Polarizálnak valamit, és akkor az megjelenik a képernyőn. Csak ez nem színes. De azt hiszem, lesz színes is, legalábbis azt hallottam. És a frissítési gyorsasága az lassú. (...) Ennek az internetnek nem jó a dispoint time-ja, azaz sokat nem lehet vele nagyon csinálni. De a Sanyi azt mondta nekem – és a Sanyi mindent tud –, hogy lassan jönnek azok az e-book readerek, amik egyrészt színesek, másrészt pedig jobban frissülnek. De nem láttam még, csak képen... (...) Ez arra van kihegyezve, hogy felmész az Amazonra, megveszed az Amazon Kindle-t, megkapod ötvenezer forintért, vagy 200–300 dollárért. Abban van egy internetes kapcsolat, egy mobilinternet. Teljesen le van korlátozva az e-book olvasásra. Van egy SIM-kártya belül, és az Amazon kötött egy világméretű szerződést az AT&T-vel, hogy mindenhol lehessen ezt a SIM-kártyát használni. És hogyha megveszel valamit a neten, akkor letölti neked automatikusan a te saját Kindle-be. (...) De szerintem nem lesz ez az e-book reader nagyon elterjedt Magyarországon. Egész egyszerűen az igénysszint miatt. Meg a lehetőségek miatt...

– De hogyha nagyobb lenne a képernyője, akkor például egy Szendi Gábor könyvet szívesebben vennél e-bookban, mint könyvben?

– Jelen pillanatban nem. De aztán ki tudja... Lehet, hogy rá lehet kapni erre a feelingre. Még csak most jött ki ez az iPad. Tehát most már nem is a „tablet-PC-nél” tartunk, hanem tulajdonképpen a nagyra méretezett telefonnál. Már ilyen 10–12 incheknél tar-

tunk... *Meg a Samsung Galaxy Pad, meg ezek! Igazából még csak most jöttek ki, és már látom a Westendben az embereket, hogy ülnek középen a szökőkútnál egy iPaddel, és olvasnak...*

– Akkor ezek szerint meg fogják venni?

– *Hát igen... Mert Magyarországon van egy ilyen réteg, akinek erre igénye van. De nem hiszem, hogy ez nagy réteg. És nem hiszem, hogy egy magyar könyv meg tud élni így.*

(17. sz. interjúalany, 34 éves informatikus férfi, aki rendszertelenül olvas, egyre több könyvet hagy abba, és a pszichológia–életmód–ezoterika témakörök érdeklik leginkább)

Áttekintve a fenti kiragadott vélekedéseket, elsőkét talán azt állapíthatjuk meg, hogy interjúalanyainknak az e-könyvvel kapcsolatos ismereteik meglehetősen bizonytalanok. Hozzátehetjük, hogy a hiányos, illetve sematikus tudásanyagot egy-két professzionális szintű, eszközhasználaton csiszolódott vélemény egészíti ki.

Talán meglepő, hogy a húszas és harmincas éveikben járó, magasan kvalifikált fiatal generáció képviselői milyen *erős ragaszkodással veszik körül a hagyományos könyvet*, amellet, hogy mindannyian rendszeresen élnek a digitális kultúra különböző lehetőségeivel. Többen emlegetik pozitívumként a könyvek világának *hangulatát*, a könyvvel való félrevonulás *intimitását*, a könyvek és (házi)könyvtárak *történetiségét*, kulturális *státusszimbólum*, *életmód-kijelölő* szerepét. A legmarkánsabb benyomásunk arról támadt (erre vonatkozó utalást szinte valamennyi interjúban találtunk), hogy még a felnőtt fiatalok könyv-imázsában is milyen nagy szerepet játszik – szemben a digitális eszközök virtualitásával – *a könyv „valódisága”, megfoghatósága, az, hogy lapozgatni, simogatni lehet, hogy illata*, és ami szerintem nagyon fontos: *hogy „eleje és vége” van; vagyis hogy egy kis darab univerzumot képvisel*. Tehát ismét a hagyományos írásos közlésmódokhoz kapcsolódó „*egészlegesség*”-érzetnek korábban is fel-felbukkanó kérdésével szembesülünk. (Zárójelben azért meg kell jegyeznünk, hogy a sok szép jelző, amivel az interjúalanyok felruházták a nyomtatott könyvet, kissé átszíneződik, ha tudatosítjuk: olvasói érdeklődésük néhány főntebb vázolt ideáltipikus vonása – fantasztikum, misztikum, ezotéria stb. – ugyan-csak egyfajta virtuális világ felé mutat!)

A hagyományos könyvhöz való kötődéseket egészítsük ki az elektronikus írásközvetítő eszközökkel szemben felhozott általános kifogások (*szemnek ártalmas, drága, nem színes, feltörhetőségük és másolhatóságuk* miatt bajt hoznak a könyvkiadókra stb.) talán legfontosabbikával: *nincs személyes kötődésünk* a szöveghordozóhoz, csak az „*egér*” közvetítésével és gombok nyomogatásával, tehát technikai eszközök közvetítésével tudunk „lapozni”. (Interjú vizsgálatunk ez

utóbbi tapasztalata teljesen egybeesik Tószegi Zsuzsanna korábban idézett, Anna Mangen norvég kutató megfigyeléseire épülő megállapításával.)²⁶

De nem lenne teljes a kép, ha nem említenénk meg a *digitális olvasásmódok előnyeit hangoztató* véleményeket. Így például az *e-könyvről* és „társairól” többen gondolják, hogy *praktikus* (például azért, mert sok könyvet tudnak rajta tárolni, utazás esetén nem kell egy kisebb könyvtárt magunkkal cipelni); *környezetvédő* (mert nem kell a papírkészítéshez erdőket kivágni); *nagy műveltséganyagot tesz könnyen elérhetővé*; könnyű a tárolt szövegekben a *keresés* és az elektronikus úton történő *kiemelés*; vannak már *szemkímélő* és *színes*, valamint *interaktív* változatok is stb. Ezért többen – olyanok is, akik egyébként markánsan a hagyományos könyvet részesítik előnyben – elképzelhetőnek tartják, hogy ha *olcsóbbak* lesznek ezek az eszközök – ők is *használni fogják* az e-könyvet és „testvéreit”. Sőt azt is feltételezik róluk egyesek, hogy – legalábbis átmenetileg – *az olvasási kedvet is felpeszdíthetik*.

Az infokommunikációs eszközök és az internet rohamos terjedése nyilván javítja az „e-olvasás” jövőre esélyeit, ezt az interjúalanyok is nyomatékosan átérzik. de ugyanakkor jól érzékelhetően kötődnek az ismeretszerzés/olvasás hagyományos, papírra nyomtatott formáihoz is. Az a vélemény is elhangzott, hogy minden fejlesztés ellenére az elektronikus olvasóeszközök jövőre magyarországi hatóköre csak egy szűk, sznob rétegre prognosztizálható. (Ezt persze jogunkban áll kétségbe vonni.)

Végezetül válaszadóink zöme (beleértve egy aktív könyvtáros véleményét is) nem valami „kiszorítósdiában”, hanem valamilyen funkcionális *munkamegosztásban* látja a jövőt: eszerint *digitálisan* fogjuk olvasni a szakirodalmat, az utazás idejére szánt olvasmányokat, a rövidebb közleményeket és rész-információkat; ugyanakkor a szépirodalmat (főleg a regényeket), a hosszabb és teljességre törekvő közleményeket pedig inkább hagyományos, *papír alapú* köntösben.

Összefoglalás²⁷ („Szeretem, amikor valódi könyv van a kezemben!”
versus: „Az internet le fogja nyelni a világot!”)

Magyarországon 2010-ben végzett interjú vizsgálatunk óta is dinamikusan nőtt a számítógép- és internethasználók száma, és immár a lakosság túlnyomó többségét (mintegy háromnegyedét) teszi ki.²⁸ Ezért az olvasás mint társadalmi jelenség egyre inkább kétarcúvá válik: hagyományos formái mellett egyre na-

²⁶ Tószegi Zsuzsanna: i.m. 33–34.

²⁷ Az összefoglalásban nem csak ennek a tanulmánynak, hanem az egész kutatásnak a legfontosabb megállapításait igyekeztük megfogalmazni.

²⁸ 2018-ban tesszük ezt a megállapítást, a KSH friss adataira támaszkodva, melyek szerint az

gyobb teret hódítanak a digitális olvasásmódok. Ez a kettősség nem csak a társadalom „digitális szakadék” általi kettéosztottságát jelenti, hanem fellelhető azoknak az értékvilágában és olvasási szokásaiban is, akiknek helyét életkoruk és réteghelyzetük a szakadék digitális oldalán jelöli ki. Ezek közé tartoztak interjúalanyaink is.

Interjú tapasztalataink alapján elmondhatjuk, hogy a fiatal értelmiség *informálódási szokásai erősen internetcentrikusak*, főleg ami a hétköznapi praktikus, a munkavégzéshez/tanuláshoz szükséges információk körét, valamint a napi hírek beszerzését illeti. Mindez nem jelenti azt, hogy az információszerezés interperszonális, valamint hagyományos írásos forrásai (szaklapok, könyvek, könyvtárak, könyvesboltok stb.) ne játszanának továbbra is jelentős szerepet a megkérdezettek életében. Válaszaikban az internetes tájékozódás legfőbb *előnyeként* a gyorsaság és sokoldalúság jelent meg, de hangoztatták *hátrányait* is: a megbízhatóság hiányosságait, az információk nehezen kezelhető tömegességét stb. Az *átfogó, lényegi*, strukturált tudás megszerzésére, az egyes dokumentumok „egészben való” megragadására továbbra is a *hagyományos adathordozókat* látják alkalmasabbnak.

Számítógép-használati szokásaikban az informálódás és a munkavégzés mellett az ismerősökkel (és ismeretlenekkel!) való kapcsolattartás a legelterjedtebb tevékenység, de egyre terjed az audio-vizuális médiumok (TV-, rádió-műsorok, filmek, zeneszámok, fényképgyűjtemények) számítógép közvetítésével történő lejátszása-befogadása is. E funkciók használata közben az interjúalanyokat viszszatérően foglalkoztatja a *valódi élet* és az internet *virtuális világa* közötti feszültség, ugyanígy a kapcsolatok *személyességének és személytelenségének* dichotómiája. Egy jellegzetes vélemény szerint például a blog „olyan, mint egy magánbeszélgetés, csak nem tudod, hogy ki a másik”. A meginterjúvolt fiatalok általában kipróbálták, sőt élvezték lehetőségeiknek a virtualitásból és személytelenségből eredő kitágulását, de többen közülük önkorlátozó lépésekre szánták el magukat: csökkentették virtuális kapcsolataikat, leiratkoztak a Facebookról stb. – mert túl sok időt és energiát vett el a „valódi életükből”. Nem kell túl nagy fantázia ahhoz, hogy az a sejtésünk támadjon: az emberek épp *a valódi életükből hiányzó dolgokat* (tartalmas emberi kapcsolatok, a kreativitás kiélésének lehetőségei stb.) *keresik a virtuális világban*. Erről árulkodik az egyik interjúalany közlése is, aki azért szereti az „interaktív” folytatásos internetes történeteket, „mert megadják az *illúzióját* annak, hogy van beleszólásod...” – mármint a cselekmény menetébe, és ezáltal egy kicsit az élet dolgaiba is.

A *sajtótermékek olvasásának* három létező alaptípusa közül kettő volt fellelhető interjúalanyaink között: akik lényegében *minden ilyesfajta igényüket* az

internetről elégitik ki, és akik *bizonyos munkamegosztásban* olvassák a digitális és a nyomtatott sajtótermékeket. A munkamegosztás választóvonalára húzódhat az egyes sajtótermékek típusai között (napilap digitálisan, a többi – hetilap, folyóirat – hagyományos formában), de egy-egy személy sajtóolvasási szokásain belül is. Különösségében is tipikusnak mondható az a kijelentés, mely szerint „tartalmasabbnak tartom, ha kinyomtatott dolgot olvasok, de az már eltűnt; és csak az interneten tájékozodom a sajtó dolgairól...” A harmadik típus, mely a hagyományos sajtó dominanciáját jelentette volna, vizsgálati csoportunkban már nem volt megtalálható.

A megkérdezett fiatalok *könyvolvasói magatartásában* megjelentek a könyvfalók és a csak ímmel-ámmal olvasók, az olvasást egyre inkább elhagyók („elvesztem az érdeklődésemet félúton”), az újrakezdők és régi hiányosságait bepótolni akarók, valamint az „utazó olvasók” vonásai egyaránt. (Ez utóbbi kategória képviselői tetemes időtartamú – helyközi és távolsági – utazásaikat használják rendszeresen olvasásra.) Interjúalanyaink olvasói érdeklődésének ideáltipikus profiljában – az erőteljes *szakirodalmi* orientáció mellett – a *lélektani, történelmi, ezoterikus, fantasztikus és misztikus* olvasmányok, valamint – e témákhoz is kapcsolódva – a *kortárs külföldi írók* (élükön Coelhoval) kedvelése rajzolódik ki markánsan. Örömdetes módon többen tettek említést *idegen nyelvű könyvek* olvasásáról is. Ugyanakkor érzékelhető a *magyar irodalomtól* (főleg a klasszikusoktól), valamint a *versektől* való kifejezett *tartózkodás* is. Mintha éreznék, hogy „nem divat” manapság a régebbi magyar irodalom. (Vizsgálni kellene, hogy ez a közhangulat²⁹ hogyan alakult ki: milyen része lehet ebben maguknak a műveknek, és mekkora a szerepe a makacs, főleg a tanügyre irányzott „ellenpropagandának”.) Találkoztunk azzal a sajátos véleménnyel is, hogy az irodalmi művekben sok „gonoszság” jelenik meg, és ezek „lehúzzhatják” magukhoz olvasójukat, ezért az interjúalany inkább olyan könyveket szeret olvasni, amelyek (pl. a Harry Potter!) „adnak valami pluszt lelkileg”. Az „élménytársadalom” szellemi talajából sarjadt ki egy másik vélekedés, amely a sok „bulizós” szabadidőprogram közepette az olvasást túl „szürkének” és ingersejénységnek találta.

Interjúalanyainknak az *e-könyvre* vonatkozó ismeretei – néhány szakszerű megnyilvánulás mellett – meglehetősen bizonytalanok voltak. A fiatal kvalifikált generáció képviselői meglepően *erős ragaszkodással viszonyulnak a hagyományos könyvhöz*. A könyv javára legtöbben azt hozták fel – szemben a digitális világ gépi eszközök által közvetített virtualitásával –, hogy *a könyv „valódi”*, hogy lapozgatni lehet, hogy illata van, sőt: hogy „eleje és vége” van – vagyis egy *kicsi, de totális*, ugyanakkor *kézzel fogható* világot képvisel. Tehát ismét felbuk-

²⁹ Ma, 2018-ban is jól érzékelhető ez a – főleg értelmiségi – közérzet, természetesen örömdetes nagy ellenpéldákkal, ilyen volt például a 2017-es bicentenáriumi „Arany-reneszánsz”.

kannak a hagyományos írásos adathordozókhoz korábban is kapcsolódó „egészlegesség” és „valóságosság” fogalmak, amelyekhez hozzátehetjük a „személyesség” és „hitelesség” imázs-elemeket is. (Mindezek egybecsengenek a kutatási eredményeket ismertető szakirodalmi áttekintésünk állításaival.) Interjúalanyaink a digitális adathordozók jó tulajdonságait is bőven emlegették: a gyorsaságot, sokoldalúságot, adatbőséget, praktikus és környezetkímélő voltukat, a tömöríthetőséget („egy e-könyvbe belefér egy egész könyvtár”) stb. Tehát a vizsgált réteg képviselőinek informálódási-olvasási arculatát sajátos *kettősség* jellemzi: jelentősen előrehaladtak a szerintük is a jövő útját jelentő digitális technikák felé („az internet le fogja nyelni a világot!”), de ugyanakkor jól érzékelhetően kötődnek az ismeretszerzés-olvasás hagyományos, papírra nyomtatott formáihoz is („szeretem, amikor valódi könyv van a kezemben”). Ez a kötődés az igényesebb fiatal olvasókban is olyan erős, hogy az e-book konstruktóréinek a jövőben szinte a lehetetlenre kell vállalkozniuk: sikerük érdekében a papíralapú könyvhöz *lehető legjobban hasonlító* elektronikus szerkezetet kell létrehozniuk!

Végül is válaszadóink zöme *a két kultúra funkcionális munkamegosztásában látja a jövőt*. Vagyis Füzfa Balázs tanár úr drámai kérdésére, hogy „mi lesz velünk az olvasás után?”,³⁰ az lehet a válaszunk, hogy az „olvasás után” is fogunk olvasni, de hogy ki, mikor, és főleg *hogyan*, azt még pontosan nem tudjuk.

³⁰ Füzfa Balázs: De mi lesz velünk az olvasás után? In: *Az olvasás védelmében*. (Összeáll. és szerk.: Szávai Ilona) Budapest. Pont. 2010. 153–165.

Összegzés

Befejezésül Lázár Kovács Ákos velem készült interjút illesztettem a kötetbe, amelyben megpróbáltam áttekinteni olvasáskutatói pályafutásomat. Az interjú 2018 tavaszán készült, így lehetőségem nyílt arra, hogy a kutatási eredmények sorába beillesszem a legújabb, ifjú kollégáink által 2017-ben készített országos felmérés olvasási adatait is, és hogy ezek fényében folytassam töprengéseimet az olvasás jövőjéről. És hadd említsem meg: A Vigilia folyóiratnak abban a számában, amelyben ez a beszélgetés megjelent, több más írás is az olvasás jelenlegi és várható helyzetével foglalkozik. Mi sem jellemzőbb az olvasás fogalmának széles értelmezési lehetőségére, mint hogy az egyik dolgozat „Az olvasás reneszánsza” címet viseli.³¹

A kötet szerkesztése közben egy villamosmegállóban az egyik elektronikus plakáton a következő felirat villant fel: „Ha nem írunk rá semmit, akkor is elolvasod” (és egy általam ismeretlen cég betűneve). Ezen a plakáton azóta is gondolkodom. Számomra ez nem a határtalan olvasási vágy apoteózisa, hanem azok magabiztossága, akik úgy gondolják, hogy megfelelő manipulációval minden elolvastatható, „beadható”. Ez lenne az olvasás „szép új világa”?

³¹ Gloviczki Zoltán: Az olvasás reneszánsza. *Vigilia*, 2018/5. sz.

Fél évszázad az olvasáskultúra szolgálatában —

(Lázár Kovács Ákos beszélgetése Gereben Ferencsel)¹

Gereben Ferenc (1942) polgári családban született, középiskoláit Szombathelyen és a Pannonhalmi Bencés Gimnáziumban, majd egyetemi tanulmányait 1967-ben Eötvös- kollégistaként az ELTE Bölcsészettudományi Karán magyar-könyvtár szakon végezte el. A nyolcvanas-kilencvenes évektől korábbi olvasásszociológiai kutatási témáit kisebbség- és vallásszociológiai aspektussal egészítette ki. 1987-től 2003-ig művelődés-, művészet- és olvasásszociológiai ismereteket tanított az ELTE BTK-n. 1998-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán a Szociológiai Intézet docenseként művelődés- és kisebbség- és társadalomtudományi tárgyakat adott elő. 1999 és 2012 között a jezsuiták Faludi Ferenc Akadémiájának keretein belül működő Fiala Vallás- és Értékszociológusok Körének műhelyvezetője volt. Májig tanít óradóként. Felesége, Gerebenné dr. Várbíró Katalin máig aktív gyógypedagógus és pszichológus, Orsolya lányuk és Balázs fiuk természettudományokkal foglalkoznak – házastársaikkal együtt három unokát nevelnek.

1968 óta publikál olvasásszociológiával, művelődésszociológiával kapcsolatban: mik az életrajzi előzmények, illetve milyen eredményeket mutattak az ön által tárgyalt korai témák, mint például a középiskolás fiatalok és a könyv; rétegizlés, közizlés és olvasáskultúra?

1967 őszén – teljesen véletlenül – belecsöppentem a könyvszakma nemrég megalakult *könyvpiackutató* csoportjába. Beszédes előzetes tény, hogy az olvasás- és művészet- és társadalomtudományi magyarországi úttörői között több a politikailag „priuszos” személy. Első munkahelyi vezetőm, *Mándi Péter*, valamint a hazai empirikus művészet- és társadalomtudományi megteremtője, *Józsa Péter* is „ötvenhatos” volt. (Az utóbbi börtönt is viselt.) Ezek a nálunk egy-másfél évtizeddel idősebb kollegák (még egykori recski fogoly is dolgozott köztük *Ughy Jenő* személyében) ugyanoda jutottak, ahová mi diákként az Eötvös Kollégiumban: a társadalom nagy alrendszeri közül egyedül a kultúra az, amit a pártállam nem tud totálisan uralni. Első, 1967 őszén végzett felmérésem a középiskolás fiatalok olva-

¹ „A Vigilia beszélgetése Gereben Ferencsel” címmel és lényegében azonos szöveggel megjelent a *Vigilia* 2018/5. számában (375–384.).

sási szokásait vizsgálta. Mintául műhelyvezetőm, Mándi Péter 1964-es országos reprezentatív vizsgálata szolgált. Ez a középiskolai vizsgálat mintegy 600 fő kérdőíves megkérdezésre épített. Három fővárosi középiskola (egy bel-budai és egy kőbányai gimnázium, valamint egy műszaki jellegű szakközépiskola) végzős, valamint három évvel korábban végzett diákjait kérdeztük meg a lakásukon. A kutatás eredeti feladata annak feltárása volt, hogy mennyit és mit olvasnak a középiskolás fiatalok, valamint honnan szerzik be olvasmányaikat. Utólag beletekintve „*A középiskolás fiatalok és a könyv*” címen 1968-ban publikált kutatási jelentésbe, megdöbbentő az az olvasási (mennyiségi és minőségi) többlet, amit azok a hatvanas évekbeli fiatalok produkáltak a mai kutatásokban szereplő diákokhoz képest. A vizsgálatban nagyon erős hangsúlyt kapott az *olvasástörténeti* aspektus: a fiatalok elbeszélése alapján megpróbáltuk elkülöníteni különböző olvasási korszakaikat, és a kedvelt olvasmányfajták és szerzők alapján – az egyes korszakokat tipizálva – megrajzoltuk ezeknek az olvasási utaknak az ívét, vagyis olvasói világuk egyéni fejlődési menetét. Megfigyeléseinknek az volt a summája, hogy a kortárs értékes irodalom aktív és értő befogadásához (érettségi előtt vagy után) jellemző módon csak azok tudtak eljutni, akik a középiskolai tanulmányaik alatt szívükbe és elméjükbe fogadták a klasszikus olvasmányokat. Akik a klasszikusokat csak unalmas kötelező penzumként kezelték, és ízlésük már középiskolás korukban letapadt a divatos kommercialitásokra, azok nem nagyon jutottak tovább az érettségi után sem, és inkább a korszak bestsellereit kedvelték. A felmérés eredményei nem csak egy szerény kiadványban, hanem folyóiratokban is megjelentek; a felmérés kérdéseit esti tagozatos gimnazistákon is kipróbálták (mégpedig nem más, mint *Tánczos Gábor*, miután 1956-ért viselt börtönbüntetéséből szabadult). A legérdekesebb reflexió külföldről érkezett: a washingtoni *Library of Congress* udvarias levélben kért a kiadványból egy példányt, amelyet el is küldtünk neki.

Akkoriban kísérleteztek az olvasáskultúra mellett a filmek hatás- és befogadáselemzésével is. Hová vezettek ezek a manapság ismét közkedvelt módszertanú vizsgálatok itt és egyéb munkáikban?

Pályám elején valóban volt egy kirándulásom a *filmszociológia* területére is. A hetvenes évek legelején az Eötvös-kollégiumi esztétika-körben megismert két volt egyetemi társammal, *Bertalan Lászlóval* és *Helmich Dezsővel* a Filmtudományi Intézettől *Makk Károly Szerelem* című filmjének befogadásvizsgálatára kaptunk megbízást. A film (és a kutatás) politikailag kényes területet érintett. Érdekes, hogy a filmnek ezt jobban megbocsátották, mint a kutatásnak: bár az eredményeket összefoglaló kéziratunk már 1971-ben elkészült, de politikai jellegű hezitálások miatt közreadása 1976-ig váratott magára. A hetvenes évek

elején még nem nagyon voltak (befejezett) befogadásvizsgálatok Magyarországon, ez a műfaj akkor kezdett éledezni. Hármasban, baráti légkörű team-munkában hoztuk létre kutatásunk módszertanát. Bertalan Laci híresen jó memóriájából előhívott egy Goethe-aforizmát: „Az anyagot mindenki maga elé tudja idézni, a tartalomra csak az bukkan rá, akinek van hozzátennivalója; a forma pedig: titok a legtöbb ember számára.” Erre az aforizmára alapoztuk lényegében az egész kutatást, főleg annak a film „megértésével” foglalkozó részét. Ehhez persze – későbbi befogadás-vizsgálatokhoz hasonlóan – fel kellett állítanunk egy általunk ideálisnak tekintett értelmezési modellt, amelyhez mértük a kérdezettek válaszait. Ennek a vizsgálatnak a hozadékeként született például egy olyan hipotézis is, hogy az irodalmi és a filmízlés „kéz a kézben” jár, de a magasabb szintű filmízlés létrejöttéhez nem elegendő a speciális vizuális jártasság, és az akár nagyon gyakori moziba járás sem, hanem kellene az aktív *olvasói* magatartással megszerezhető általános befogadói kompetenciák is. A hatvanas évek vége felé egyre nyilvánvalóbbá vált (többek között Mándi Péter már említett nagyszabású felmérése nyomán), hogy az a vélekedés, mely szerint a magyar társadalom túlnyomó többsége olvas, csak pusztá hiedelem. Ezt a „szocialista kulturális forradalom” vívmányának tekintett hiedelmet nemcsak a pártállami funkcionáriusok hangoztatták, hanem olyan tekintélyes személyiségek is, mint Lukács György, aki híres mondatát („a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”) többek között azzal vélte igazolni, hogy egy szocialista társadalomban elképzelhetetlen, hogy legyenek könyv nélküli családok. Akkortájt, amikor ezt írta, Mándi felmérése szerint minden harmadik magyar család tartozott ebbe a kategóriába. Ennek a felmérésnek valódi társadalmi hatása volt: az Írószövetségben tömörült magyar írókat különösen megrendítette az a tény, hogy a felnőtt magyar népességnek csak 60 %-a tekinthető könyvolvasónak (vagyis ennyien olvastak el egy év alatt legalább egy könyvet), és hogy a rendszeresen (havi egy könyvet) olvasók aránya csak 23%. Részben ezért is az Írószövetség 1969-ben meghirdette az Olvasó Népért Mozgalmat. 1968 őszén a városi könyvolvasóknak a kortárs magyar irodalom iránti érdeklődését mértem fel egy körülbelül 1000 főre kiterjedő kérdőíves vizsgálattal. A fő kérdés az egyes társadalmi rétegek ízlésbeli eltérése és az irodalmi ízlés rétegződése volt; konkrétan: az olvasmánylistákban és a „kedvenc” szerzők listáiban a klasszikus és kortárs írók iránti érdeklődésnek milyen arányai mutathatók ki, valamint hogy van-e valamilyen struktúrája az irodalmi ízlésnek, amelynek mentén esetleg fejleszthető is? Sárdy Péter (matematika-könyvtár szakos egykori egyetemi társam) előbányászott egy matematikai eljárást a statisztikai szakirodalomból, melynek segítségével egzakt módon érzékeltetni lehetett a különböző irodalmi minőségeknek a befogadói tudatban jelentkező *társulási hajlandóságát*, s továbbmenve: lépcsőzetes strukturálódását.

Ön szerint milyen társadalmi és médiumtörténeti változások voltak fontosak a 70-es, 80-as években, amelyek meghatározták az olvasáskultúra hazai változásait? Működött-e valamiféle cenzúra ezen a területen?

Filmes vizsgálatunk említett publikációs nehézségei is megszenvedték a politikailag kényes témát, de az utóbbi, kortárs magyar irodalommal kapcsolatos vizsgálatom sorsa ennél is rosszabbul alakult. Az 1970-re elkészült testes kutatási jelentéssel szemben a Magvető Kiadó akkori nagy hatalmú igazgatója súlyos ideológiai kifogásokkal élt, ezért a 250 oldalas kéziratnak csak részletei jelentek meg nyomtatásban, azok is csak akkor, amikor sikerült elhagynom a könyvszakmát mint munkahelyet. Az olvasási jelenségek kutatását 1977-től az Országos Széchényi Könyvtárhoz tartozó Könyvtártudományi és Módszertani Központ olvasáskutatási osztályán folytattam, amely valódi műhely volt, máig tartó jó emlékekkel és barátságokkal. Itt mindjárt egy szép közös munkába csöppentem bele: három kollégával, *Kamarás Istvánnal*, *Katsányi Sándorral* és *Nagy Attilával* megírtuk, illetve szöveggyűjtemény-szerűen összeszerkesztettük az *Olvasásismeret* című kézikönyvet, ami 1979-ben jelent meg a Tankönyvkiadónál. Ez a feladat jól előkészítette a következő munkámat, amely pont a szöveggyűjteményből hiányzó új, *1978 őszén végzett országos reprezentatív felmérés* elvégzése volt. Ennek nyomán érzékelhetővé vált, hogy a könyvolvasók stagnáló aránya mellett a hetvenes években csökkent az olvasás gyakorisága, és hogy az ezen a téren korábban is tapasztalható társadalmi különbségek tovább nőttek. Ugyancsak megkezdődött az olvasói érdeklődés áthangolódása a klasszikus értékekről a kortárs lektúrirodalomra. Meglepő ellentmondásként a könyv viszont presztízs fogyasztási cikké vált, és a státuszszimbólummá váló házikönyvtárak olyan rohamosan gyarapodtak, hogy ezen a téren – ráadásul a társadalmi különbségek csökkenése(!) mellett – Magyarország kezdett felzárkózni a nemzetközi élmezőnyhöz. Ez a jelenségegyüttes a Hankiss Elemér által „akvizitív-dinamikusnak” nevezett (az anyagi javak felhalmozására koncentráló) értékorientációs típusú magatartás terjedésével volt kapcsolatba hozható. Eddig talán még nem kapott elég hangsúlyt, hogy mi, „olvasáskutatók” korántsem csak a szűkebb értelemben vett olvasási szokásokkal foglalkoztunk. Az 1978-as kutatás során például részletes vizsgálat tárgyai voltak az egyéb művelődési tevékenységek is. Sikerült itthon is megnyugtatóan tisztázni a *televízió és az olvasás* akkoriban sok vitát kiváltó viszonyát, ami most – *mutatis mutandis* – megismétlődik az internet vonatkozásában. Kiderült, hogy kapcsolatuk nem lineáris jellegű: leginkább a mérsékelt és válogató (de nem teljesen mellőzött) televíziózás járt együtt a legmagasabb olvasási teljesítményekkel. Különös figyelmet szenteltünk a gyarapodó *házikönyvtárakra*. A könyvnelküli családok 1964-es egyharmados aránya 1978-ra 14%-ra

csökkent; a családok átlagos könyvvállománya pedig ugyanezen idő alatt 58 kötetről 167 kötetre emelkedett. Még bizonyos könyvek meglétére is rákérdeztünk, így például kiderült, hogy 1978-ban a felnőtt népesség 19%-ának otthonában volt *Biblia*. Rendre azt tapasztaltuk, hogy a szociodemográfiai hátrányok, valamint a kulturális hátrányok együttjárásra és halmozódásra hajlamosak, de ugyanígy az előnyök is. Mindez a Máté-evangélium talentumokról szóló példabeszédéből vett mondatát juttatta az eszünkbe: „*Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék, akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van.*” (Mt 25,29) A jelenség a közhelyes példákön (tanultabb, anyagilag rendezettebb rétegek tendenciaszerűen nagyobb kulturális aktivitása) túlmenően olyan részjelenségekben is mérhető volt, mint például a nagyobb házi-könyvtárral rendelkező családok nagyobb könyvtárhasználati aktivitása. Míg azok a családok, amelyekben alig volt könyv, amelyeknek lakáskörülményei rosszak, olvasásra kevésbé alkalmasak voltak, hiányoztak az önművelés technikai eszközei is (rádió, lemezjátszó, magnetofon), tehát akikre azt mondtuk volna, hogy leginkább rászorultak a könyvtár szolgáltatásaira – nos, ezekben a családokban alig találtunk könyvtártagot.

Lassan változott a társadalmi helyzet és a politikai nyomás természete is. Hogyan lehetett ekkoriban az olvasáskultúra vonatkozásában vallási kérdéseket egyáltalán szóba hozni, kutatni?

Úgy adódott, hogy néhány évvel később, 1985/86 telén ugyancsak az OSzK műhelyében egy újabb országos reprezentatív felmérést volt módomban végezni, ugyancsak ezer fős mintával. Az 1985-ös vizsgálatunk legfőbb újdonsága az érték-tesztek és a *vallásossággal* kapcsolatos kérdések bevonása volt az olvasáskutatásba. A szokásos művelődés- és olvasászociológiai kérdések mellé sikerült két értéktesztet társítanunk: a *Hankiss Elemér* vezette MTA-kutatócsoport által is előszeretettel használt *Rokeach*-féle eszköz- és célértékek egyenként 18 tételes sorozatait, valamint az *E. Noelle-Neumann*-féle (a kulturális szférára különösen érzékeny) tizenhat tételes nevelési értéktesztet. A két teszt tanulságaiban jól kiegészítette, egyúttal megerősítette egymást, amikor az egyes értékek olvasási teljesítményszintekkel való társulási hajlandóságát mértük. Vizsgálódásaink legfőbb tanulsága szerint a gyakori, és a kulturális értékekre fogékony könyvolvasás tendenciaszerűen együtt jár a belső harmóniára és autonómiára törekvő, a kreatív és intellektuális, valamint az embertársaira és a kultúra világára egyaránt nyitott, toleráns személyiség értékeivel. Ez az összefüggés egzakt módon bizonyította be azt, amit korábban is tudni véltünk az értő olvasás személyiségformáló erejéről és társadalmi hasznosságáról, vagyis hogy amikor az olvasásról beszélünk, akkor nem pusztán időtöltési módról van

szó, hanem egy olyan társadalmi jelentőségű kulturális tevékenységről, amelynek sikeres fejlesztése jó eséllyel együtt járhat(na) a jövő minőségibb (harmónikusabb, hatékonyabb, toleránsabb...) társadalmának kialakulásával. Így gondoltuk ezt sokáig, de közben az olvasás mint tevékenység teljesen megváltozott, hagyományos formái – amelyeknél ezt az összefüggést mértük – hatalmas veszteségeket szenvedtek, és kérdés, hogy az internet, és általában a digitális olvasási módok értékörnyezete hogyan alakítja a jövőnket. Az 1985-ös vizsgálatunk másik fő újdonsága a *vallásosság* és a kulturális magatartás kapcsolatának témája volt, erről később még külön szólnék, mert a témakör „kivirágása” számomra a rendszerváltozás után következett be.

Hogyan élte meg a rendszerváltozást? A szakmai, közéleti munkáját, a társadalmi és a tudományos állapotokat mennyiben érintette ez a változás, mennyiben tekinthető szervesnek az átmenet a szocializmusból a demokráciába?

A készülődő rendszerváltozás meghatározó jegyeit hordozó 1989-es tallini konferenciáról hazatérve tudtam meg, hogy a következő évre megkaptam a régóta kérelmezett hollandiai ösztöndíjamat. Szóval össze kellett a rendszernek omolnia, hogy kutatóként nyugatra mehessek! (Ebben része volt annak, hogy 1979-ben én is aláírtam a Václav Havelék szabadon bocsátását kérelmező petíciót.) Az egész környező térségre kiterjedő rendszerváltozás rövidesen lehetőséget nyitott egy régóta dédelgetett tervem megvalósítására: egyre táguló körben felmérést végezhattünk *a határon túl élő magyarok* soraiban. A terepkutatások első mozzanataként 1991 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár kutatócsoportja (*Lőrincz Judit, Nagy Attila, Vidra Szabó Ferenc* és jómagam) belekezdett egy szerény költségvetésű *székelyföldi*, majd később egy *csallóközi* kérdőíves felmérésbe. Ezeknek azután volt egy hasonló nagyságrendű *magyarországi* kontrollvizsgálata is. Kollégáim a fiatal korosztályokat vizsgálták, én a felnőtt korúakat. Az 1991-es, majd az azt követő, egyre szélesebb körben végzett határon túli terepvizsgálatainknak – az olvasási szokásokon kívül – az azonosságtudat különböző változatai lettek a központi kutatási témái. A különböző módszerek azonos eredményhez vezettek: a Kárpát-medencei magyar identitás *kultúrnezeti* (tehát nem etnikai) jellegű, és legfontosabb elemének a közös *anyanyelv* bizonyult. És ezen belül természetesen az *anyanyelvi olvasáskultúra*, amely a kisebbségi nyelvhasználat értékének legfőbb mérőeszköze, és egyben őrizője is. Az volt a tapasztalatunk, hogy minden határon túli nemzetrész többet és jobb színvonalon olvas, mint az anyaország. Főleg a klasszikusok, és általában a magyar szerzők olvasottságában vezettek a határon túli olvasók. Továbbá a különböző identitástípusokat a különböző könyvolvasói teljesítményekkel is összevetettük. A kulturálisan értékesnek mondható (mennyiségi és minőségi)

olvasási teljesítmények tendenciaszerűen a vállalt, kellően tudatosított, a nemcsak érzelmileg, hanem feladatként, cselekvően átélt, és az adott közösség kulturális örökségét megőrizni szándékozó identitástípusokkal jártak együtt; míg az olvasási (mennyiségi és minőségi) deficitek általában a hiányos, negatív és közömbös identitások kísérőjelenségei voltak. Az identitás fontos eleme a kollektív önkép és jövőkép is: úgy tapasztaltuk, hogy a legjobb olvasási teljesítmények azt a típust jellemezték, amely a magyarságát képes volt a pozitív és negatív tulajdonságok, vagyis az önértéktudat és az önkritika egységében látni; valamint amelyik a magyarság távlati jövőjét, ha nem is hurráoptimista módon, de bizakodó reménységgel szemlélte. Végül az öt ország magyarságára kiterjedő reprezentatív ezredfordulós kutatás legfontosabb eredményeit az *Olvasáskultúra és identitás* című kötetben foglaltam össze, amelyet 2005-ben adott ki a Lucidus Kiadó. Közben sikerült kapcsolatot kiépíteni az Amsterdami Egyetem Kelet-európai Tanszékével, és az ezredforduló éveiben több közös projektünk volt. Többek között egy angol nyelvű tanulmánykötet megjelentetésére is sor került *Hungarian Minorities and Central Europe* címmel, amit már akkori munkahelyem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara adott ki 2001-ben. Ebben az időszakban vettem részt és publikáltam egy másik nemzetközi vállalkozásban, az „Aufbruch” projektben, amely Paul M. Zulehner bécsi professzor kezdeményezésére, Tomka Miklós főszerkesztői irányításával a posztszovjet térség országainak komplex vallásszociológiai felmérését végezte el két kötetben. (Tanulmányom a közép-európai népek vallásosságának és nemzeti identitásának kapcsolatáról szólt.)

Kérem, beszéljen bővebben a már említett vallásosság kérdésköréről is, hiszen a rendszerváltozás itt is tágas olvasásszociológiai teret nyitott meg, ideértve akár az infokommunikációs eszközök gyors térnyerését is!

A rendszerváltozás másik szakmai ajándékának (a szerény nyolcvanas évekbeli kezdetek után) a vallással kapcsolatos társadalmi jelenségek kiterjedt vizsgálati lehetőségét tekintem. A kilencvenes évek második felében ugyanis évekre szóló munkakapcsolatba kerültem a jezsuita András Imre által vezetett *Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézettel*. Első feladatomban a magyarországi vallásossággal kapcsolatos kvantitatív (főleg Tomka Miklós kutatásaihoz köthető) felmérési adatoknak a *qualitatív* vizsgálatok tanulságaival való kiegészítését tekinttem. Ez konkrétan azt jelentette, hogy mélyinterjúk segítségével a *vallásosság különböző típusairól* (főleg a sokat emlegetett és közben túl nagygyá dagadt ún. „maga módján” vallásosságról) a korábbinál differenciáltabb képet igyekeztünk adni. Az eredményeinket közzé tevő *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében* című kötetben többek között kísérletet tettünk a társadalomban élő egyházkép meg-

rajzolására.² Foglalkoztunk még az ökumené társadalmi jelenségeivel; a vasárnapi rádiós prédikációk tartalomelemzésével is, szerzetesi hivatások interjú vizsgálatával is. Ekkor már fő segítők a *Pázmány Péter Katolikus Egyetem* szociológia szakos hallgatói voltak. Belőlük alakult meg 1999-ben a *Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Köre (FIVÉSZ)*, amely – a jezsuita Faludi Ferenc Akadémia keretében – közel másfél évtizeden át működött, és a fiatal szociológusok előadói és tanulmányírói készségeit pallérozta. Fontos momentum volt, hogy a Kerkai Intézetben 2000-ben sikerült egy újabb – a régebbiek módszereivel megegyező – magyarországi reprezentatív kérdőíves felmérést végezni. A főbb vizsgált témák a művelődési-olvasási szokások; a vallásosság-hit-vallásgyakorlás; és a kulturális-nyelvi-nemzeti identitás háromszögében helyezkedtek el. E vizsgálat tanulságai részben a már említett *Olvasáskultúra és identitás* c. kötetbe, másrészt pedig a jórészt a FIVÉSZ munkáiból összeállított, a művelődési szokások és a vallásosság kapcsolatát taglaló *Vallásosság és kultúra* című, 2009-es konferenciakötetbe kerültek. A FIVÉSZ-kör munkálkodásának volt eredménye a *cigánység társadalmi beilleszkedését* a vallási közösségek és egyházak integráló hatása felől megközelítő, 2013-ban megjelent tanulmánykötetet (*Fogom a kezét és együtt emelkedünk*) is. A 2000-es országos kutatásomat követte Nagy Attila kollégám 2005-ös hasonló OSZK-vizsgálata, és az elmúlt hetekben láttak napvilágot *Az én könyvtáram* EFOR-projekt 2017-es adatfelvételének Tóth Máté és Péterfi Rita által elkészített gyorsjelentései. Ezek alapján lényegében a magyar olvasáskultúra közel fél évszázados fejleményeit tudjuk sűrítve összefoglalni, úgy, hogy az a legutóbbi vizsgálat jóvoltából már figyelembe tudjuk venni az infokommunikációs technikák tömeges jelentkezését is. Ami a hagyományos (papír alapú) könyvek olvasását illeti, a legfőbb tendenciák sokszorosán dokumentáltak és a közvélemény számára is meglehetősen ismertek: a felnőtt olvasók arányának és az olvasás gyakoriságának, valamint az olvasásra fordított időnek a csökkenése; az olvasói érdeklődés kommercializálódása és prakticzálódása; a hagyományos (főleg a klasszikus) irodalmi értékek (és általában a magyar szerzők) iránti érdeklődés visszaesése; a nemzetközi (főleg észak-amerikai) bestseller irodalom előretörése; a könyvtárhasználók, a könyvvásárlók és a házikönyvtárak megfigyeltetése. A régi mérce (évente legalább egy könyv elolvasása) szerinti könyvolvasók aránya a felnőtt népességben belül mindössze 40%-os volt 2005-ben, tehát mintegy 20%-kal kevesebb, mint a hatvanas-hetvenes években. (2017-ben ezt már eltérő módszerrel mérték.) A rendszeres könyvolvasók aránya az elmúlt fél évszázad alatt 23%-ról 7%-ra esett vissza (2017-es adat). A degrediáló folyamatok a rendszerváltozás után gyorsultak fel igazán, búcsút intve a már említett korábbi illúzióknak, mármint hogy a „demokrácia olvastat”: ehelyett az embe-

² Gereben Imre: *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében*. Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet. Budapest. 2003.

rek zöme a megnövekedett választékú bestsellerek, az ezoterikus, erotikus, horrorisztikus és egyéb olvasmányok felé fordult, és még inkább az 1997-ben megnyílt kereskedelmi csatornák, és majd a számítógépes-internetes világ vegyes kínálata felé. És mindehhez természetesen hozzá kell venni az alapjaiban megváltozott világ értékrendi, életmódbeli változásait, amelyek szintén az olvasáskultúra fogyasztói, kommerciális elemeit erősítették. Az eredmény elsőprő erejű volt: a rendszerváltás utáni felmérések tíz legolvasottabb szerzője közé alig jutott be magas szintű irodalmiságot képviselő író. Röviden meg kell említeni, hogy a *határon túli magyarok* ezredforduló utáni olvasási szokásairól ugyan nincs átfogó képünk, de részeredményekből arra következtethetünk, hogy a magyarországi negatív tendenciák – ha nem is olyan nagy mértékben –, de körükben is jelentkeznek. A magyar irodalom rovására minden régióban növekszik a globális könyves szórakoztatóipar szerzőinek népszerűsége. A *klasszikusok*, köztük a magyar klasszikusok olvasásának csökkenő mértékéről már többször szó esett. Állítólagos „olvashatatlanságuk” manapság szinte mozgalmi jelszó lett. Ezekkel a végletes véleményekkel nem értek egyet, hisz ezek a művek a nemzeti kultúra boltozatának zárókövei (és itt akár az illyési „*Haza a magasban*” boltozatára is gondolhatunk): ezek nem csak irodalmi szövegek, hanem egy kultúra alaptörténeteit, magatartásmintáit, történelmi üzenetét, ikonikus mondatait és hőseit vonultatják fel, generációról generációra való átadásuk a nemzeti kultúra folyamatosságát biztosítják. Elsősorban tehát azon kellene fáradoznunk, hogy az iskolában milyen „olvasóbarát” módszerekkel lehetne közelebb hozni ezeket a műveket a mai fiatalokhoz, hogyan lehetne a tanítás hatékonyságát, élményszerűségét növelnünk. Ugyanakkor magam sem akarok végletes lenni: bölcs megfontoltsággal kell kiválogatni közülük azokat, amelyeknek erre nagyobb az esélye. Én egyébként Jókait, sőt a *Köszívűt* is az esélyesek közé sorolom – a módszer saját unokákon kipróbálva...

Lépjünk kissé távolabb – hogyan látja az olvasás több tízezer éves mozdulatának jövőjét? Saját szakmájából milyen támpontokat tud adni a kortárs folyamatok értelmezéséhez?

Korábbi szkeptikus mondataimat, legalább is azokat, amelyek az olvasást temetni látszottak, árnyalni szeretném: felmérésekkel igazolható tény, hogy a levélolvasók aránya például ma magasabb, mint évtizedekkel ezelőtt; és ezt lényegében magára az *olvasókra* is el lehet mondani, ha nem vesszük figyelembe, hogy *mit* olvasnak. A 2017-es EFOR-vizsgálat nagy hozadéka, hogy igyekszik minden olvasási aktust regisztrálni, az SMS-től és szórólapoktól az elektronikus sajtón át a papíralapú könyvolvasásig. Ebből kiderül, hogy az úgynevezett olvasók nagy többsége inkább csak (saját, kissé suta kifejezésemmel): „*foszlányszöveg-*

fogyasztónak” mondható. Ők a rövid e-üzenetek, közösségi oldalakon tett megjegyzések, az utcai reklámok, tömegközlekedési információk, akciós újságok és egyebek. „törzsközönsége”; a hosszabb, tartalmas, strukturált e-szövegek fogyasztói (elmélyültebb e-levelezők, a blogok és az elektronikus sajtó olvasói) már jóval kevesebben vannak, és még kevesebben a hagyományos könyvolvasók, és legkevesebben az e-könyvek hívei. Az egyes olvasási aktusok között tehát nem annyira mennyiségi, inkább *minőségi* a különbségek, ami azt is jelenti, hogy az olvasók egy többé-kevésbé jól elhatárolható részére a jövőben jobb lenne bevezetni a „szövegfogyasztó” kifejezést. Felvetődik a kérdés (anélkül, hogy konkrét választ tudnánk adni rá): *mi az olvasás jövője?* Valószínűnek látszik, hogy miután a digitális világ lényegében a teljes társadalmat be fogja hálózni, az újfajta, az internethasználattól „megihletett” olvasási módok valamilyen mértékig a hagyományos könyvek befogadására is át fognak terjedni. (Kerekes Pál például „Az elektronikus könyv” című 2014-es kötetében a „Nielsen-féle F”- jelenségét említi: J. Nielsen szerint az internethasználók az esetek többségében nem olvasák, hanem „szkennelik” az eléjük táruló oldalak látványát, és a kísérletek – az internetes oldalak olvasóinak szemmozgását követve – egy F-betűhöz hasonló szkennelési ábrát rajzolnak ki.) Az újfajta „szkennelő” (a tartalmi feldolgozásra, töprengésre kevesebb, az információszerzés technikájára több energiát fordító) olvasásmód tanulmányozásához még jól jöhet a korábbi tapasztalat, mely szerint a felnőtt olvasóknak – 2000-ben végzett országos felmérésem szerint – 31 %-a szokott *csak belelapozni* a könyvekbe; egyharmada az olvasás befejezése előtt *abbahagyta* olvasmányait; egyötöde úgy olvasott el egy-egy regényt, hogy a számára nem eléggé érdekes részeket *kihagyta*; ugyancsak egyötöde szerette *előre megnézni a regények befejezését*. Mivel ezek az olvasásmódok nagyrészt átfedésben jelentkeztek, elmondhatjuk, hogy a felnőtt népességnek jó negyede (a könyvolvasóknak mintegy fele) már az ezredfordulón is meglehetősen „elnagyoltan” olvasott. A valódi kérdés nem csak abban áll, hogy papírra nyomott könyvet vagy valamilyen infokommunikációs eszköz monitorát „olvassuk”-e, hanem abban is, hogy – leegyszerűsítve – a különböző jellegű *képernyőket akarjuk-e könyvként*, vagy inkább *a könyvet monitorként* olvasni. Azt gondolhatjuk, hogy az előbbi a digitális világ „bevándorlóinak” kétségbeesett és eleve kudarcra ítélt kísérlete, de lehet, hogy ez nem teljesen így van. A hagyományos és digitális olvasásmódokat összehasonlító (2010-ben végzett) mélyinterjú vizsgálatunk azt tapasztalta, hogy fiatal diplomás vizsgálati csoportunk a vártnál jobban ragaszkodott a hagyományos könyv bizonyos ismérveire, és ez azt valószínűsíti, hogy az igazán sikeres elektronikus könyvnek *nagyon* kell hasonlítania a hagyományos könyvhöz. Ami pedig az utóbbi verziót illeti, vagyis hogy a hagyományos könyvek olvasására a jövőben hatni fog az internet és a digitális eszközök használata, arra Kerekes Pál feltevéséhez csatlakozva korábban már utaltunk. Hang-

súlyozni kell azonban, hogy itt nem csak az olvasás technikai lebonyolításáról, hanem ennek a sajátos kódrendszernek komplex pszichoszociális „működtetéséről”, illetve ennek esetleges megváltozásáról van szó. Vagyis erősen valószínű, hogy a jövő embere radikálisan *másképp fog olvasni* (akár könyvet is), mint az idősebb mai nemzedék, és ennek kulcsát a mai internet és más infokommunikációs eszközök használatában keresik. Pszichológusok, agykutatók sora foglalkozik ezzel a kérdéssel, *Pléh Csaba* is, aki *Nicolas Carr*tól a következő meghökentető, de nagyon találó mondatot idézi: „a neten való élet valójában állandó elcsábíthatóságot és állandó intellektuális szétesettséget feltételez”. A már említett 2010-es mélyinterjú vizsgálatunkban is megjelent néhány, a nemzetközi kutatásokkal megegyező tapasztalat. A legfontosabb talán az, hogy a különböző kutatások vizsgálati személyei és a mi fiatal diplomás interjúalanyaink egyaránt úgy vélik, hogy az infokommunikációs eszközök világának „részlegesség”-élményével, virtualitásával, gépi vezéreltségével szemben a könyv maga az „egészlegesség” és „valódiság”: eleje és vége, esztétikai megjelenése, sőt illata és érzelmi kisugárzása van, tehát önmagában is egy kis univerzum. A különböző véleményekből olyanfajta jövő sejlik fel, amely a hagyományos és digitális olvasás jövőbeli együttélését, sőt valamiféle (témától, alkalomtól, hangulattól és egyéb előzetesektől függő) *munkamegosztását* feltételezi.

Az elmúlt időszak viszonylag nagy érdeklődést kiváltó projektje saját családjá egyik résztörténetének feldolgozás volt. Hogyan kapcsolódik ez eddigi tevékenységeihez?

Olyan sok időt töltöttem az olvasás témájának vizsgálatával, hogy az utóbbi években már a telítődés és az önismétlés érzése fogott el, és menekülési utakat kerestem. Az utóbbi három évben nagymamám frissen fellelt első világháborús levél- és fényképgyűjteményét dolgoztam fel, a levélírókról és a velük történetekről levéltári és könyvtári kutatásokat végeztem, és minderről végül 2017-ben könyvet jelentettem meg *Most minden valamirevaló férfinak itt a helye* címmel. Megdöbbenve tapasztaltam, hogy levélíróim egy része számára milyen fontos volt a könyv kint a fronton is: többen is olvasás közben, könyvvel a kezükben fényképezkedtek, egyikük pedig a Bruszilov-offenzíva szünetében *Thomas Mann*, *Shakespeare*, *Rostand* és *Bródy Sándor* olvasásáról számolt be; és volt, aki szórakoztatásul hadikalandjait Münchhausen báró modorában adta elő. Vagyis az olvasás témája elől nincs menekvés a társadalomkutató számára. Nem hiába nevezi *Csépe Valéria* „az emberré válás magasabb szintjét képviselő” tevékenységnek, vizsgálatával a társadalmi létezés hihetetlen sok zegébe-zugába be lehet világitani, és ez a jövőben sem lesz másképp.

A szerző fontosabb publikációi¹

Talán kicsit hivataloskodónak, sőt hivalgónak tűnik itt ez a publikációs jegyzék, de hosszas gondolkodás után mégis közlése mellett döntöttem. Egyrészt azért, mert ez a kötet mégiscsak hasonlít valamiképpen egy szakmai önéletrajzhoz, ahhoz pedig illik publikációs jegyzéket csatolni. Másrészt a kötetbe került írások mind fragmentumok, töredékes, színes mozaikszemek egy élet munkásságából. Már-már annyira sokfélék, mintha egy centrifugális erő szertesztét szórta volna őket a virtuális térbe. Szeretném megmutatni azt az „egészet”, amelyből vétettek, amelynek szerény darabjai. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy maga az „egész” is csak töredék ahhoz képest, amit alkothattam volna, ha szorgalmasabb szolgája vagyok az olvasás ügyének. Amikor azonban az alábbi listát szemmel „végiggyomláltam”, meglepéssel állapítottam meg, hogy elég sok írás kollegiális közreműködéssel, társszerzőségben készült, s ezáltal jól tükrözi azt a szakmai szolidaritást és műhelymunkát, amelynek támogató közegét egész pályám során volt szerencsém megtapasztalni. Köszönet értre!

MONOGRÁFIA

1968. *A középiskolás fiatalok és a könyv: felmérés három középiskolában és egy közművelődési könyvtárban.* Budapest: Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja, 1968. – 78 p.
1969. *A mezőgazdasági szakemberek és a szakirodalom: a Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat felkérésére végzett felmérés eredményei.* Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1969. – 56 p.
1969. *A mezőgazdasági termelősövetkezetek üzemi kézikönyvtárai: a Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat felkérésére végzett országos vizsgálat eredményei.* – Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1969. – 52 p.
1976. *Film, ízlés, befogadás: a Szerelem című film befogadásának vizsgálata* (Gereben Ferenc, Helmich Dezsővel) Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1976. – 223 p.
1979. *Olvasásismeret: olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia: egységes jegyzet* (Gereben Ferenc, Katsányi Sándor, Nagy Attila; szerk. Kamarás István.) Budapest: Tankönyvkiadó, 1979. – 408 p.

¹ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatóinak publikációs nyilvántartása alapján.

1982. *A falusi lakosok olvasási és olvasmány-beszerzési szokásai: egy kétszakaszos felmérés eredményei.* Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1982. – 93 p. (ISBN: 963 7002 64 2)
1983. *Az olvasási szokások változásai Bácsalmáson: többlepcsős vizsgálat fiatalok körében* (Gereben Ferenc, Bácskai István, Nagy Attila) Budapest: Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1983. – 76 p. (ISBN:963 201 160 0)
1989. *A felnőtt népesség olvasási és olvasmány-beszerzési szokásai: egy reprezentatív országos vizsgálat eredményei.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1989. – 121 p. (ISBN: 963 201 292 5)1998. – *Könyv, könyvtár, közönség: a magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1998. – 228 p. (ISBN: 963 200 400 0) <http://vmek.oszk.hu/01700/01742/01742.pdf>
1999. *Identitás, kultúra, kisebbség: felmérés a közép-európai magyar népesség körében.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely – Osiris, 1999. – 278 p. (ISBN: 963 379 804 3)
2000. *Könyv, könyvtár, közönség: a magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében.* 2. kiad. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1998. – 228 p. (ISBN: 963 200 417 5)
2000. *Vallásosság és nemzettudat: vizsgálódások Erdélyben* (Gereben Ferenc, Tomka Miklós) – Budapest: JTMR Kerkai Jenő Egyházzszociológiai Intézet, 2000. – 107 p. – (Kerkai könyvek) (ISBN: 963 00 2927 8)
2001. *Vallásosság és nemzettudat: vizsgálódások Erdélyben.* 2. kiad. (Gereben Ferenc, Tomka Miklós) – Budapest: Corvinus – Teleki László Alapítvány, 2001. – 108 p. (ISBN: 963 9062 37 5)
2003. *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében: vallomások a vallásról.* – Budapest – Csíkszereda: Kerkai Jenő Egyházzszociológiai Intézet – Státus, 2003. – 294 p. (ISBN: 973 8311 42 X)2005. – *Olvasáskultúra és identitás: a Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata.* Budapest: Lucidus, 2005. – 215 p. – (Kisebbségkutatás könyvek, ISSN 1585–3144) <https://mek.oszk.hu/19800/19850>
2017. *„Most minden valamirevaló férfinak itt a helye”: egy első világháborús családi dokumentumegyüttes vallomásai (1914–1918).* Budapest: Gondolat, 2017. – 211 p. (ISBN: 978 963 693 761 4)

SZERKESZTETT KÖNYVEK

1985. *A határon túli magyarság olvasáskultúrája: összeállítás olvasásvizsgálati és művelődésstatistikai felmérések eredményeiből.* (Szerk. és a bevezetőt írta Gereben Ferenc.) Budapest: Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1985. – 205 (ISBN: 963 201 222 4)
1992. *Olvasás és társadalom: olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia.* (Szerk. Gereben Ferenc, Nagy Attila.) Budapest: Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1992. – 289 (ISBN: 963 201 320 4)

1995. *Bencés Diákszövetség Almanach 1993–1994.* (Szerk. Gereben Ferenc.) Pannonhalma-Budapest: Vállalkozás, Verseny, Tisztesség Alapítvány, 1995. – 202 p. (ISSN: 1218 8646)
1995. *Magyar tükör: segédkönyv a hungarológia oktatásához.* (Szerk., a szemelvényeket vál. és a jegyzeteket írta Gereben Ferenc.) Budapest: Közép-Európa Intézet – Teleki László Alapítvány, 1995. – 296 (ISBN: 963 8105 19 4)
2001. *Hungarian minorities and Central Europe: regionalism, national and religious identity.* (Ed. by F. Gereben.) Budapest: Pázmány Péter Catholic University of Humanities, 2001. – 322 (ISBN: 963 9296 40 6)
2002. *Hungarian minorities and Central Europe: regionalism, national and religious identity.* (Ed. by F. Gereben.) 2nd, rev. ed. – Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University of Humanities, 2002. – 322 (963 9296 40 6)
2003. *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában* (Szerk. Ábrahám Barna, Gereben Ferenc, Stekovics Rita.) Piliscsaba: PPKE BTK, 2003. – 548 (ISBN: 963 9296 72 4)
2009. *Vallásosság és kultúra: a Fiatal Érték- és Vallásszociológusok Körének tanulmánykötete* (Szerk. Gereben Ferenc.) Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 2009. 382 – (Agóra, ISSN 1589–4584 – 8.)
2013. *Fogom a kezét, és együtt emelkedünk: tanulmányok és interjúk a roma integrációról.* (Szerk. Gereben Ferenc, Lukács Ágnes.) Budapest: JTMR Faludi Akadémia, 2013. 352 – (Jezsuita Könyvek, Agóra, ISSN 1589 4584; 16.)
2017. *Fogom a kezét, és együtt emelkedünk: tanulmányok és interjúk a roma integrációról.* (Szerk. Gereben Ferenc, Lukács Ágnes.) Budapest: JTMR Faludi Akadémia, 2013. 352 – (Jezsuita Könyvek, Agóra, ISSN 1589 4584; 16.) [Változatlan utánnomás]

TANULMÁNYOK KÖTETBEN

1976. A bejáró dolgozók néhány életmódbeli sajátossága – olvasás- és lakáskultúra. In: *Utazó munkások.* (Szerk. Rádics József.) Budapest: Népművelési és Propaganda Iroda, 1976, 140–164.
1980. Auditorija na knjigata v Ungarija prez 60–te i 70–te godini. In: *Kultúra sovremenost ličnost.* Sofia, 1980. (Empirični sociologičeski isledovaniiia – 1/3.), 53–65.
1982. Die Bedeutung des Lesens und der Bibliotheksbenutzung in der ungarischen Gessellschaft. In: *Leseförderung in Sozialismus: Ergebnisse einer internationalen wissenschaftlichen Konferenz anlässlich der IBA 1982 am 19. und 20. Mai 1982 in Leipzig.* (Hrsg. Harri Günther.) Leipzig: Fachbuchverlag, 1983, 67–77.
1982. Die Entwicklung der Lesekultur in Ungarn in der 60er und 70er Jahren. In: *Materialen der internationalen Beratung der Spezialisten sozialistischer Länder für Forschung auf dem Gebiet des Lesens und Bibliotheksbenutzung vom 17. bis 22. November 1980 in Berlin.* – Berlin: Zentralinstitut für Bibliothekswesen, 1982, 99–116.
1982. A könyv és az irodalom közönsége. In: *Az olvasás anatómiája: szociológiai tanulmányok.* (Szerk. Hajdú Ráfi Gábor, Kamarás István.) Budapest: Gondolat, 1982, 175–211. – Irodalom: 512–517.

1983. Dinamika čtení a pol'zování bibliotekami v Vengrii. (Gereben Ferenc, Kamarás István.) In: *Tendencii razvitiá čtení v socialističeskih stranah.* – Moskva, 1983, 39–65.
1983. A felnőtt néesség könyvtárképe. In: *Könyvtárhasználat, könyvtárkép.* (Szerk. Kamarás István.) Budapest: Népművelési és Propaganda Iroda 1982 [1983], 93–118.
1983. Könyvtártság, könyvtárhasználat – egy országos felmérés adatainak tükrében. In: *Könyvtárhasználat, könyvtárkép.* (Szerk. Kamarás István.) Budapest: Népművelési és Propaganda Iroda 1982 [1983], 11–18.
1984. A bejáró dolgozók. In: *Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása.* (Szerk. Csapó Edit.) Budapest: Múzsák K., 1984, 39–43.
1986. Przemiany w zwyczajach czytelniczych i w wzytkowaniu bibliotek na Węgrzech. In: *Z badan Instytutu Książki i Czytelnictwa: czytelnictwo za granicą: lektury sprawozdania / redaktor Krystyna Dńabrowska.* – Warszawa: Bibliotek Narodowa, Instytutu Książki i Czytelnictwa, 1986. (Materiały Informacyjne Instytutu Książki i Czytelnictwa, 0137–2750 – 17), 43–51.
1987. The „Open Library” and what is behind. In: *Modern research in development of libraries and their users: papers from the seminar in Bratislava Okt. 6–10. 1986.* – Martin: Matica Slovenska, 1987, 53–65.
1988. Moziba járás és filmzítés a 70-es és 80-as években. In: *Forgalmazás 87, mozis teszt, filmzítés: interjúk, tanulmányok.* (Szerk. Fájja Sándor.) Budapest: Fővárosi Filmforgalmi és Moziüzemi Vállalat, 1988. – (A Főmo Elméleti és Módszertani Osztályának kiadványai, ISSN 0238–0331 – 1988/1.), 167–196.
1989. Magyar olvasáskultúra – határon innen és túl. In: *Magyar könyvtárosok II. tudományos találkozója: Budapest, 1985. aug. 26–27.: a konferencia előadásai.* (Szerk. Gerő Zsolt és Kovács Ilona.) – Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1989 [1992], 195–201.
1990. Reading and books in the family: on the basis of survey data from Hungary. In: *Hat Lesen Zukunft?: 6. Europäischer Lesekongress Berlin (West), 31. Juli – 3. August 1989: Kongressbericht.* (Hrsg. Franz Biglmaier.) Berlin: Freie Univ., 1990, 123–135.
1991. Changes in reading habits and library use in Hungary. In: *Studies on research in reading and libraries: approaches and results from several countries.* (Ed. IFLA Round Table on Research in Reading – edited by Paul Kaegbein et al.) München etc.: Saur, 1991. – (Contributions to library theory and library history – 3 = Beiträge zur Bibliothekstheorie und Bibliotheksgeschichte – 3), 121–133.
1993. Értékrend, identitástudat, olvasás. In: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* – Budapest: Közép Európa Intézet, 9–74.
1994. The library image in Hungarian society. In: *The image of the library: studies and views from several countries: collection of papers.* (Editor Valeria D. Stelmakh – by International Federation of Library Associations and Institutions Round Table for Research on Reading.) Haifa: University of Haifa Library, 1994, 106–131.
1994. Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben: empirikus vizsgálat hat közép–európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében.

- In: *Magyarok térben és időben: 1994-ben elhangzott előadások. 2. könyv.* (Szerk. Székely Szabó Zoltán.) Wien: „Europa“-Club, 1994, 21–36.
1995. Kisebbségi tudat: vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakosság körében. In: *Magyar tükör: segédkönyv a hungarológia oktatásához.* (Szerk. Gereben Ferenc.) – Budapest: Közép-Európa Intézet: Teleki László Alapítvány, 1995, 250–255.
1996. Érték, identitás, olvasás: felmérés három ország felnőttkorú magyarsága körében. In: *Magyar könyvtárosok III. szakmai találkozója: Budapest, 1992. augusztus 16–18.: válogatás a találkozó előadásaiból.* (Szerk. Berke Barnabásné és Németh Mária.) Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1996, 23–29.
1996. Évfordulók és ünnepek, mint a történelmi tudat fokmérői. In: *Tudat és történelem: tanácskozás Felsőpulyán 1996. szeptember 7–8.* Bécs: Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, 1996, 41–52.
1996. Identitástudat és anyanyelvi kultúra – kisebbségi helyzetben. In: *Az anyanyelv a hangzó médiában: a szovátai tanácskozáson, 1995. november 24–26-án elhangzott előadások.* (Szerk. Ördög–Gyárfás Lajos.) Sepsiszentgyörgy: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 1996, 43–57.
1996. Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben: egy határon túli magyarok körében végzett kérdőíves felmérés adatai alapján. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat: a 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* (Szerk. Csernicskó István és Váradi Tamás.) Budapest: Tinta K., 1996, 91–97.
1997. Kultúránk, identitástudatunk és jövőképünk. In: *Kultúránk – válaszüton: 38. Pax Romana Kongresszus, Siófok, 1996. ápr. 8–14.* (Szerk. Békés Gellért és Deme Tamás.) Pannonhalma: Bencés Kiadó, 1997, 43–51.
1998. Vallomások a vallásról: interjú adalékok a vallásosság szociológiai tipológiájához. In: *Studia religiosa: tanulmányok András Imre 70. születésnapjára.* Szeged: Bába és Társa K., 1998. – (Acta studiorum religionis Szegedini – 1.), 32–45.
2000. A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát–medencében: a 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* (Szerk. Borbély Anna.) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 2000, 71–78.
2000. Vallási felekezetek képe önmagukról és egymásról interjúk tükrében. In: *„és akik mást hisznek?\": hívek és egyházak egymásról: az MTA Filozófiai Intézete és az Evangélikus Hittudományi Egyetem Más-kép című tudományos konferenciáján 1999. október 28–29-én elhangzott előadások szerkesztett szövege.* (Szerk. Szabó Lajos, Tomka Miklós, Horváth Pál.) Budapest: Balassi Kiadó, 2000, 53–64.
2000. – Vallásosság és nemzeti identitástudat. In: *Egyház és magyarság: hét egyház és felekezet határon túli és hazai lelkipásztorainak, világi előjáróinak tanácskozása, 2000. január 27–28.* – Budapest: Custos K., 2000, 53–65.
2001. The national identity of Hungarians in Hungary and in its neighboring countries. In: *Hungarian minorities and Central Europe.* (Ed. By Ferenc Gereben) Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities, 2001, 97–117.
2001. Religion und nationale Identität. In: *Kirche im Aufbruch: zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa: eine qualitative Studie.* (Hrsg. Paul M. Zulehner, Miklós Tomka, Niko Toš.) Ostfildern: Schwabenverlag, 2001, 307–317.

2001. A szlovákiai magyarok nemzeti és kulturális identitása. In: *Ezredforduló: a tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai.* (Szerk. Tóth Károly) Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2001, 174–185.
2001. Vélemények az egyházzól. In: *Idő a művészetben: a 70 éves Szabó Ferenc köszöntése.* (Szerk. Gyorgyovich Miklós.) Szeged: Agapé, 2001, 38–62.
2002. A kárpát-medencei magyarság identitástudatának regionális és össznemzeti vonásai. In: *Éltető anyanyelvünk: íráások Grétsy László 70. születésnapjára.* (Szerk. Balázs Géza, A. Jászó Anna, Koltói Ádám.) Budapest: Tinta K., 2002, 186–192.
2002. Olvasás- és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: *Könyvtárosok kézikönyve. 4. kötet.* (Szerk. Horváth Tibor, Papp István.) Budapest: Osiris, 2002, 17–50.
2002. Olvasáskultúra és identitástudat határon innen és túl. In: *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára* (Szerk. Ablonczy Balázs et al. – Budapest: B.I.P., 2002, 459–472
2003. A Kárpát-medencében élő magyar fiatalok értékvilága, vallásossága és identitástudata. (Gereben Ferenc, Görgőy Rita, Kolozsvári Judit.) In: *Ifjúság, értékrend, vallás.* [szerk. Rosta Gergely]. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 2003. – (Agóra, ISSN 1589–4584 – 1.), 49–61.
2003. Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez. (Gereben Ferenc, Nagy Attila.) In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában.* (Szerk. Ábrahám Barna, Gereben Ferenc, Stekovics Rita.) Piliscsaba: PPKE BTK, 2003. – (A Regionális és Kisebbségi Kultúrák Kutatóműhelyének kiadványai, ISSN 1587–6765), 257–280.
2003. Vallás és nemzeti identitás: történelmi visszpillantás [hálózati dokumentum]. In: *Tomka Miklós 60: szociológus a társadalom és az egyház szolgálatában [hálózati dokumentum].* (Szerk. Máté-Tóth András.) Online kiadás. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Vallástudomány Tanszék, 2003 – Vallástudomány portál <http://pastfo.rel.u-szeged.hu/tomka/pdf/gereben.pdf>
2003. Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában.* (Szerk. Ábrahám Barna, Gereben Ferenc, Stekovics Rita.) Piliscsaba: PPKE BTK, 2003. – (A Regionális és Kisebbségi Kultúrák Kutatóműhelyének kiadványai, ISSN 1587–6765), 48–57.
2004. Kellenek-e manapság a klasszikusok? Művelődésszociológiai töprengések. In: *Genesis: tanulmányok Bollók János emlékére.* [Szerk. Horváth László et al.]. Budapest: Typotex, 2004, 491–501.
2005. A határon túli magyarság (anya)nyelvhasználati szokásai. In: *Nyelv és oktatás a 21. század elején: nemzetközi tudományos konferencia előadásainak gyűjteménye.* (Szerk. Huszti Ilona és Koljadzsin Natália.) Ungvár: PoliPrint, 2005, 40–52.
2005. Cívis történetek. In: *Évek és színek: tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* (Szerk. Steinert Ágota.) Budapest: Kortárs, 2005, 361–372
2005. Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. In: *Régió és oktatás – európai dimenziók.* (Szerk. Pusztai Gabriella.) Debrecen: Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 2005, 206–210.

2007. Pannonhalmi diákévek: részletek egy Gereben Ferencsel készített életinterjúból. In: *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. (Szerk. Hegedűs Rita és Révay Edit.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 2007, 15–30.
2007. Cívis történetek. In: *„Mert a szívnek teljességéből szól a száz”: könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára*. Szerk. Barátné Hajdu Ágnes. – Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007, 124–139. – Kibővített változat.
2007. A Kovács Máté-féle „bibliológia” egyik diszciplínája régen és most: szociológiai körkép a Kárpát-medence magyarságának nemzeti és kulturális identitásáról. In: *A jövő a múlt és a jelen egységére épül: emlékkötet a száz esztendeje született Kovács Máté tiszteletére*. [Szerk. Hangodi Ágnes]. Debrecen: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007, 99–107.
2009. Egy szerzetes tanár: Cziráki Géza László (1915–1981). In: *Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban*. (Szerk. Sepsi Enikő és Tóth Károly.) Budapest: Ráció, 2009, 84–93.
2009. A szórványhelyzet kettős természete a kultúrszociológia szemszögéből. In: *A felszívódás veszélye – a fennmaradás esélyei: magyar szórványok Európában, Amerikában, Ausztráliában: Felsőpulyai „Kufstein” X. Tanácskozás Oberpullendorf/ Felsőpulya 2008. szeptember 6–7*. (Szerk. Böröndi Lajos és Deák Ernő.) Wien/Bécs: Sodalitas, 2009, 29–50.
2009. Az erdélyi magyar olvasáskultúra közelmúltja és jelene. In: *Olvasni jól: tanulmányok az olvasás fontosságáról*. (Összeáll. és szerk. Szávai Ilona.) Budapest: Pont – Sepsiszentgyörgy: Pontfix, cop. 2009. – (Fordulópont könyvek, ISSN 1585–5503), 25–42.
2009. Olvasási-művelődési szokások és a vallásosság. In: *Vallásosság és kultúra: a Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete*. (Szerk. Gereben Ferenc.) Budapest: Faludi F. Akad., 2009. – (Agóra, ISSN 1589–4584 – 8.), 73–96.
2009. Levél NEMECSEK ERNŐNEK. In: *Fűzfa Balázs: Irodalom 11. [Tankönyv]*. Debrecen, Krónika Nova K., 2009, 337.
2010. Adalékok a térbeli és állampolgári identitáshoz. (Gereben Ferenc, Fekete Attila.) In: *Mit értékelnek a magyarok?: Az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi eredményei*. (Szerk. Rosta Gergely és Tomka Miklós.) Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, OCIFE Magyarország, 2010. 273–296.
2010. A határon túli és inneni magyarok nyelvi identitása és olvasáskultúrája. In: *Az olvasás védelmében: [olvasáskutatói tanulmányok]*. (Összeáll. és szerk. Szávai Ilona.) Budapest: Pont, cop. 2010, 91–109.
2011. Egyetemi évek (1962–1967). In: *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a.D.MCMX inaugurati*. (Szerk. Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly.) Budapest: Typotex Kiadó, Eötvös Collegium. 2011, 838–860.
2011. Nemzeti jelképek és magyarságkép az empirikus adatok tükrében. In: *Érzelem – tudat – vállalat: a fennmaradás (szellemi) eszköztára szórványoknak. Felsőpulyai „Kufstein” XI. Tanácskozás (2010. szept. 4–5.)* (Szerk. Böröndi Lajos, Deák Ernő.) Wien/Bécs: Sodalitas, 2011, 232–243.
2011. Az anyanyelv szerepe a határon túli magyarság azonosság-tudatában. In: *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben*

- és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai. (Szerk. Hires-László Kornéla, Karmacsi Zoltán, Márku Anita.) Budapest-Beregszász: Tinta K., II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, 2011, 245–256.
2011. Mit kell átvenni a túlsó partra?: beszámoló egy félsikeres pedagógiai kísérletről. In: *Utánad, Olvasó! a 70 éves Kamarás István tiszteletére.* (Szerk. Géczi János, Makkai Péter.) Veszprém: Pannon Egyetem, 2011, 23–29.
2012. Változatos vallási életutak interjúk tükrében: vallásszociológiai etüd András Imre SJ és Tomka Miklós emlékére. In: *Vallás a keresztény társadalom után: tanulmányok Tomka Miklós emlékére.* (Szerk. Földvári Mónika, Nagy Gábor Dániel.) Szeged: Belvedere Meridionale, 2012, 111–136.
2013. Anyanyelv és identitástudat. In: *Őrzők a strázsán: emlékkönyv Hódi Sándor 70 éves születésnapjára.* (Szerk. Hódi Éva.) Ada: Stratégiakutató Társaság, 2013, 218–230.
2014. Egy művelődésszociológus önművelődéséről. In: *Közösségteremtők: tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt.* (Szerk. Pusztai Gabriella, Lukács Ágnes.) Debrecen: Debrecen University Press, 2014, 10–20.
2015. „Léleken mindig előttem vagytok...”: etüdok Cziráki László OSB centenáriuma. In: *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 3.* (Szerk. Dénesi Tamás.) Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei, 2015, 209–244.
2016. Nemzeti identitás és olvasáskultúra határon innen és túl. Identitástípusok kulturális vonzatai. In: *Média és identitás 2.* (Szerk. Apró István.) Budapest: Médiatudományi Intézet, 2016, 89–147.
2016. „Pályám emlékezete”. In: *Ars Sociologica: vallomások a szociológiáról mint hivatásról.* (Szerk. Hidas Zoltán.) Budapest: L Harmattan Kiadó; Könyvpont Kiadó, 2016, 20–46.
2016. „Pannonhalma olyan, mint egy sziget a tenger közepén”: Hogyan érezte magát Pannonhalmán az 1958-as III.B. osztály? Dokumentum-elemzés. In: *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 4.* (Szerk. Dénesi Tamás.) Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei, 2016, 177–215.

TANULMÁNYOK PERIODIKUMBAN

1969. Hányan olvasnak Magyarországon?. In: *Kortárs.* 13 (1969)8 1279–1283.
1969. Radnóti Miklós Razglednicái: a négy Razglednica elemzése. In: *Irodalomtörténet.* 51 (1969)2 394–415.
1970. Badania nad ksiazka i cytelnictwem na Vegrzech (Gereben Ferenc, Kamarás István.) In: *Ksiegarz.* 14 (1970)3 60–65.
1970. A mai magyar irodalom és az olvasók. In: *A Könyv.* 5 (1970)3 36–57.
1971. A „Szerelem” hatásvizsgálatának tanulságai: kísérlet a befogadási módok vizsgálatára. (Gereben Ferenc, Helmich Dezső.) In: *Filmkultúra.* (1971)6 87–95.
1972. Közízlés, olvasáskultúra. In: *Üzenet.* 2 (1972)4 233–241.
1973. Rétegízlés – az ízlés rétegződése. In: *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának közleményei.* 28 (1973)1 68–84.

1974. Falusi lakosok és a könyvtár: egy felmérés tanulságaiból. In: *Könyvtári Figyelő*. 20 (1974)1 5–20.
1974. Az irodalmi ízlés belső szerveződésének kérdéséhez. In: *Kultúra és Közösség*. (1974)2 75–88.
1974. A munkásság olvasáskultúrája – kultúrszociológiai és statisztikai adatok tükrében. In: *A Könyv*. 9 (1974)2 42–48.
1976. Filmkultúra és olvasáskultúra. In: *Kultúra és Közösség*. (1976)3 43–51.
1977. Olvasmányszerkezet, olvasmánybeszerzés falun. In: *Könyvtári Figyelő*. 23 (1977)3/4 283–295.
1980. Hogyan választjuk ki olvasmányainkat? In: *Alföld*. 31 (1980)6 73–76.
1980. Olvasás Magyarországon az 1960-as, 70-es években. In: *Kultúra és Közösség*. (1980)2 39–52.
1981. Könyvtárhasználat – falakon kívül és falakon belül. In: *Könyvtáros*. 31 (1981)4 218–224.
1981. Könyvtári tagság és lemorzsolódás: amiről egy országos felmérés adatai beszélnek. In: *Könyvtáros*. 31 (1981)1 29–33.
1981. Pilinszky János: Négysoros: a vers egy lehetséges olvasata. In: *Új Forrás*. 13 (1981)3 24–30.
1983. A „mai magyar irodalom” helye az olvasói érdeklődés alakulásában. In: *Kultúra és Közösség*. (1983)2 25–39.
1983. „Miért nem jár Ön könyvtárba?”. In: *Könyvtáros*. 33 (1983)3 318–325.
1983. Az olvasmányközvetítő csatornák működéséről. In: *Könyvtári Figyelő*. 29 (1983)4 369–383.
1984. Nemi szerepek és olvasási szokások. (Gereben Ferenc, Nagy Attila.) In: *Kultúra és Közösség*. (1984)3 7–22.
1986. A könyvtárhasználati szokások változásai a közművelődési könyvtárakban. In: *Könyvtári Figyelő*. 32 (1986)1 13–30.
1986. Quo vadis magyar kultúra? Amiről a legfrissebb művelődésszociológiai adatok vallanak / Gereben Ferenc. In: *Kultúra és Közösség*. (1986)6 85–95.
1987. Az olvasásszociológia előrejelzései. (Gereben Ferenc, Nagy Attila.) In: *Könyvtári Figyelő*. 33 (1987)3 246–247.
1987. Olvasásszociológiai adalékok a hátrányos helyzet megítéléséhez. In: *Könyvtári Figyelő*. 33 (1987)5 477–491.
1990. Lesen und Bücher in der Familie. In: *Stadium*. 3 (1990)3 33–40.
1990. A magyar társadalom könyvtáros-képe. In: *Könyvtári Figyelő*. 36 (1990)1/2 69–79.
1991. Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez. (Gereben Ferenc, Nagy Attila.) In: *Jel-kép*. 12 (1991)3/4. 21–34.
1991. Olvasás és könyv a családban: magyarországi felmérési adatok alapján. In: *Könyvtáros*. 41 (1991)6 318–324.
1992. Miről vallanak az olvasmányok? Az olvasói érdeklődés változásai. In: *Kortárs*. 36 (1992)7 59–67.
1992. Regionális kultúrák?: Adalékok Nyugat- és Kelet-Magyarország kulturális arculatához. (Gereben Ferenc, Nagy Attila.) In: *Vasi Szemle*. 46 (1992)4 511–524.

1993. „Imádkozzál és dolgozzál”: adalékok a bencés öregdiákok társadalomrajzához. In: *Vigilia*. 58 (1993)12 926–936.
1993. Azonosság-tudat és olvasáskultúra: felmérés három ország fiatal- és felnőttkorú magyarsága körében. (Gereben Ferenc, Nagy Attila.) In: *Korunk*. 4 (1993)10 91–97.
1994. Azonosság-tudat és olvasáskultúra: felmérés három ország fiatal- és felnőttkorú magyarsága körében. (Gereben Ferenc, Nagy Attila.) In: *Valóság*. 37 (1994)9 15–29.5. – Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben: empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. In: *Protestáns Szemle*. 57 (1995)3 197–218.
1995. Az olvasás érték-környezete: Értékrendi változások a rendszerváltás időszakában. – In: *Valóság*. 38 (1995)9 83–95
1996. A kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete. In: *Info-társadalomtudomány*. 39 (1996. dec.) 47–58.
1996. Az olvasáskultúra és az identitás-tudat kapcsolata: vizsgálat hat ország magyar nemzetiségű polgárai körében. In: *Új Pedagógiai Szemle*. 46 (1996) 82–91.
1997. Az olvasási és olvasmány-beszerzési szokások változásai Magyarországon. In: *A magyar irodalom évkönyve*. (1989) 222–236.
1997. A történelmi tudat kisebbségi helyzetben: egy tudatszociológiai felmérés tanulságai. In: *Valóság*. 40 (1997)4 36–51.
1997. Az ún. „Máté-effektus” az olvasás- és könyvtárszociológiában. In: *Könyvtári Figyelő*. 43 (1997)3 466–475.
1997. A vallásosság szociológiai típusainak kérdéséhez: Mit jelent a „maga módján” vallásosság? In: *Távlatok*. (1997)3/4 356–365.
1998. Az anyanyelv az identitás-tudat szerkezetében. In: *Regio*. 9 (1998)2 95–112.
1998. A horvátországi magyarok identitás-tudata: amilyenek egy szociológiai felmérés tapasztalta. In: *Kisebbségkutatás*. 7 (1998)4 407–418.
1999. „Mi” és „ők”: a közép-európai magyarság képe önmagáról és a környező népekről. In: *Új Horizont*. 27 (1999)3 14–24.
1999. Az erdélyi magyarok identitás-tudata: egy tudatszociológiai felmérés tanulságaiból. In: *Magyar Szemle*. 8 (1999)9/10 64–95.
1999. Hogyan olvasunk – határon innen és túl? In: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. 8 (1999)8 19–25. <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00116/pdf/03muhelykerdesek.pdf>
1999. Milyen a jó lelkipásztor?. In: *Távlatok*. (1999)3 Melléklet: 2–16.
2000. Identity of the Hungarians of Croatia: presented in a sociological survey. In: *Minorities Research*. 2 (2000) 33–45.
2000. Művelődési és olvasási szokások – határon innen és túl. In: *Educatio*. 9 (2000)2 274–290.
2000. Nemzeti és kulturális identitás Kárpátalján: kutatási gyorsjelentés. In: *Pro Minoritate*. (2000) Tavasz 166–170.
2001. A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása. In: *Kisebbségkutatás*. 10 (2001)3 388–401.
2002. National and cultural identity of Hungarians in Vojvodina. In: *Minorities Research*. 4 (2002) 106–119.

2002. Olvasáskultúránk az ezredfordulón. In: *Tiszatáj*. 56 (2002)2 61–72.
2002. A Kárpát–medencében élő magyar fiatalok értékvilága, vallásossága és identitástudata. (Gereben Ferenc, Görgőy Rita, Kolozsvári Judit.) In: *Protestáns Szemle*. 64 (2002)3 160–169.
2003. Kossuth, Széchenyi és a többiek: Kárpát-medencei körkép a magyar történelmi tudatról. In: *Új Horizont*. 31 (2003)1 111–114.
2006. Az olvasáskutató olvasástörténete. In: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. 15 (2006)10 38–55. <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00082/pdf/04lectorisalumtem.pdf>
2006. „Ha szeretetem nincs, semmi sem vagyok!”: Cziráki László pannonhalmi bencés tanárom emlékére. In: *Mester és Tanítvány*. 11-12. szám (2006) 36–41.
2007. Kisebbségi kétnyelvűség és olvasáskultúra: ezredfordulós körkép a Kárpát-medence magyarságáról. In: *Művelődés* (Kolozsvár). Könyvesház melléklet. 15–16 (2006-2007)13–19,
2007. Egy civil tiltakozás emléke. In: *Prágai Tükör*. 15 (2007)4 40–44.
2007. A határon túli magyarok kulturális identitása: különös tekintettel a tömb- és szórványmagyarságra. In: *Pro Minoritate*. (2007) Tavasz 24–38.
2007. Olvasás felsőfokon?: Benyomások az egyetemisták olvasáskultúrájáról. In: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. 16 (2007)11 21–26. <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00131/pdf/04muhelykerdesek.pdf>
2008. Mit tudunk az olvasás és a vallásosság kapcsolatáról?: szociológiai kutatások tegnap és ma. In: *Embertárs*. 6 (2008) 2 131–137.
2009. Anyanyelvünk esélyei határokon innen és túl. In: *Hitel*. 22 (2009. február) 99–104.
2009. Anket a kisebbségkutatás helyzetéről. In: *Regio*. 20 (2009)3 34–43.
2010. Másfél évtized a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Olvasáskutató Osztályán. In: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. 19 (2010)6 34–44.
2010. A Vajdaság (és Tóthfalu) helye a Kárpát-medence magyar olvasáskultúrájában. In: *Könyvtári Figyelő*. 56 (2010)1 71–84.
2010. A Vajdaság (és Tóthfalu) helye a Kárpát-medence magyar olvasáskultúrájában. In: *Aracs*. 10 (2010)3 68–78.
2011. Van számukra hely?: Adalékok a térbeli azonosságtudathoz. (Fekete Attilával) In: *A Szív*. 97 (2011)9 29–31.
2012. Hagyományos és/vagy digitális olvasás?: egy interjú vizsgálat eredményeiből. In: *Könyvtári Figyelő*. 22 (2012)3 503–523.
2012. Magyar olvasáskultúra a Kárpát-medencében: mi történt az ezredforduló után? – *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. 21 (2012)12 5–27.
2012. Egy szerzetes tanár: Cziráki László Géza (1915–1981). In: *Katolikus Pedagógia: új folyam*. (2012)1–2 120–126.
2014. Az olvasás jelene és jövője: mélyinterjúk tanúvallomásai. In: *Kapocs* 13 (2014)4 37–54.
2017. Mit tud az olvasásszociológia a magyar olvasáskultúráról? In: *Magyar Művészet*. 5 (2017)1 64–71.

RECENZÍÓ, KRITIKA, ISMERTETÉS, PUBLICISZTIKA

1972. Die Erforschung des literarischen Geschmacks in Ungarn. In: *Bücher aus Ungarn*. 14 (1972)1 26–27.
1984. Véleményem szerint. In: *Könyvtáros*. 34 (1984)8 443.
1985. Raamatust ja lugemiseist Ungaris. (Gereben Ferenc, Kamarás István.) In: *Looming*. (1985)2 247–249.
1986. Kalandozás a Gutenberg–galaxis körül. In: *Könyvtár és Nevelés*. 28 (1986)2 39–41.
1988. Az olvasási szokások változásai falun. In: *Könyvtáros*. 38 (1988)4 191–195.
1988. Využívanie knižičných služieb v Madarsku. In: *Citateľ*. 37 (1988)6 226–228.
1991. Engedjétek hozzám a verseket! In: *Könyvtáros*. 41 (1991)3 170–171.
1991. Nagyanyám az álmhajón. In: *Hitel*. 4 (1991)12 20–21.
1993. A Bécsi Napló az olvasóiról, az olvasók a Bécsi Naplóról. In: *Bécsi Napló*. 14 (1993)4 6.
1994. Néhány gondolat az MDF vereségéről és megújulásának lehetőségeiről – szociológiai nézőpontból. In: *Bécsi Napló*. 15 (1994)5 6.
1996. Nemzeti identitás és vallásosság: szociológiai felmérés hét ország magyar nemzetisége körében. In: *Keresztény Szó*. (1996)6 1–6.
1997. Rezervátumból világítótorony: az evangéliumi nevelésről szóló tanulmány-gyűjtemény margójára. In: *Új Pedagógiai Szemle*. 47 (1997) 121–123.
1997. Vallásosság és olvasáskultúra. In: *Jel*. 9 (1997)5 133–136.
1998. 1848 képe történelmi és irodalmi tudatunkban. In: *Magyar Napló*. 10 (1998)6 18–21.
2000. Identitástudat és kultúra. In: *Művelődés* (Kolozsvár). 53 (2000)4 4–5.
2001. Olvasáskultúránkról – szociológiai nézőpontból. In: *Iskolakultúra*. 11 (2001)552–55. <http://epa.oszk.hu/00000/00011/00049/pdf/kf2001-5.pdf>
2004. Az ezredforduló magyar olvasáskultúrája a Kárpát-medencében. In: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. 13 (2004)6 40–52. <http://www.ki.oszk.hu/3k/valcikkek/valcikkek0406/gereben.html>
2004. Pusztai Gabriella: Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón [könyvismertetés]. In: *Protestáns Szemle*. 66 (2004)2 127–130.
2005. Az értékek hanyatlása: Meddig tartja magát az Európa-erőd? In: *Magyar Nemzet*. (2005. december 24.) 11.
2007. Szórványhelyzet – kultúrszociológiai szempontból. In: *Bécsi Napló*. 28 (2007)5 7.
2008. Levél NEMECSEK ERNŐNEK: A Pál-utcai fiúk megjelenésének 100. évfordulójára. In: *Bécsi Napló*. 29 (2008)2 11.
2013. A Kárpát-medence magyar olvasáskultúrája. In: *Bécsi Napló*. 24 (2013)1 9.
2015. Kérdések önmagamhoz: Gereben Ferenc önminterjúja. In: *PannonhalMA* 8 (2015)2 20–21.
2015. In memoriam Cziráki László OSB centenáriumára. In: *PannonhalMA* 8 (2015) 3 14–15.

EGYÉB

1984. Olvasásszociológia. In: *Világirodalmi lexikon 9. kötet.* – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984, 644–646. – Szócikk
2006. Életinterjú Gereben Ferencel. Az interjút készítette Göbl Gabriella, az 1956-os Intézet Oral History Archívuma számára. 2006. – Kézirat. 117.
2006. Az olvasás és a társadalom tudati állapota: Gereben Ferenc olvasáskutatóval Váczi András beszélget. –In: *Új Könyvpiac.* 16 (2006. szept.) 10–11.
2007. Könyv a lelke mindennek: beszélgetés Gereben Ferenc olvasáskutatóval [Jánosi Vali]. In: *Evangelikus Élet.* 72 (2007. jan. 14.)2 5.
2008. Boldogult olvasókorunkban: Rosonczy Ildikó beszélgetése Gereben Ferenc művelődésszociológussal. In: *Magyar Napló.* 21 (2009)1 53–57.
2008. Változó értékek, csökkenő nemzettudat: Módos Péter beszélgetése Gereben Ferencel. In: *Európai Utas.* 19 (2008)2–3 20–27.
2008. „Munkatársak emlékeznek” (Gereben Ferenc). In: *András Imre SJ: Fél évszázad Bécsben a magyar egyház szolgálatában: a Magyar Egyházzsociológiai Intézet 50 éve.* Bécs – Csíkszereda: Státus K. 2008, 146–148.
2009. Gyermek- és ifjúkor Vas megyében: Életinterjú Gereben Ferencel I. rész. In: *Vasi Szemle.* 63 (2009)4 427–449.
2009. Gyermek- és ifjúkor Vas megyében: Életinterjú Gereben Ferencel II. rész. In: *Vasi Szemle.* 63 (2009)5 515–536.
2010. A fiatalok olvasnak többet: Beszélgetés Gereben Ferencel [Jolsvai Júlia]. In: *Könyvhét.* 14 (2010)17–18 460.
2013. „A gyermeknek bele kell nőnie a hagyományokba”: Csókás Adrienn interjúja Gereben Ferencel. In: *Új Köznevelés* 69 (2013)2 17–19.
2018. Lázár Kovács Ákos: A Vigilia beszélgetése Gereben Ferencel. In: *Vigilia.* 83. (2018)5 375–384.

KÖSZÖNTŐ KÖTET

Ami rejtve van s ami látható: Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára. (Szerk. Császár Melinda, Rosta Gergely.) – Budapest: Loisir – Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Intézet, 2008. – (Pázmány társadalomtudomány, ISSN 1787–2960 – 10.)

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-414-560-8
ISSN 2063-5494

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (36) 1-267-5979
www.harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

Korrektúra: Váradi Péter
Borítóterv: Kára László
Tördelés: Kállai Zsanett
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

Ebben a kötetben rövidebb írásaim válogatott gyűjteményével találkozik az olvasó. Fél évszázada foglalkozom olvasáskutatással, de ebben a válogatásban mégsem csak az olvasási szokások és az olvasói ízlés változásairól, az olvasás értékörnyezetéről, az identitástudattal és a vallásossággal való kapcsolatáról stb. írt *tanulmányaimat* teszem közzé. Mindig is „humán szociológusnak” tartottam magam, akihez közel áll az irodalom. Ezért a kötetben helyet kapnak személyesebb, irodalminak mondható műfajok is. Az írások sora egy Nemeček Ernőnek írt *levéllel* kezdődik, majd képletesen Boka Jánost kísérik el egy valódi háborúba. Később *olvasónaplómból* vett részletekkel, *verselemzésekkel*, velem készült *interjúkkal* is találkozhat az olvasó. S ha már a könyv címe – Krúdy nyomán – „boldogult olvasókoromat” idézi, elmesélem *olvasmányaim történetét* is. Végül – interjúalanyok véleményére alapozva – foglalkozik a kötet a *hagyományos és a digitális olvasásmód* sajátosságaival, jövőbeli esélyeivel.

ISBN 978-963-414-560-8

9 789634 145608

webshop.harmattan.hu